

Sociologický model revolučního procesu (Pokračování)

JAROSLAV KREJČÍ

V druhém čísle tohoto ročníku jsme na základě průběhu tří historických revolucí (české, anglické a francouzské) dospěli k sociologickému modelu revolučního procesu, který — jak jsme blíže ukázali v pojmovém rozboru revoluce — charakterizuje kategorii revolučního procesu vertikálního, a to ještě s tím omezením, že tento revoluční proces není ovlivněn dotykem nějaké cizí civilizace.

V tomto článku se pokusíme nastinit *model revolučního procesu horizontálního*, tj. takové revoluce, jejímž hlavním cílem, resp. konečným výsledkem je *odtržení (osamostatnění) nějakého prostorově vymezeného společenství* od státu s jinou územní, popřípadě i etnickou základnou, přičemž ovšem dochází též k změnám společenské struktury. Jinými slovy, na rozdíl od revolučního procesu vertikálního, v němž jde především o změnu panující ideologie a politicko-ekonomické struktury (a tyto změny jsou prosazovány na celém území státu), jde při horizontálním revolučním procesu o rozpad dosavadního státního celku, přičemž případné změny politicko-ekonomické struktury a panující ideologie jsou prosazovány jen na území, které se revolucí osamostatnilo.

Takovéto osamostatnění zámořské země nebo podmaněného národa může být též záležitostí víceméně jednorázového aktu, ať už jednostranného, či oboustranné dohody (pod tlakem vnitřního napětí, resp. mezinárodní konstelace, popřípadě revoluce poměrně krátkodobé). Jednorázovost, event. krátkodobost takové akce vyžaduje ovšem přípravné podmínky vnitřní i vnější, které nejčastěji vznikají v důsledku války, jíž byla vládní moc panujícího státu citelně oslabena. Není-li tomu tak, je osamostatnění záležitostí obtížného revolučního řešení. Počáteční střetání nároků

vyúsťuje do plného revolučního procesu v časovém rozpětí několika dekád. Jako typické příklady takových horizontálních revolučních procesů lze uvést revoluci *nizozemskou* (1561—1609), *anglo-americkou* (1763—1783) a *hispano-americkou* (1810—1836).

Jak řečeno, horizontální revoluční proces je charakterizován *dvoji dimenzí*: prostorovou a strukturní. Tento dualismus problémových komplexů svádí někdy k přecenění té nebo oné stránky revolučního procesu¹. Z našeho hlediska, jimž je postižení společenského mechanismu, nezáleží však tolik na povaze jednotlivých obsahových prvků revoluční problematiky, jako na *průběhu* revolučního procesu. A v tomto směru vykazují všechny tři výše uvedené revoluce, charakterizované jako revoluční procesy horizontální, některé momenty, které jsou pro ně shodné a které je naopak zřetelně odlišují od revolučních procesů vertikálních, jak jsme je demonstrovali na průběhu české, anglické a francouzské revoluce.

U vertikálního revolučního procesu jsme jako první předpoklady revolučního náběhu konstatovali živelný posun majetku a vzdělání uvnitř třídní struktury společnosti a krystalizaci nové nespokojené třídy s pozměněnou hierarchií hodnot. K něčemu podobnému došlo i v případě revoluce nizozemské a obou revolucí amerických, jenže tyto skutečnosti samy o sobě nevytvářely ono napětí, které vyústilo v revoluční aktivizaci širokých vrstev obyvatelstva. Tento stav byl podmíněn činitelem mimo vlastní společenství, podnětem mateřské země, jejíž představitelé nějak zasáhli proti živelným tendencím v zemi, nebo byli natolik otřesení, že nemohli uchovat kontinuitu jejího vývoje. Tak intenzivnější prosazování španělských hos-

¹ Tak je tomu zejména při posuzování hlavního nervu revoluce anglo-americké. Srov. např. Herbert Aptheker, *The American Revolution 1763—1783*, New York 1960, kapitola 1, nebo Jacques Godechot, *France and the Atlantic Revolution*, angl.

překlad, New York—London 1965, s. 33n. Zajímavé poznatky v tomto směru přináší též Otto Voßler, *Die Amerikanischen Revolutionsideale in ihrem Verhältnis zu den Europäischen*, München—Berlin 1929.

podářských a církevních zájmů v Nizozemí po smrti Karla V, energičtější uplatňování suverenity anglického parlamentu a koruny vůči osadám v severní Americe po vyřazení francouzské konkurence, a také snaha Napoleonova režimu ve Španělsku prosadit svou autoritu v zámořských državách, jsou oněmi vnějšími činiteli signalizujícími začátek námi sledovaných revolucí. Můžeme proto říci, že u tohoto typu revolucí je *první fází vnější impuls*, který se projevuje ve formě zvýšeného nebo nelegitimního tlaku na sociální strukturu země.

Současné je však třeba podotknout, že všechny tři horizontální revoluce mají svou *předehru*. V Nizozemí je to vznik reformace (Lutherovo učení sem proniká již v roce 1518) a její diferencovaný rozmach související s vývojem třídních rozdílů v zemi. Drobné měšťanstvo vlámských měst bylo již od 14. století náchylné prosazovat své stavovské sebeurčení revoluční cestou a reformační vření druhé čtvrtiny 16. století poskytlo tomuto sklonu² ideologické posvěcení. Revolučnímu řešení bylo příznivé zejména učení novokřtěnců, jež svými sociálními účinky směřovalo k jakémusi typu konzumního komunismu. Represe (zavedení inkvizice a omezení samosprávy města Gentu) je stlačkovým důsledkem tohoto prvního, zatím značně diferencovaného revolučního náběhu. Novokřtěnecké hnutí, podobně jako krajní levice v revolučních procesech vertikálních, reaguje na svou drtivou porážku transfigurací svého poslání, a to z roviny vnější společenské nápravy do roviny vnitřního osobního zušlechťování a neodpírání zlému³. Vlastní revoluční proces v Nizozemí je pak ideologicky formován především reformací kalvínskou, jejíž poměr k sociálně ekonomické struktuře nejde do tak nepraktických důsledků jako u ideologie novokřtěnců, na druhé straně však není zatížen ekonomickým konzervatismem lutherským.

Anglo-americká revoluce je v jistém smyslu pokračováním anglické revoluce

17. století. Do amerických osad se přenáší hlavní tendence z mateřské země. V důsledku toho, že zámořským stěhováním dochází k selekci vitálnějších prvků, je v Americe silněji zastoupen independenty, nonkonformistický živel, který se v rámci poměrně značné autonomie amerických osad může uplatnit. Krajní levice transfigurovaná z levellerských a diggerských programů do sociálně méně vyhocené pozice kvakerů se přes svůj malý počet úspěšně uplatňuje rozsáhlou aktivitou gryndérskou (Pensylvánie)⁴.

Během anglické revoluce samé byly sympatie amerických osad rozděleny. Selsko-řemeslný Sever měl příznivý postoj zejména k revoluční levici, plantážnický Jih sympatizoval s dynastií. Toto rozdělení postojů k stěžejním otázkám sociálně ekonomické soustavy zůstalo trvalým rysem americké společnosti. Jak ukážeme v dalším výkladu, nebylo překonáno ani vítězným odbojem amerických osad, odbojem, během něhož rozdíl hospodářsko-politické koncepce ustoupily do pozadí před problematikou vztahů k mateřské zemi. Politicko-ekonomický protiklad zůstal latentní a propukl v plné síle teprve v občanské válce Severu proti Jihu (1861—1865), půl století po definitivním urovnání vztahu dvou prostorově oddělených komunit anglicky mluvícího lidu.

Náběh k roztržce mezi osadníky a mateřskou zemí začíná cca 50 let před vlastním vypuknutím sporu. Britské zákonodárství v letech 1719—1732, omezující výrobní sortiment amerických osad, a to nejen z důvodů obchodní konkurence, ale i s politickým záměrem, aby se osady nemohly ekonomicky osamostatnit⁵, vytváří předpoklady k stupňujícímu se napětí. Pro vznik revoluční situace je charakteristické, že těmito omezeními nebyl rozvoj amerického hospodářství zastaven, ale jen zpomalen a že podobná omezení byla v ostatních osadách evropských velmocí mnohem tíživější⁶. Protáhlý britsko-francouzský zápas o převahu v Severní Americe ovšem nedovoloval britské vládě

² Stalo se tak zejména v Gentu v letech 1539—1540. K sociálním bouřím došlo i v selských oblastech severovýchodní provincie (1534—1535).

³ Srv. zejména A. N. Cistozvonov, *Niděrlandskaja buržuaznaja revolucija XVI veka*, Moskva 1958, kapitola 1, a Henri Pirenne, *Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas*, Paris 1917, s. 276—8.

⁴ Na historickou souvislost mezi hnutím levellersů a kvakery upozorňuje mimo jiné Eduard Bernstein, *Cromwell and Communism*, angl. překlad, Londýn 1930, s. 230n.

⁵ Usnesení britského parlamentu v tomto smyslu cituje Albert Pfister, *Die Amerikanische Revolution 1775—1783*, Stuttgart—Berlin 1904, s. 132. Po všechné objasnění britsko-amerických vztahů v oné době podává též Josef Susta, *Vznik Spojených států amerických a souvěká Anglie*, Dějiny lidstva, Praha 1939, díl 6, s. 513—520.

⁶ Srv. naše konstatování v Sociologickém časopise 2/1968 na s. 165, bod 1a a 1b.

uplatňovat s plným důrazem její prerogativy, což podstatně usnadňovalo politický i ekonomický rozvoj osad. Teprve definitivní vítězství Britů nad Francouzi obnažilo britsko-americký vztah a vyhrlo-tilo jej do ostrého zájmového protikladu.

Na ibero-americkém kontinentě je přede- hra neméně složitá. Španělský zábor širých oblastí střední a jižní Ameriky v 16. století nebyl všude doprovázen likvi- dační nebo zatlačení původního obyva- telstva. V oblastech starých indiánských civilizací (Aztéků, Májů a Inků) vedl k znevolnění tamního obyvatelstva a k po- stupnému míšení španělských osadníků s ním. První emancipační snahy v hispa- no-americké oblasti pramení právě ze snah indiánského, resp. rasově smíšeného obyvatelstva o větší uplatnění v politickém a hospodářském životě země⁷. Vyvrchole- ním těchto tendencí bylo povstání na úze- mí nynějšího Peru a Bolívie v letech 1780 až 1783; jeho cílem bylo vytvoření samo- statného království s potomkem Inků (Tupac-Amarú) v čele.

Nositelům vlastní hispano-americké re- voluce se však stává hlavně domorodé bě- lošské obyvatelstvo, ovlivňované zčásti osvícenskou filosofií, zejména však podní- cené příkladem úspěšné revoluce anglo- americké⁸. Jedině v Mexiku se mesticové, ba i Indiáni od začátku revoluce význa- mně podílejí na jejím průběhu a jejich účast posléze spoluvytváří předpoklady k pokračování revolučního procesu v ro- vině vertikální.

Období bezprostředního impulsu je růz- ně dlouhé. V Nizozemí a v Severní Ame- rice, kde vyplývá z přímého, byť částeč- nými ústupky *dočasně přerušovaného* *stlaku* územně vzdáleného suveréna, trvá přibližně deset let (v Nizozemí 1556—1566, v Severní Americe 1763—1773). Ve Špa- nělské Americe, kde je bezprostředním podnětem k dosazování funkcionářů bona- partské dynastie, trvá jen dva roky (1808 až 1810).

Vnější impuls vede ve všech třech pří- padech bezprostředně k výbuchu, který, jak ukážeme v dalším textu, není v celém revolučním procesu jediný a je naopak sledován dalšími reprízami.

První výbuch přináší ve všech třech

případech jen *krátkodobou úlevu*. V Ni- zozemí předložení manifestu „gézů“ mí- stokrálovně v Bruselu, doprovázené obra- zoboreckými boulemi ve městech, vede ještě téhož roku (1566) k částečnému uvolnění ideového monopolu a s ním spo- jené inkvizice, ale následující rok přináší již odvolání všech ústupků a Albovou vo- jenskou intervencí v roce 1568 nastává nové *období* tentokrátě ještě *intenzivněj- šího stlaku*, stupňovaného do ostrého kontrarevolučního teroru.

V Severní Americe lze pokládat za první výbuch tzv. čajovou bouří v Bostonu (1773). Na to následuje omezení občan- ských práv osadníků a dále omezení je- jich obchodu a rybolovu (Coercive Acts 1774—5).

Ve Španělské Americe je vývoj poně- kud odlišný, ačkoliv hlavní rysy jsou v podstatě stejné. První reakcí na uzur- paci trůnu v r. 1808 v mateřské zemi je svolání městských rad (ayuntamiento) ne- bo shromáždění (cabildo abierto) v hlav- ních městech ibero-amerických provincií. Tímto způsobem má být demonstrována loajalita k sesazenému králi, což však sou- časně zvyšuje vliv měšťanských vrstev na veřejné záležitosti. Většinou (s výjimkou Buenos-Aires) se však nedaří měšťanský režim stabilizovat.

V roce 1810 dochází k vlastnímu revo- lučnímu výbuchu, a to na dvou místech současně: ve Venezuele pod vedením Mi- randovým a v Mexiku pod vedením Hi- dalgovým. Obě povstání jsou neúspěšná a nastává stlak, jehož průběh je poněkud komplikován povoláním zástupců ibero- amerických osad do ústavodárného shro- máždění protibonapartistického Španělska v Cádiz (1810—1813). Porážka Napoleo- na a restaurace španělské dynastie nemo- hou již revoluční proces zastavit.

Druhý výbuch, jehož účinky teprve ro- zehrávají *úspěšný nástup revolučních sil*, nastává brzy po potlačení výbuchu prvé- ho. V Nizozemí se na tomto revolučním nástupu do jisté míry podílí vnější činitel. Roku 1572 uzavírá Anglie své přístavy nizozemskému odbojnému loďstvu, tzv. mořským gézům, což je nutí k zachycení na vlastní nizozemské půdě (Brill a Vlis- singen v Seelandu). Současně dochází

⁷ Srv. Pedro Henriquez Ureña, *A Concise History of Latin American Culture*, angl. překlad, Londýn 1966, s. 43n.

⁸ Společenské a ideové předpoklady hispano-

americké revoluce podrobně rozebírá Salvador de Madariaga, *The Fall of the Spanish-American Empire*, angl. překlad, Londýn 1947.

k úspěšné vojenské intervenci Viléma Oranžského, opírajícího se o nájemní vojsko, většinou cizího původu. Téhož roku shromáždění zástupců holandských stavů klade v Dordrechtu organizační základy nezávislého Nizozemí.

Podobně v severní Americe vyvolává stlak nový výbuch. Po porážce Britů u Lexingtonu roku 1775 následuje roku 1776 vyhlášení nezávislosti a deklarace lidských práv. Ve třinácti anglo-amerických osadách dochází k nástupu revolučních sil.

V Latinské Americe se situace diferencuje. Jinak probíhá revoluce v Mexiku a jinak v Jižní Americe. První výbuch v Mexiku měl lidový, radikální ráz. Jeho vůdcové, kněží Miguel Hidalgo (1810 až 1811) a José Maria Moleros (1812—1815), představovali zájmy širokých vrstev venkovského, především indiánského a smíšeného obyvatelstva, které sice zatím ještě nedozrálo do potence úspěšného sociálního vektoru, které však svou početní vahou dovedlo protáhnout povstání na plných pět roků⁹. Mezitím došlo ve Venezuele k druhému výbuchu pod vedením Šimona Bolívara (1812) a k vyhlášení samostatné republiky (1814), která však byla likvidována španělským protiútokem (1815).

V této fázi všech tří revolucí dochází k diferenciaci revolucionářů a v jejím důsledku k rozkmitu revolučních sil. Bě-

hem dosud pozorovaného průběhu revolučního procesu se vytvořilo několik pozic či směrů, které se podobají pozicím nám již známým z revolučního procesu vertikálního. Hlavní rozdíl je však v tom, že v horizontálním revolučním procesu nejsou revoluční strany tak vyhraněné (některé z nich občas splývají), a dále v tom, že v nich většinou vůbec nevystupuje krajní levice. Pokud se tak děje, jako v případě nizozemských novokřtěnců, spadá její politické vystoupení do před-revolučního období, do revoluční předehry.

Formaci hlavních směrů v námi sledovaných revolučních procesech lze načrtnout tak, jak to uvádí tabulka 1.

K tomuto třídění, v němž se uplatňuje především hledisko třídní (resp. stavovské), náboženské a etnické příslušnosti, jakož i osobní či rodové preference, je třeba podotknout, že *dílčím aspektem rozkmitu* je též *cizí intervence*; ta však, na rozdíl od revolučního procesu vertikálního, zakročuje vesměs ve prospěch revoluce, resp. ve prospěch některého z jejích směrů. Hlavním motivem zahraničního zákroku je snaha o oslabení mateřské země, která je konkurentem interventovým, popřípadě o zajištění mocenské pozice v odbojné zemi. Tento moment se uplatňoval zejména v Nizozemí, kde Francie i Anglie zasáhly několikrát (diplomaticky nebo vojensky) proti španělským

Tabulka 1

Směry	Nizozemí	Britská Amerika	Španělská Amerika
Kontrarevolucionáři	Španělé	Britové a loajalisté	Španělé
Revoluční pravice	Stavovští autonomisté	Umírnění	Konzervativci
Revoluční střed	Sekularisté Oranžisté	Radikálové konzer- vativci liberá- lové	Liberálové
Revoluční levice	Kalvinisté		Radikálové

⁹ Vývoj a problematiku tohoto lidového odboje výstižně uvádí Gerhard Bahlsen, *Mexiko*, Stuttgart 1961, s. 94n.

představitelům, vždycky však tak, aby si tyto velmoci zajistily podíl na kořisti. Akce nebyla ovšem nikdy vedena tak důrazně, aby mohla mít trvalejší úspěch. Zásahy cizích velmocí sice většinou komplikovaly situaci revolucionářů, současně však též oslabily pozici španělské vlády, takže aspoň nepřímou přispěly k úspěchu revoluce.

Zárok Francie, Španělska i Nizozemí ve prospěch severoamerického odboje (dochází k němu až v závěrečné fázi revoluce, od roku 1778) je naproti tomu jednoznačně kladným přínosem pro zdárný výsledek revoluce. Přesto, že anexní zájem francouzské vlády (znovuzískání ztracených osad v Americe) přicházel také v úvahu, územní odlehlost a — v tomto směru shodný — zájem Spojených států a Spojeného království však poměrně snadno francouzské snahy zhatily¹⁰.

Zahraniční účast v hispano-americké revoluci je v důsledku angažovanosti potenciálních partnerů v jiných oblastech odsunuta do pozdější, epilogové fáze. Revoluce vypukla v době, kdy všechny evropské mocnosti byly plně zaujaty bonapartovskou expanzivní fází francouzské revoluce a Spojené státy, které měly zájem na samostatnosti španělských osad v Americe, se v letech 1812–1814 vypořádávaly v posledním kole svého zápasu s Velkou Británií. Když se evropské poměry natolik konsolidovaly, že „Svatá aliance“ mohla uvažovat o zákroku ve prospěch Španělska (r. 1823), byla od tohoto záměru odvrácena rozhodným postojem Spojených států (Monroeova doktrína).

Revoluční rozkmit je nejvýraznější v Nizozemí a v Mexiku. V Nizozemí je komplikován jednak rozdíly etnickými (Valoni a germánští Nizozemci), jednak rivalitami obchodních center (zejména Amsterdam verus Antverpy) a vůbec partikularismem jednotlivých provincií, v nichž se ani za burgundské, ani za habsburské vlády nevytvořilo společné pouto národní nebo státní jednoty¹¹.

V Mexiku (podobně jako ve většině Latinské Ameriky) přicházejí v úvahu rovněž etnické rozdíly. Jestliže se však výrazně uplatňují především v Mexiku, je to důsledek toho, že si tamní Indiáni uchovali přes celé tři staleté období špa-

nělského útisku nejen dosti vitality, nýbrž i tvůrčího ducha, takže z jejich řad mohli vyrůst i vůdcové celonárodního formátu.

Jinak v Severní a Jižní Americe nebylo mezi samotnými revolučními směry velkých rozdílů. Těžiště moci zde kmitalo v podstatě mezi revolučním středem a odpůrci revoluce.

S těmito výhradami lze ve všech sledovaných revolucích konstatovat nápadnou shodu. Po druhém výbuchu následuje protirevoluční ofenzíva vojsk mateřské země. V Nizozemí je to Albova kampaň vrcholící dobytím Haarlemu (1573), v Severní Americe britský útok vrcholící dobytím Filadelfie (září 1777), v Latinské Americe vyhnání Bolívara z Venezuely (1815) a potření Morelova odboje v Mexiku (téhož roku). Tato fáze představuje *třetí stlaček* revolučního procesu. Poměrně brzy se však poměr sil obrací. V Nizozemí nastává *obrat* odvoláním Alby a porážkou Španělů u Leydenu (1574), v Severní Americe bitvou u Saratogy (říjen 1777), v Jižní Americe novými akcemi — San Martinovou z Argentiny směrem na Peru (1817), Bolívarovou ve Venezuele (1818) a v Mexiku povstáním kreolů (1820).

Tímto obratem je již další zdárný průběh revolučního procesu v podstatě zachráněn. Nová problematika však vzniká z územního členění prostoru, o nějž se vede zápas. Tato otázka se stává nejvýznamnější a nejdramatičtější v revoluci nizozemské. Je to důsledkem převahy různých směrů v různých částech země a důsledkem zmíněného již regionálního partikularismu. V odbojných provinciích na severu upevňuje moc revoluční levice — kalvinisté, zatímco španělský režim se na jihu zmírňuje. V roce 1576 se však i zde revoluce znovu rozhořívá. V Bruselu dochází k převratu, kterým se pod vedením kalvinistů obnovuje někdejší měšťanská samospráva. Je to již *třetí výbuch* v průběhu nizozemské revoluce. Generální stavby, které jsou reprezentantem revoluční pravice a jsou ochotny spokojit se tradiční stavovskou autonomií provincií, nepříznivě pocíťují jednak tlak vítězné levice ve svém sídle, jednak řádění vzbouřených španělských žoldnéřů, a usilují

¹⁰ Srv. Josef Polišenský, *Benjamin Franklin a první americká revoluce*, Praha 1956, s. 29.

¹¹ Podrobný rozbor tohoto aspektu nizozemské

revoluce obsahuje Guy Malengreau, *L'esprit partidariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle*, Louvain 1936.

nejprve o smír domácí (1576), pak o smír s korunou (1577), resp. o alternativní dynastické řešení (volba Matyáše Habsburského za generálního guvernéra). Další měšťanské převraty ve vlámských městech jsou na jedné straně reakcí na ústupnou politiku generálních stavů, na druhé straně tuto politiku ještě více podněcují. Vyhrocením protikladů dosahuje rozkmit vrcholu. Smír valonských provincií se španělským guvernérem (1579) vytváří ideově organizační předpoklad k územnímu rozštěpu nizozemské revoluce. Proti arrasské unii, která je kompromisem revoluční pravice s kontrarevolucionáři¹² a která má územní základnu na valonském jihu, se vytváří unie utrechtská, sdružující revoluční levice a střed s územním základem na severu. *Územní rozštěp* je institucionalizován. Další vývoj na severu a jihu je zcela odlišný.

Nezdařené pokusy o dynastickou alternativu na jihu s vévodou z Anjou otevírají prostor pro španělskou ofenzivu. Měšťanské režimy ve vlámských městech, které nedovedly vytvořit ani politicko-hospodářský systém odpovídající potřebám současnosti (obnovily obecní ústavy 14.—15. století¹³), ani vojenskou federaci schopnou hájit jejich společné zájmy¹⁴, postupně podléhají španělské ofenzivě (1584—5).

Ve vlámské oblasti tak dochází k typickému *zvratu* revolučního procesu. Na rozdíl od revolučních procesů vertikálních nepostihuje tento zvrát celou zemi, zato je však — z hlediska historického dohledu několika století — zvratem definitivním.

Neshody mezi revolučním středem a levicí otevírají cestu pro přímou intervenci Anglie. Bezohledné uplatňování jejich velmocenských zájmů však přivádí revolucionáře k odmítnutí cizí účasti a k zdůraznění vlastní cesty¹⁵. Zničení španělského loďstva ve válce s Anglií (1588) usnadňuje vojenskou pozici severního Nizozemí: jeho vnitřní poměry se postupně konsolidují na kompromisní pozici revoluční levice a revolučního středu, v němž se pomalu začínají diferencovat dvě křídla:

aristokraticko-vojenské pod vedením společného vojevůdce Severu — Mořice Oranžského, a měšťanskopodnikatelské pod vedením amsterodamského předáka Jana Oldenbarnevelta.

Konsolidační proces na jihu začíná až nástupem nového guvernéra — arcivévody Alberta (v r. 1598). Další vojenské úspěchy Mořicovy oslabují španělské naděje na znovudobytí severních provincií. Zde však současně vzniká obava před vytvořením režimu osobní moci úspěšného vojevůdce. Touha po ekonomickém uplatnění, jehož plnost musela být odkládána v důsledku požadavků války, pro něž však byly vytvořeny předpoklady pádem a hospodářským úpadkem blokováných Antverp, je na severu rovněž pohnutkou mírových tendencí. Jejich souběh na severu i jihu vede k jednání, které r. 1609 vyústuje v uzavření příměří mezi severním Spojeným Nizozemím a španělským královstvím, pod jehož vládou zůstávají jižní (valonské i vlámské) provincie.

Tím vlastní revoluční proces v Nizozemí končí. Vyústuje *územní delimitací dvou kompromisních pozic*, na severu revoluční levice a revolučního středu, na jihu kontrarevoluce a revoluční pravice, pozic, které se předtím, během cca dvaceti let na severu a během cca deseti let na jihu, konsolidovaly způsobem připomínajícím konsolidační závěry revolučních procesů vertikálních.

V anglo-americké revoluci není rozkmit zdaleka tak výrazný jako v revoluci nizozemské. Tam se vytváří protiklad především mezi odbojáři a lojalisty (toryi), jejichž počet se odhaduje na přibližně jednu třetinu osadníků¹⁶. Kromě toho ani stoupenci odboje zpočátku většinou na úplné odtržení nepomýšlejí. Teprve v roce 1776, na třetím již kontinentálním kongresu, se zdaří separatistům prosadit své záměry.

Většina národa nebyla však ani v této době, jak se domnívá Edwards, stále ještě zralá k takovému řešení¹⁷. Mezi stoupenci nezávislosti se rýsují dvě křídla: konzervativní, jehož představitelem je zejména

¹² Sociologickými aspekty nizozemské revoluce se vedle citované již práce Clistovonovovy zabývá m. j. P. Geyl, *The Revolt of Netherlands (1555—1609)*, Londýn 1932.

¹³ Srv. Henri Pirenne, op. cit. s. 285—287.

¹⁴ Srv. Guy Malengreau, op. cit. s. 211n.

¹⁵ Anglický hrabě Leicester, který od ledna 1586 do září 1587 zaujímal místo guvernéra v severních provinciích, je v jistém smyslu — po Matyášovi

Habsburském a vévodovi z Anjou — již třetím Symundem Korybutem nizozemské revoluce. Jeho vyhnání z Nizozemí na sklonku roku 1587 připomíná Rokycanův protikorybutovský převrat v Praze roku 1427.

¹⁶ William Z. Foster, *Outline Political History of the Americas*, New York 1951, s. 131.

¹⁷ Lyford P. Edwards, *The Natural History of Revolution*, 2. vydání, New York 1965, s. 151—152.

Washington, a liberální, kam je možno vedle Adamse a Paina zařadit Franklina a Jeffersona. Jednotlivé směry v anglo-americké revoluci postupně konvergují k jednomu typu, jehož cílem je politická samostatnost umožňující mimo jiné nerušený rozvoj sociálně ekonomické struktury angloamerické komunity. Za tím účelem se ruší poslední přežitky feudálních společenských vztahů, otroctví se však ruší jen v severních státech Unie¹⁸. Lojalisté, kteří se nemohou smířit s novým stavem věcí, odcházejí, a to většinou do Kanady, která po uzavření míru roku 1783 zůstává pod britskou vládou. Územní rozštěp britské Ameriky je tak — podobně jako v Nizozemí — jedním z výsledků revolučního procesu. *Smír a územní delimitace* tvoří v obou případech koncovku vlastní revoluce.

Delimitací a smírem končí i horizontální revoluce hispano-americká. Poslední španělské posádky na jihoamerickém kontinentě v Peru byly vyhnány roku 1826, současně však bylo potlačeno druhé již povstání na Kubě. Kontinent je ztracen, ostrovy zůstávají koloniemi. Roku 1829 je odražen španělský pokus o znovudobytí Mexika, jehož samostatnost španělská vláda posléze roku 1836 uznává. Samostatnost ostatních zemí, na něž se španělsko-americké impérium rozpadlo, uznávala španělská vláda postupně, a to v rozpětí let 1840 až 1894. Počítala zřejmě s tím, že se jí diferencovaným postupem vůči politicky nejednotným silám podaří aspoň něco zachránit. Fakticky se o to pokusila v Peru, jak ještě ukážeme v dalším textu.

V osamostatnělé Španělské Americe se politická situace konsoliduje velmi obtížně. Hranice mezi jednotlivými nově vzniklými státy jsou často předmětem sporu a existence některých států jako Ecuadoru nebo Uruguaye je brána v pochybnost. Těžiště moci většinou kmitá mezi revolučním středem a revoluční pravicí. Tak je tomu zejména v Mexiku. Úspěšný výbuch v roce 1820 přinesl do popředí síly, jimž vůbec nešlo o strukturní změny, ale jen o výměnu vládnoucí garnitury. Iturbide i Santa Anna představují revoluční pravici, která však není schopna řešit akutní sociální

problémy a udržet stabilitu režimu. Teprve liberální hnutí pod vedením Benita Juareze vytváří sociální vektor schopný větší akce. V padesátých letech 19. století se tak aktualizuje vnitřní problematika mexické společnosti a v kombinaci s novou cizí intervencí nastává první fáze vertikálního revolučního procesu (1855—1872)¹⁹.

Je pozoruhodné, že vertikální problematika zůstává do jisté míry nevyřešeným dědictvím všech tří horizontálních revolucí zde sledovaných. Můžeme říci, že všechny tyto revoluce mají přinejmenším svůj *rozkmitový (vertikální) epilog*. A nejen to, všechny tyto revoluční procesy mají svou dohru i v oblasti vlastní horizontální problematiky. Jsou doprovázeny ještě menší reprízou zápasu původních partnerů v osvobozovací boji, reprízou, v níž vzhledem k poměru sil nemůže jít už o více než o výhodnější stanovení hranic — tedy o *epilog delimitační (horizontální)*.

Vertikální epilog se v Severní Americe projevuje především v rozporu mezi stoupcí silné ústřední vlády na straně jedné a stoupcí maximální autonomie jednotlivých osad (států) na straně druhé. Unie se ocitá na pokraji občanské války. Ústavně právní krize je však — pro danou dobu — celkem úspěšně vyřešena kompromisem v letech 1787—1789²⁰. Toto řešení však neodstranilo podstatné rozdíly v politicko-hospodářské struktuře severních a jižních států. Jejich koexistence musela dříve či později propuknout v otevřený konflikt. Došlo k němu a byl řešen občanskou válkou v letech 1861—1865. Její horizontální povaha sotva může překlenout stěžejní problematiku sociálně ekonomické formace, o jejíž výsledný a jednotný ráz se na území celých Spojených států bojovalo.

Horizontální epilog byl v anglo-americké revoluci záležitostí méně významnou. Šlo o britsko-americkou válku z let 1812—1814 (o tzv. druhou válku za nezávislost). Ukázala se v ní rovnováha sil a mírem byl obnoven status quo.

V nizozemské revoluci vystoupila vertikální problematika do popředí ještě před uzavřením příměří mezi Spojeným Nizo-

¹⁸ Jižní státy setrvaly na stanovisku, že lidská práva přísluší jen bělochům (Jacques Godechoat, op. cit. s. 39).

¹⁹ Blíže o této problematice srv. např. Raymond

Vernon, *The Dilemma of Mexico's Development*, Harvard, Cambridge, Mass., 1963.

²⁰ Srv. P. Darmstaedter, *Die Vereinigten Staaten von Amerika*, Leipzig 1909, s. 85.

zemím a Španělskem. Měla dvojí aspekt: politický (stoupenci přiměřeli se Španělskem a stoupenci pokračující války) a ideologický (stoupenci nekompromisní Kalvínovy nauky o predestinaci [tzv. gomarovci] a stoupenci pojetí, které nevylučovalo součinnost člověka na utváření jeho transcendentního osudu [tzv. arminiovci])²¹.

Radikální hledisko politické, jehož představitelem byl Mořic Oranžský, postupně splývalo s radikalismem náboženským, jehož hlasatelem byl Gomar, a umírněnost stanovisek vedla k sblížení předáka holandské buržoazie Jana Oldenbarnevelta s arminiovci. Deset let po uzavření přiměřeli se Španělskem dosáhl spor vrcholu. Roku 1619 zavrhl synoda protestantských duchovních v Dordrechtu Arminiovu koncepci a zvláštní tribunál odsoudil Oldenbarnevelta k smrti.

Vítězstvím koalice oranžistů s gomarovci končí rozkmitový epilog nizozemské revoluce (v oblasti jejího vítězství na severu) a vytváří se předpoklad k epilogu delimitačnímu. Ten následuje ze španělského podnětu v roce 1620 a tvoří jednu z front třicetileté války. Přes počáteční španělské úspěchy končí zápas převahou Spojeného Nizozemí, které roku 1648 dosahuje od Španělska nejen definitivní uznání své samostatnosti, nýbrž i územní ústupky.

Pokud se týká revoluce hispano-americké, ukázali jsme, že její vertikální epilog přerostl v Mexiku v plný revoluční proces, a to o dvou časově oddělených fázích (1855–1872 a 1911–1942). Podobné tendence se projevovaly i v Jižní Americe, aniž se však rozrostly do souvislého revolučního procesu. Teprve ve 20. století se zde vytváří situace, kterou lze charakterizovat jako náběhovou v tomto smyslu. K delimitačnímu epilogu v pravém slova smyslu došlo jednak v Peru, jednak na Kubě. Roku 1864 využila španělská vláda příznivé mezinárodní konstelace (občanská válka v Americe a francouzský zákrok v Mexiku) a pokusila se o znovudobytí Jižní Ameriky. Vyslala vojenskou expedici do Peru; za podpory sousedních států však Peruánci invazi odrazili (1865). Na

druhé straně politické hranice však zůstávala stále Kuba, a to přes opětovné revoluční pokusy (1848–1851 a 1868–1877)²². Delimitační epilog šedesátých let tak skončil — včetně Mexika — obnovou statu quo.

V Mexiku nabyl horizontální epilog zvláštního rázu, a to tím, že byl nesen nikoli španělskou, ale francouzskou intervencí (1862–67); jí nešlo o vytvoření předrevolučních poměrů, ale o upevnění revoluční pravice pod dynastií závislou na Francii. Francouzský zákrok se zde ovšem střetl s první fází vertikálního revolučního procesu a v tomto smyslu pomohl vytvořit sociální vektor, který mohl jen utužit tendence k radikálnějšímu řešení vertikální problematiky.

Na základě uvedeného průběhu tří horizontálních revolucí můžeme jejich hlavní fáze znázornit v grafech 1, 2 a 3. Jejich konstrukce je obdobná, jako v předcházejícím článku. Na vodorovné ose je nanášen čas. Nahoře jsou uvedeny letopočty v pravidelných intervalech, dole letopočty hlavních událostí s charakteristikou příslušné fáze revolučního procesu. Na svislé ose jsou nanášeny jednotlivé směry neboli pozice, které se v revoluci střetaly. Vzhledem k tomu, že většinou nešlo o stabilní a vyhraněné politické směry, jsou zde tyto pozice označeny jednoduchým způsobem bez ohledu na to, zda byl příslušný směr u moci nebo zda nějak přežíval v potlačované formě. Rozdílnost poměrů v jednotlivých oblastech by ostatně ani nedovolovala přesnější závěry.

Tečkovaná čára označuje přibližný posun těžiště moci. Od doby, kdy se mocenská konstelace začala v jednotlivých oblastech vytvářet odchylně (od fáze rozštěpu), křivka těžiště moci se rozděluje. Každý její proud je označen názvem příslušné země. V případě, že se určitá fáze týká jen některé z těchto zemí, je to rovněž označeno příslušnou odvolávkou v závorce.

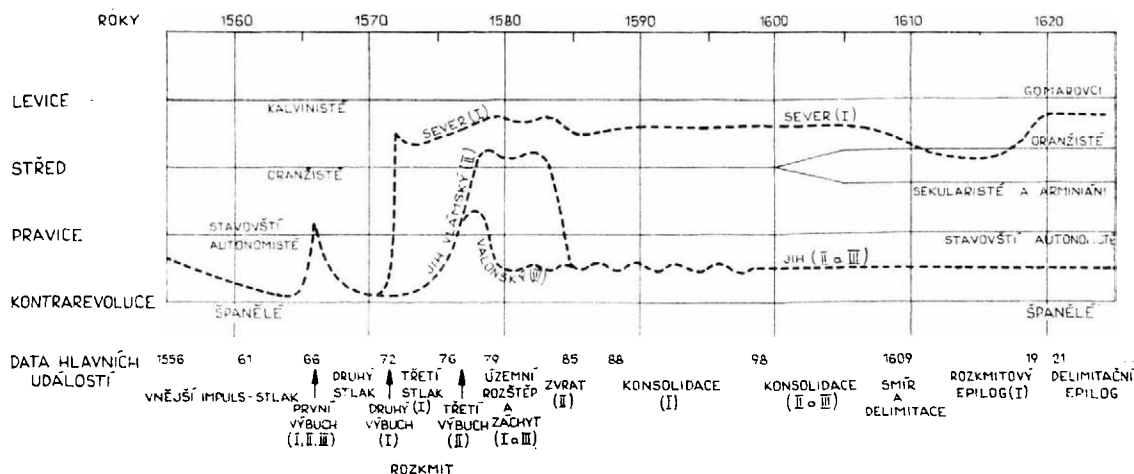
Legenda k hlavním událostem je obsažena v poznámkách ke grafům.

²¹ Srv. Otakar Odložilík, *Nizozemí a Anglie v první polovině 17. věku*, Dějiny lidstva, Praha 1939, díl 6, s. 26.

²² Teprve páté povstání Kubánců proti španělské vládě v letech 1895–98 bylo natolik úspěšné, že Kuba přestala být španělskou kolonií. Stala se

však závislou na Spojených státech (formálně do roku 1934, fakticky i potom). Snad právě tato okolnost, jakož i opožděná horizontální emancipace spoluvytvářely podmínky pro revoluční řešení vertikální problematiky v letech 1953–1959.

NIZOZEMÍ

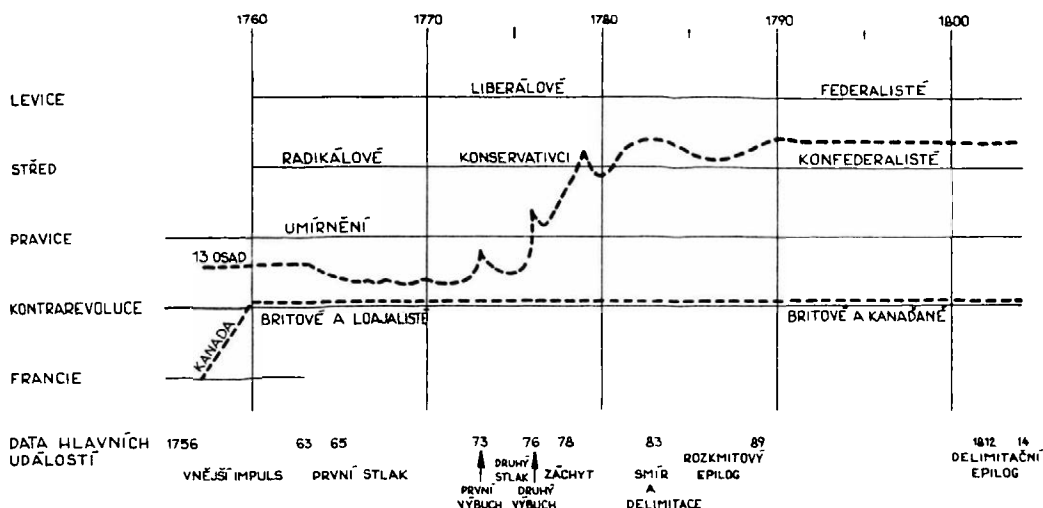
Nizozemí

	Vnější impuls		Třetí stlak
1555	rozdělení říše Karla V a nástup Filipa II	1573	pád Haarlemu, odvolání Alby
		1574	kalvínský synod v Dordrechtu, zmírnění španělského režimu
	První stlak	1575	marný pokus o smír
1556—7	hospodářská omezení Nizozemců		Třetí výbuch
1559—61	reforma církevní organizace, intenzifikace protikacířských opatření		(vlámský jih)
1561	počátky sociálního vření	1576	vzpoula španělských posádek, měšťanský převrat v Bruselu, pokus o domácí smír (Gentská pacifikace)
1565	svaz kompromisu		
	První výbuch	1577	smilouva generálních stavů se španělským guvernérem, Brusel proti, měšťanský převrat v Gentu, generální stavy povolávají Matyáše Habsburského, vítězství Španělů nad nimi
1566	manifest gézů místokrálovně, obrazoborecké bouře, odvolání inkvizice	1578	Španělé vyhnáni z Amsterdamu, měšťanské převraty v Bruggách, Antverpách a dalších vlámských městech
	Druhý stlak		Územní rozštěp a záchyt
1567	znovuutvození, Alba v Bruselu	1579	smír valonských provincií se španělským guvernérem (arrasská unie), utrechtská unie na severu, šíření selského odboje na vlastní pěst,
1568	kontrarevoluční teror, lesní a mořští gézové, vojenské akce Viléma Oranžského, snahy o zahraniční pomoc za případné anexe	1581	oranžistický převrat v Gentu
1571	zavedení španělské daně z obratu — alkabaly	1583	sesazení Filipa II, povolání vévody z Anjou
	Druhý výbuch (sever)		vyhnání vévody z Anjou
1572	Anglie uzavírá své přístavy mořským gézům, jejich záchyt v Seelandu, nástup v Holandsku a na východě (oranžisté), revoluční teror na severu, shromáždění holandských stavů v Dordrechtu		Zvrat na vlámském jihu
	Rozkmit	1584—5	španělská ofenzíva, postupný pád vlámských měst
	protiklad mezi kalvinisty a oranžisty, krátkodobá a dílčí intervence Anglie a Francie	1585—7	Leisterovo působení na severu
		1586	Oldenbarnevelt právním rádcem holandských stavů

ŘÍMSKÉ ČÍSLE OZNAČUJÍ ZEMĚPISNÝ DOSAH

	Konsolidace na severu		Rozkmitový epilog na severu
1588	zničení španělského loďstva při útoku na Anglii	1610	arminiovská remonstrace
1590—91	španělsko-francouzské boje, úspěchy Mořice Oranžského	1618—19	Dordrechtská synoda — vítězství Gomarovců
	Konsolidace na jihu	1619	poprava Oldenbarnevelta
1596	arcivévoda Albert španělským guvernérem	1620	Španělsko váže setrvání v příměří na nesplnitelné podmínky
1600—4	další úspěchy Mořice Oranžského, obavy z jeho diktatury na severu, začátek sporu mezi gomarovci a arminiovci	1621	Delimitační epilog
	Smír a delimitace	1629—37	obnova války se Španělskem
1606	začátek jednání o příměří		španělské neúspěchy
1609	uzavření příměří mezi Spojeným a Španělským Nizozemím	1648	Závěrečný smír
			Westfálský mír — definitivní delimitace

BRITSKÁ AMERIKA

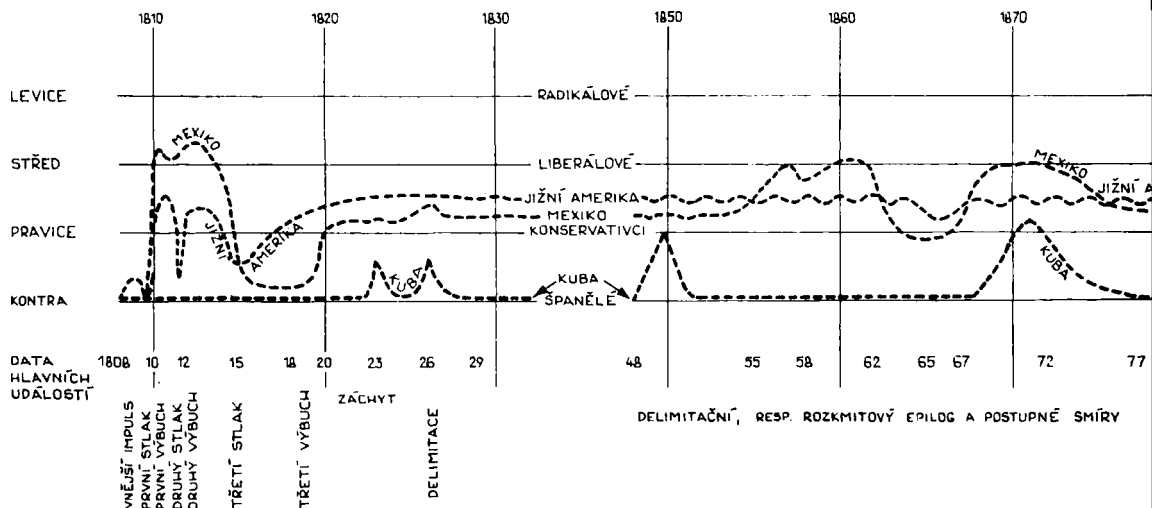

Britská Amerika

	Vnější impuls		Druhý stlak
1759—60	britský zábor Kanady	1774	omezení občanských práv osadníků, první kontinentální kongres
	První stlak		New England Restraining Act
1763	britsko-francouzská mírová smlouva, zákaz stěhování osadníků za Apalačské hory	1775	Druhý výbuch
1764	britské pokusy o přísnější dodržování zákonů omezujících hospodářská práva osadníků a o zvýšení jejich daňového břemene	1776	srážka u Lexingtonu, druhý kontinentální kongres
1765	kolkový kongres, petice králi, zesílení britských posádek, Quartering Act		vyhlášení nezávislosti, deklarace lidských práv, nástup britské armády
1766	Sons of Liberty, odvolání kolkového zákona	1777	Záchyt
1767	parlament rozšiřuje celní poplatky		dobytí Filadelfie Brity, vítězství Američanů u Saratogy, konfедераční články
1770	bostonská srážka, zrušení dovozních cel s výjimkou čaje, korespondenční výbory	1778	francouzsko-americká aliance, podpora Španělska a Nizozemí
	První výbuch	1779	zásah francouzského expedičního sboru
1773	čajová bouře v Bostonu	1779—80	upevnění britské pozice na jihu
		1781	kapitulace Britů u Yorktownu

	Smír a delimitace	1788—9	zápas o její přijetí ústavními konventy států
1783	uzavření míru	1793	projevy válečných tendencí
	Rozkmitový epilog		Delimitační epilog
1783—7	politická a finanční krize Unie, celní válka států	1812	nová britsko-americká válka
1787	kompromisní federální ústava		Závěrečný smír
		1815	mír na základě statu quo

ŠPANĚLSKÁ AMERIKA

Španělská Amerika

	Vnější impuls		Třetí výbuch
1807—8	Napoleonova okupace Španělska	1818	obnovení Bolívarova odboje ve Venezuele a vyhlášení republiky
1808	změna na trůnu	1819	vyhlášení republiky Kolumbie
1808—10	svolávání městských rad a jejich neochota uznat nový režim	1820	San Martin v Peru, vznik republiky Ecuador, povstání Kreolů v Mexiku
	První stlak		Záchyt
1809—10	potlačení těchto rad (kromě Buenos Aires)	1821	porážka Španělů ve Venezuele, vyhlášení republiky Peru, vyhlášení císařství v Mexiku (Iturbide)
	První výbuch	1823	zmařené povstání na Kubě, konec císařství v Mexiku, nebezpečí zákroku Svaté aliance — Monroe
1810	povstání ve Venezuele (Miranda) a v Mexiku (Hidalgo)	1825	vyhlášení republiky Bolívie
	Druhý stlak		Delimitace
1811—12	jejich potlačení	1826	vyhnání poslední španělské posádky (z Callao v Peru), druhé zmařené povstání na Kubě
	Druhý výbuch	1829	španělský pokus o znovudobytí Mexika odražen
1811	obnovení odboje v Mexiku (Morelos)		Postupné smíry
1812	obnovení odboje ve Venezuele (Bolívar)	1836	Španělsko uznává nezávislost Mexika
1813	první vyhlášení republiky v Mexiku	1840—1859	Španělsko uznává nezávislost Ecuadoru, Chile, Venezuely, Bolívie, Nicaraguy, Argentiny a republiky Costa Rica
1814	San Martin vrchním velitelem v Argentině		
	Třetí stlak		
1815	potlačení odboje v Mexiku i Venezuele		
1816	vyhlášení republiky v Argentině		
1817	San Martinův přechod And, vznik republiky Chile		

1848—51 třetí zmařená povstání na Kubě
 1855 reformní hnutí — Benito Juarez
 1857 liberální ústava
 1858 válka mezi konzervativci a liberály
 1860 vítězství liberálů
 1862 francouzská invaze do Mexika
 1864 Maximilián Habsburský mexickým císařem

1865—6 španělská invaze do Peru odražena
 1867 porážka Francouzů v Mexiku, po-prava Maximiliána
 1868—77 čtvrté zmařená povstání na Kubě
 1872 Juarezova smrt
 Závěrečné smíry
 1859—94 Španělsko uznává nezávislost ostat-ních států, které se od něho od-trhly v letech 1820—1826.

Z uvedených grafů a tabulek je vidět, že průběh horizontálního revolučního procesu vykazuje ve všech třech případech nápadné shody, že se však zároveň dosti liší od průběhu revolučního procesu vertikálního²³, a to především v těchto bodech:

První impuls je vnější a projevuje se nějakou formou tlaku na stávající politicko-hospodářskou strukturu, resp. ideový vývoj v zemi. Tento tlak je důsledkem změny vztahů mezi mateřskou a koloniální zemí.

Propuknutí revoluce je několikeré; revoluce začíná sérií výbuchů, během nichž se revoltující oblast diferencuje. Kritériem je jednak vztah k mateřské zemi, jednak vztah jednotlivých území navzájem. Rozkmit zde má spíše prostorový (horizontální) než stratifikovaný (vertikální) ráz.

Územní rozštěp umožňuje několikeré řešení problematiky. Nedochází k zvratu, který by postihl revoluční proces v celé zemi. V důsledku toho neprobíhá křivka těžiště moci oním způsobem, který charakterizoval revoluci českou, anglickou a francouzskou, tj. přes restaurační kompromis a tlak ke konsolidačnímu převratu na pozici revolučního středu.

Revoluční proces horizontální vyúsťuje ve všech třech případech do polarizační koncovky: na území úspěšné revoluce na pozici někde v průsečíku revolučních směrů, a na území, kde se revoluce nezdařila (nebo jako v případě Kanady k ní vůbec nedošlo), zůstává těžiště moci na pozici

kontrarevolučních sil, popřípadě se mírně vychyluje do pozice kompromisu s revoluční pravici (případ Španělského Nizozemí).

Ve všech těchto případech má revoluční proces ještě zvláštní dohru (epilog) o dvou dějstvích, vertikálním (rozkmitovým) a horizontálním (delimitačním). Zatímco delimitační epilog končí definitivním smírem a stanovením hranic, rozkmitový epilog v sobě případně skrývá zárodek dalšího revolučního procesu, tentokrát vertikálního²⁴. Tato nová tendence k revolučnímu řešení je tím větší, čím méně se v souvislosti s národní revolucí podařilo vyřešit i aktuální problematiku sociální.

Резюме

Ярослав Крейчи: Социологический модель революционного процесса (Продолжение)

Как уже было сказано в первой части этой работы (см. Социологический журнал № 2 за 1968 год) главные вариации выразительных типов революционных процессов (которые не должны отождествляться с единственными революционными попытками или «цоупс д'етат») даны степенно независимости страны от внешнего мира. Революционные процессы, вытекающие из внутренних противоречий и переходящие в структуральные изменения всего общества, проходящие революцией, были обозначены вертикальными а революционные процессы, вытекающие из напряженности между господствующей и зависимой страной и переходящие в освобождение зависимой страны от страны господствующей; а в структуральных изменениях освобожденной страны, как горизонтальные процессы.

²³ Toto zjištění mimo jiné potvrzuje oprávněnost naší diferenciace a typizace revolučních procesů (srv. články v č. 2 1968 Sociologického časopisu). Ukázkou nediferencovaného přístupu k revoluční problematice je např. James C. Davies, *Toward a Theory of Revolution*, American Sociological Review, 1962/1, s. 5—19, kde se srovnává průběh ruské revoluce z roku 1917, egyptské z roku 1952 a tzv. Dorrový rebelle z roku 1842 v americkém státě Rhode Island (!). Je pochopitelné, že na zjevch tak nápadně odlišné dimenze a odlišného sociálního účinku nemůže dojít k specifitějším závěrům než k takovým, jaké vyplývají z předpokládané obecné poučky, a to, že k revoluci dochází tehdy, když mezera mezi lidskými potřebami a jejich aktuálním uspokojováním přesáhne jistou snesitelnou míru.

²⁴ Zcela jinou typologii revolucí navrhuje Chalmers Johnson, *Revolution and the Social System*, Hoover Institution Studies, Stanford University 1964. Jeho šest „ideálních typů“ (jacquerie, milénární rebelle, anarchistická rebelle, jakobinsko-komunistická revoluce, spiklenecký převrat a militarizované masové povstání) lišících se navzájem podle čtyř kritérií (cil revoluční činnosti, společenská kvalifikace revolucionářů, revoluční postuláty nebo ideologie a okolnosti, zda revoluce vypukla spontánně či zda byla „kalkulována“) vystihuje však spíše jednotlivé fáze revoluce, popřípadě její za-měření a zejména techniku, nikoli však plnost revolučního procesu v jeho časové a věcné kontinuitě. K této otázce se však ještě vrátíme v zá-věrečné stati seriálu článků o revolučním procesu.

Кроме того категория вертикальных революционных процессов была разделена на: а) процессы, в которых собрание проблем ведущих к вспышке революции было поставлено под влияние иностранной цивилизации (культуры),

б) процессы, в которых революционная вспышка и решения были наведены только внутренними силами соответствующей страны и сформированы традициями и творческими силами цивилизации (культуры) к которой принадлежала.

Как пример первой группы можно привести китайскую революцию в этом веке. Равным образом сюда необходимо зачислить процесс русской и турецкой революций. Революции чешская, английская и французская изучались как примеры второй группы. Были избраны как эмпирическая база для формулировки первого обобщающего гипотеза, действительность которого ограничена определяющим типом революционных процессов (т. е. вертикальных, без влияния иностранных цивилизаций).

В этой статье сформулирован и другой гипотез, наглядно изображенный в графике и разработан на основе исторического учета революций голландской, англо-американской и испанско-американской и резюмирующей типичные знаки горизонтального революционного процесса следующим способом:

1. Революции предшествует долгий период напряжения между иностранным правительством и зависимой страной, стремящейся сохранить свои институты как гарантию местных интересов.

2. Перемещение имущества и направление воспитания в пользу некоторых слоев за исключением правящего класса (с последствиями из этого вытекающими) возникают одинаково как в вертикальном революционном процессе. Однако главный революционный импульс дается или нововещанием нажимом иностранного правительства, направленным на более строгое обладание зависимой страной, или иностранным вмешательством, которое после ослабления союза между правящей и обладаемой страной — делает иностранное государство еще более неприметным.

3. Первая «сжимаемость» ведет к вспышке насилия (первый революционный взрыв) и прокламации компромисных условий сосуществования с до сих пор всеобщим признанным господством до сих пор владеющей страной.

4. Эти движения подавляются силой (второй сжим). Однако успех контрреволюционеров имеет краткое продолжение.

5. Следует период волнений и вспышек (взрыв и сжимаемость), в течение которых революционное движение приобретает почву и

6. дифференцируется согласно степени радикальности требований его соответствующих групп. В отличие от вертикального процесса дифференциация имеет здесь также территориальный характер. Зависимая страна делится на две (или примерно больше) части с различным дальнейшим развитием.

7. На одной территории комбинированные силы революционного центра и левые партии захватывают власть в свои руки. На второй

территории контрреволюционное иностранное правительство приобретает господство с тем, чтобы приобрести достаточную поддержку со стороны туземного населения или подавить все революционные силы (здесь нажим окончательный).

8. До сих пор разбитые боевые фронты (иногда разбиты не только с точки зрения территориальной, но также с точки зрения сопернических стран) консолидируются, борьба принимает междугосударственную войны.

9. Не существует экспансия революционных армий в внешний мир (как это бывает в случае вертикального процесса в рамках одной цивилизации, т. е. в случае чешской, французской и английской революций). Правящая страна находится достаточно далеко, чтобы могла быть прямо затронута революционной активностью. Ее возможные внутренние противоречия решаются иными способами. Иные вмешивающиеся страны проявляют интерес к ослаблению колониальной власти и поэтому интригуют в пользу восставшей страны, где намериваются ввести свое влияние. Вопросы крестовой войны против революции или не касается, или такой вопрос ставится по отношению его можно легко ликвидировать иной чужой помощью.

10. Как только борьба достигнет более или менее ясной границы а результат возможной дальнейшей войны становится неясным, обе соперничающие стороны приходят к мысли мира или перемирия, предлагаю распределение пространства бывшей колониальной территории. Эта мысль тем приемлемее, чем более различная территория по линии этнической и географической была объединена под иностранным (колониальным) правительством.

11. Однако такое перемирие невыгодно радикалам на одной или обеих сторонах новой границы. Революционная война имеет эпилог. Равным образом имеет эпилог дифференциация в лагере революционеров. Первый (горизонтальный) эпилог это регулярная война между двумя независимыми странами, результатом которой является или новое установление границ или подтверждение «стату кво» с ясным признанием освобожденной страны или стран.

12. Второй (вертикальный) эпилог это открытый конфликт революционных групп (левых и средних) в соответствующей стране. Борьба этих групп до этого времени удерживалась совместным интересом лицом к лицу контрреволюционным силам. Результатом этого вертикального эпилога является перемещение господствующего центра тяжести по направлению налево. Это способствует осуществлению некоторого более глубокого структурального изменения в политической или экономической системе. Постоянное вертикальное напряжение в освобожденной стране возможно подготовляет почву для нового революционного решения, на этот раз развивающееся как чисто вертикальный революционный процесс, как этому было в Мексике.

Обзор случаев квалифицированных по указанным трем типам революционных процессов будет указываться и в дальнейших номерах упомянутого журнала.

Summary

Jaroslav Krejčí: A Sociological Model of the Revolutionary Process (Continued)

As has already been stated in the first part of this article (see Sociological Review, No. 2, 1968), the main variation of the distinct types of revolutionary processes (which are not to be confused with mere revolutionary attempts or coups d'état) is given by the degree of the country's independence on the outside world. The revolutionary processes ensuing from internal contradictions and resulting in structural changes of the whole society undergoing the revolution are called vertical processes, and those ensuing from tensions between a ruling and a dependent country and resulting in the detachment of the latter from the former and in structural changes in the detached country are called horizontal processes.

In addition to that, the category of vertical revolutionary processes is subdivided into a) those where the set of problems leading to the outbreak of the revolution was decidedly influenced by a foreign civilization (culture), and b) those where the revolutionary explosion and solution were brought about only by the internal forces of the country concerned and moulded exclusively by the traditions and creative forces of the civilization (culture) to which it belonged. As an example of the former group the Chinese revolution of the present century may be quoted. Similarly the Russian revolutionary process belongs here, as well as the Turkish revolution. As examples of the second group the Czech, English and French revolutions have been studied. Their cases have been chosen as the empirical base of the formulation of the first generalizing hypothesis, the validity of which is, of course, limited to the defined type (i.e. vertical) without the influence of foreign civilizations) of revolutionary processes.

In the second part of the article, another hypothesis is formulated and entered in graphs. It is elaborated on the historical evidence of the Netherlandish, Anglo-American and Hispano-American revolutions and summarizes the typical features of the horizontal revolutionary process in the following way:

1. The revolution is preceded by a prolonged period of tension between the alien rule and the dependent country which tries to preserve its distinct institutions as a safeguard of local interests.
2. Shifts of property and education in favour of some strata outside the ruling class, with the hence ensuing consequences, occur similarly as in the vertical revolutionary process. However, the main revolutionary impulse is given either by an intensified pressure of the alien rule aiming at a stricter control of the dependent country, or by foreign interference which, after having weakened the link between the ruling and the dependent country, makes the reimposition of alien rule more repugnant.

3. This first „compression“ leads to the outbreak of violence (the first revolutionary explosion) and to the proclamation of compromise-terms of co-existence with the hitherto uncontested supremacy of the ruling country.
4. These moves are suppressed by force (the second compression), yet the success of the counter-revolutionaries is short-lived.
5. A period of successive rallies and routs (explosions and compressions) follows, during which the revolutionary movement gains ground and
6. differentiates according to the degree of radicality of the demands of its respective groups. In contradistinction to the vertical process, the differentiation here assumes also a territorial character. The dependent country splits into two (or temporarily even more) parts with quite a different further development.
7. In one territory, the combined forces of the revolutionary center and left attain supreme power. In the other, the counter-revolutionary alien rule succeeds either in gaining sufficient support from a part of the native population, or in suppressing all the revolutionary forces (the compression here is definitive).
8. The hitherto scattered fronts of the struggle (scattered sometimes not only from the viewpoint of territory but also from the viewpoint of the contending parties) consolidate and the contest assumes the form of an inter-state war.
9. There is no expansion of the revolutionary armies into the outside world (as is the case with the vertical process within the framework of one civilization, i.e. with the Czech, English and French revolutions). The ruling country is far enough to be directly touched by the revolutionary activities and its eventual internal contradictions tend to be solved by another course of events. Other interfering countries are interested in weakening the colonial power and therefore intervene in behalf of the insurgent country, where they eventually intend to assert their influence. There is either no question of a crusade against the revolution, or such a question is posed belatedly and easily ruled out by other foreign help.
10. As the contest settles down to a more or less distinct frontier and the eventual further war becomes undecided, both the contending parties are brought to the idea of peace or truce on the base of a divided space of the former colonial realm. This idea is the more acceptable, the more ethnically and geographically different territories have been united under the alien (colonial) rule.
11. Yet, such a truce and delimitation are not to the radicals' liking either on one side or on both sides of the new boundary. The revolutionary war has an epilogue, and so has the differentiation in the camp of the revolutionaries. The first (horizontal) epilogue is a regular war between two independent states. Its outcome is either a new delimitation or the confirmation of the sta-

tus quo with a definite recognition of the liberated country or countries.

12. The second (vertical) epilogue is an open conflict of the revolutionary groups (left and center) in the severed country. The struggle of these groups was until then contained by the common interest in the face of counter-revolutionary forces. The outcome of this vertical epilogue is the shift of the power center of gravity further to the left. This makes it possible to effectuate some more

profound structural changes in the political and/or the economic system. A lasting vertical tension in the liberated country eventually prepares the ground for a new revolutionary solution, this time developed as a purely vertical revolutionary process, as was the case with Mexico.

The review of cases classified according to the three above mentioned types of revolutionary processes will be continued in some of the further issues of this journal.

Veľký záujem našej sociológie, špeciálne sociológie práce, badať v poslednom čase o problém pohybu pracovných síl, najmä príčin fluktuácie. Neobyčajný záujem o tento problém je pochopiteľný, keď berieme do úvahy okolnosti, že so socialistickými premenami a so socialistickou industrializáciou je spojená i relatívne veľká premena v štruktúre pracovných síl.

Fluktuácia pracovných síl je vážnym problémom nielen sociológov, ale, a to najmä, národohospodárov a riadiacich pracovníkov podnikov. Národohospodárom spôsobuje hlavne neprehľadnosť na trhu pracovných síl a riadiacim pracovníkom v podniku robí ťažkosť tým, že znižuje, hoci iba dočasne, plánovaný počet pracovníkov, s ktorými kalkulujú pri plnení konkrétnych výrobných úloh. Na fluktuáciu pracovných síl vplyva mnoho faktorov, ako napr. nedomyslené rozmiesťovanie výrobných podnikov a závodov, dočasne nedoriešený problém pracovného trhu, atď. Nemožno tu eliminovať ani vplyvy vedecko-technickej revolúcie, najmä jej dôsledky na zmenu kvalifikačnej štruktúry pracovných síl, ktorá často navodzuje pohyb.

Aby bolo možné postihnúť vývinový trend, a tým sa umožnilo plánovanie v optimálnom rozmiesťovaní pracovných síl, robili sa štatistické rozbor fluktuácie. Ukázalo sa však, že štatistické analýzy i pri sebelepšom výkazníctve sú nedostatočné. Na pochopenie tohto sociálneho fenoménu je totiž potrebná dôsledná analýza v celej jej šírke a hĺbke. Vyžaduje si predovšetkým rozbor jeho príčin. Nutné je ho chápať v jeho komplexnosti, pretože fluktuácia pracovných síl je nie iba ekonomický fenomén. Pri skúmaní tohto javu je totiž nutné brať zreteľ i na otázky ľudského činiteľa, jeho vzťah k práci, povolaniu, pracovisku, životnému prostrediu, na jeho plány, osudy a perspektívy. Tak

sa teda ukazuje potreba analýzy fluktuácie pracovných síl i z hľadiska sociológie a psychológie, ale i fyziológie a práva a prípadne i ďalších vedných disciplín. Takto komplexne ponímanou analýzou možno dospieť k poznatkom, aké prostriedky môžu tento jav brzdiť, ak ide o nežiadúci pohyb. V opačnom prípade zasa, ak ide o žiadúci pohyb, aké prostriedky môžu plniť funkciu katalyzátora. Precízna analýza a komplexné štúdium javu dáva možnosť formulovať hypotézy, umožňujúce naznačiť dlhodobé vývinové trendy v oblasti pracovných síl (makropohľad), ale sa môže stať aj bázou pre racionálnu personálnu politiku podniku či závodu (mikropohľad).

Problém fluktuácie, ako sme už naznačili, dostáva sa do výskumných plánov ústavov a podnikov v dôsledku hospodárskej a spoločenskej praxe, a to nielen u nás, ale i v krajinách tak socialistických, ako i v krajinách so súkromným vlastníctvom výrobných prostriedkov. O tom, kto a ako má riešiť tento problém, nie je však vždy jednotný názor. V západnej sociologickej literatúre, pokiaľ to máme možnosť poznať, nevenuje sa obzvlášť veľká pozornosť problému fluktuácie ako takej. Riešia sa jej otázky obyčajne na pozadí problémov sociálnej mobility. Pokiaľ je predmetom štúdia v rámci horizontálnej mobility, ide ani nie tak o zmenu pracovného miesta a zamestnaneckého pomeru vo vlastnom zmysle a o jej príčiny a dôsledky, ako skôr o zachytenie všeobecných javov sociálnej zmeny, o analýzu nových skupín obyvateľstva.¹

Boli dokonca názory, že problémy fluktuácie pracovných síl sú špecifickou sférou bádania ekonómov. Inú formu pohybu pracovných síl, migráciu, mnohí považovali za špecifickú oblasť bádania demografov.² Veľmi blízko tomuto názoru je aj sovietsky sociológ Jadov, ktorý za-

¹ Burkart Lutz – Friedrich Weltz, *Der zwischenbetriebliche Arbeitsplatzwechsel (Zur Soziologie und Sozioökonomie der Berufsmobilität)*, Euro-

päische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1966, s. 31.

² Jaroslav Klofáč – Vojtěch Tlustý, *Soudobá sociologie I*, Praha 1965, s. 373.

stáva názor, že štúdium príčin fluktuácie pracovných síl „je nutné odvádžanie síl do iných oblastí, vyplývajúci z toho, že máme veľkú potrebu vedeckého rozboru päťčivých sociálnych problémov v rozličných sférach života našej spoločnosti.³ Jadov ďalej dodáva: „My si však dobre uvedomujeme, že nie všetko, čo sociológ študuje, je špecifickou oblasťou sociológie a nesmieme sa dať zlákať pokušením pripočítavať k sociológii všetku problematiku, ktorou je nutné sa dnes zaoberať, hoci by bola z praktického hľadiska nadmieru dôležitá.“⁴

Sme toho názoru, že jeden a ten istý objekt tvorí pre rozličné vedy rozličné predmety poznania. Takým je podľa nás aj fluktuácia ako sociálny fenomén, ktorá nemôže byť doménou len jednej spoločenskej vedy, v danom prípade ekonomiky práce. Každá veda je viazaná na jeden aspekt, na jednu rovinu, a preto sama jediná si nemôže robiť nárok na úplné vysvetlenie totality problému. Ak sa pozeráme na problém fluktuácie z aspektu, že podnik, závod a pracovisko vôbec je pre sociológa spoločenský systém, potom je zrejme, že nemôžeme opomínať fungovanie tohto systému. Nemôžeme si nevšimáť teda ani jeho konfliktné situácie, ktoré sú častou príčinou fluktuácie jeho zložiek. Inými slovami, fluktuácia pracovných síl je predmetom bádania tak sociológie ako ekonomiky práce. Pre diferencie v názoroch na možnosť, ale i na vymedzenie predmetu sociologického bádania v oblasti pohybu pracovných síl dochádza vo výskumnej práci ku skutočnosti, že ak skúma tento problém ekonóm, je nútený vo svojej práci sociologizovať a pokiaľ ho skúma sociológ, v úsilí o komplexnosť má aspiráciu suplovať všetky sociálne vedy, zaoberajúce sa problémami človeka v práci. Nieto pochýb, že ani jedna ani druhá cesta nie je správna. Tu by sme chceli prizvukovať správnosť Jadovovej myšlienky, ale nie len jeho, že sociologický výskum je len jeden z odrôd sociálneho výskumu, vedľa výskumu ekonomického, demografického, sociálnopsychologického a iného charakteru.⁵ Z toho jednoznačne plyní, že ak

sa pri výskume fluktuácie pracovných síl uplatňujú i aspekty ďalších vedných disciplín, predovšetkým sociálnych, a pri diagnostických výskumoch fluktuácie je to nutné, nemožno označovať takýto výskum za sociologický, ale za sociálny.

Dospeli sme teda k presvedčeniu, že fluktuácia ako sociálny fenomén je predmetom skúmania tak sociológie, konkrétne sociológie práce, ako aj ekonomiky práce, sociálnej psychológie práce, fyziológie i práva. Kedy je viac doménou výskumu ekonomického a kedy sociologického, je determinované konkrétnymi príčinami, formami a dôsledkami fluktuácie istého podniku, závodu alebo pracoviska vôbec. Teda otázka priority vednej disciplíny pri riešení tohto problému prichádza do úvahy pri mikropohľade.

Ak podrobíme tento fenomén štruktúrálnu analýzu, poznáme, že vonkajšie prejavy podstaty fluktuácie pracovných síl majú tri bazálne štruktúrálné roviny, ktoré by sme mohli vyjadriť takto:

pracovník — fluktuácia,
pracovisko — fluktuácia,
národné hospodárstvo — fluktuácia.

Nám ide predovšetkým o tretiu rovinu, o celospoločenský pohľad na fluktuáciu pracovných síl — makropohľad. My chceme vidieť fluktuáciu v širších reláciách v kontexte celého pohybu pracovných síl, ako súčasť pracovnej mobility. Považujeme za potrebné upozorniť, že nestotožňujeme náš problém s mobilitou intra-generačnou (kariérovou), čím by sme sa sklzli k zúženiu problému na zmeny zamestnania, na mobilitu toho istého jednotlivca za celého jeho pracovného života. Nezostáva však ani jednoznačne na rovine horizontálneho pohybu v zmysle presunu v geografickom priestore.

Čo je potom vlastne fluktuácia pracovných síl? Čo je predmetom sociologického výskumu fluktuácie? Kurt Braunreuther uvádza, že je to spontánna, so značnými výdavkami a rozličnými inými poruchami výrobného procesu spojená zmena podniku.⁶ P. Armélin,⁷ ale i sám Braunreuther ďalej jednoznačne hovorí, že sú to všetky odchody bez ohľadu na to, z akých dôvodov pracovník z podniku odchádza a

³ V. Jadov, *Rozvoj konkrétneho sociologického výskumu v SSSR*, Sociologický časopis 1965, s. 372.

⁴ Tam, s. 373.

⁵ Tam, s. 367.

⁶ Kurt Braunreuther, *Theoretische Probleme der Fluktuation unter soziologischem Aspekt*, cyklo-

stylovaná prednáška z Kolokvia o fluktuácii v Berlíne — jún 1966, s. 04.

⁷ Peter Armélin — Manfred Thiel, *Zur Konzeption einer soziologischen Fluktuationsanalyse*, *Wirtschaftswissenschaft* 7/1966, s. 112.

kam tento odchod smeruje.⁸ Podľa iného nemeckého sociológa K. Spiegelberga je to spontánny odchod pracovných síl, ktorý spočíva na individuálnom rozhodnutí.⁹ Co rozumie bližšie pod týmto odchodom, vysvetľuje jeho členenie pohybu pracovných síl vôbec na 1. prirodzený odchod, 2. spoločensky potrebný odchod, 3. lehotou (termínom) viazané prerušenie výkonu zamestnania a 4. fluktuáciu.¹⁰ Podobnú koncepciu zastáva aj G. Bernard. Názor K. Braunreuthera je veľmi blízky názoru sovietskeho sociológa Jadova.¹¹ Čiastočne odlišný názor na predmet fluktuácie má N. I. Lapin.¹²

V uvedených protichodných vymedzeniach predmetu fluktuácie možno vidieť dve tendencie. Na jednej strane je to úsilie stotožniť fluktuáciu s pohybom pracovných síl vôbec. Túto koncepciu považujeme za neprijateľnú. Predmetom sociologického štúdia, podľa nášho názoru, nemajú byť všeobecné javy, ako napr. skutočnosť, že pracovníci po dosiahnutí určitého veku (60—65 rokov) odchádzajú do dôchodku. Má však ona určité opodstatnenie z mikropohľadu, resp. z aspektu postihnutého podniku. Akýkoľvek odchod pracovníkov navodzuje totiž určité zmeny na pracovisku tak rázu ekonomického, ako aj sociálneho (zmena štruktúry osadenstva). Na druhej strane je úsilie eliminovať z rozsahu predmetu fluktuácie také odchody, ktoré sú prirodzené (dôchodok, invalidita), spoločensky potrebné (vojenská služba, funkcia v štátnom aparáte, delegovanie na štúdium, pracovný postup, prestupy v dôsledku reorganizácie, atď.) a lehotou (termínom) určené prerušenia výkonu zamestnania (materská dovolenka). Proti tejto koncepcii možno mať rovnako určité výhrady. Práve niektoré príklady odchodov môžu byť dôsledkom konfliktnej situácie a teda nedobrého fungovania spoločenského systému na pracovisku. Tieto výnrazy sa týkajú predovšetkým odchodov „spoločensky potrebných“, ale aj ostatných. Ak by sme chceli byť dôslední, museli by sme k „spoločensky potrebným“ odchodom pripočítať i prechody do spoločensky preferovaných

odvetví národného hospodárstva. Ba v literatúre poznáme aj tretí názor na vymedzenie predmetu fluktuácie, ktorý nepriamo vyslovili vo svojej práci Lutz a Weltz¹³ tým, že pri fluktuácii skúmajú pracovníkov, ktorí v priebehu roka menia viac ráz svoje zamestnanie. Inými slovami, vidia fluktuáciu ako dôsledok určitých negatívnych vlastností človeka.

Pod fluktuáciou pracovných síl my rozumieme prechod individuí alebo skupín z jedného pracovného miesta (pozície) na druhé (i v rámci toho istého závodu), pričom sa úroveň ich sociálneho postavenia (ich sociálny status) môže, ale aj nemusí meniť. To znamená, že chápeme fluktuáciu ako zmenu pracovného miesta (pozície) a nie iba odchod z pracoviska.

Týmto vymedzením predmetu fluktuácie sme nútení stavať problém mimo vymedzení sociálnej mobility na vertikálnu a horizontálnu, pri ktorom v konečnom dôsledku tieto hranice i tak sa ukazujú veľmi problematické. Kurt Braunreuther o tom hovorí, že „fluktuácia“ a „mobilita“ nie sú extenzionálne ani intenzionálne identické. Stoja jeden k druhému v pomere prelinania.¹⁴ Konečne nie je možné každú fluktuáciu zaradiť pod pojem sociálnej mobility. Nové pracovné miesto môže napr. pre svojho držiteľa znamenať sociálny status plne rovnocenný so starým. To však, pravda, nevylučuje, že by niektoré formy fluktuácie nebolo možné vidieť v kontexte sociálnej mobility. Budeme fluktuáciu vidieť predovšetkým ako výraz protikladov, záujmov pracovníka, pracovných skupín a pracoviska a nie ako dôsledok vyššieho prirodzeného zákona (odchod do starobného dôchodku, úmrtie). Pretože diakritickým znakom nášho pochopenia predmetu fluktuácie je zmena pracovného miesta a nie akýkoľvek odchod z pracoviska, takto vymedzený predmet fluktuácie nezahŕňa ani dočasný, terminovaný odchod, ako je napr. vojenská prezenčná služba alebo materská dovolenka v rámci zákonnej lehoty. Takito pracovníci sú totiž aj naďalej vedení v kmeňovom stave zamestnancov. Nepovažujú ich za odišlých. Popredný poľský

⁸ Kurt Braunreuther, citovaná prednáška, s. 04.

⁹ Karl Spiegelberg, *Einige Bemerkungen zu soziologischen Fluktuationsanalysen*, *Wirtschaftswissenschaft* 1/1967, s. 109.

¹⁰ Tam.

¹¹ V. Jadov, citovaný článok, s. 371.

¹² N. I. Lapin vymedzuje fluktuáciu ako časť

všeobecného procesu pohybu pracovných síl krajiny, vid *Die Beziehungen innerhalb eines Arbeiterkollektivs und die Arbeitskräftefluktuation*, cyklostylovaná prednáška v nemečine z Kolokvia o fluktuácii, Berlín - jún 1966, s. 1.

¹³ Burkart Lutz - Friedrich Weltz, c. d., s. 31.

¹⁴ Kurt Braunreuther, citovaná prednáška, s. 11.

sociológ Adam Sarapata, autor viacerých prác o tejto problematike, dopĺňa alebo konkretizuje toto chápanie fluktuácie ako výraz úteku z niektorých povolání, nedostatok profesionálnej aspirácie, nechť zvyšovať kvalifikáciu a nespokojnosť.⁴⁵ Budeme fluktuáciu riešiť v celej jej šírke, hĺbke a zložitosti. Budeme si fluktuáciu pracovných síl všímať v jej genéze, formách a dôsledkoch. Nutne bude treba analyzovať okolnosti vzniku tohto javu.

Vážnou otázkou pre sociológa ostáva i priebeh, smer a formy fluktuácie. Tu je možné pri diferenciácii uplatniť niekoľko rovín podľa diakritických znakov ako napr. pracovného miesta, bydliska, rezortu, sociálneho statusu atď. Formy fluktuácie možno poznávať tým, že si budeme všímať, či sú odchody na vlastnú žiadosť, po vzájomnej dohode, svojvoľné opustenie podniku, výpoveď z pracoviska, alebo či ide o vyžiadanie pracovníka, prípadne i jeho druh. Tieto formy odchodov sa v podnikových štatistikách často nesprávne označujú ako príčiny odchodov.

Hovorili sme, že je potrebné poznať i smery fluktuácie. My rozlišujeme dva základné smery fluktuácie pracovných síl:

A) vnútropodnikovú fluktuáciu.

B) mimopodnikovú fluktuáciu

a) v rámci toho istého výrobného odvetvia,

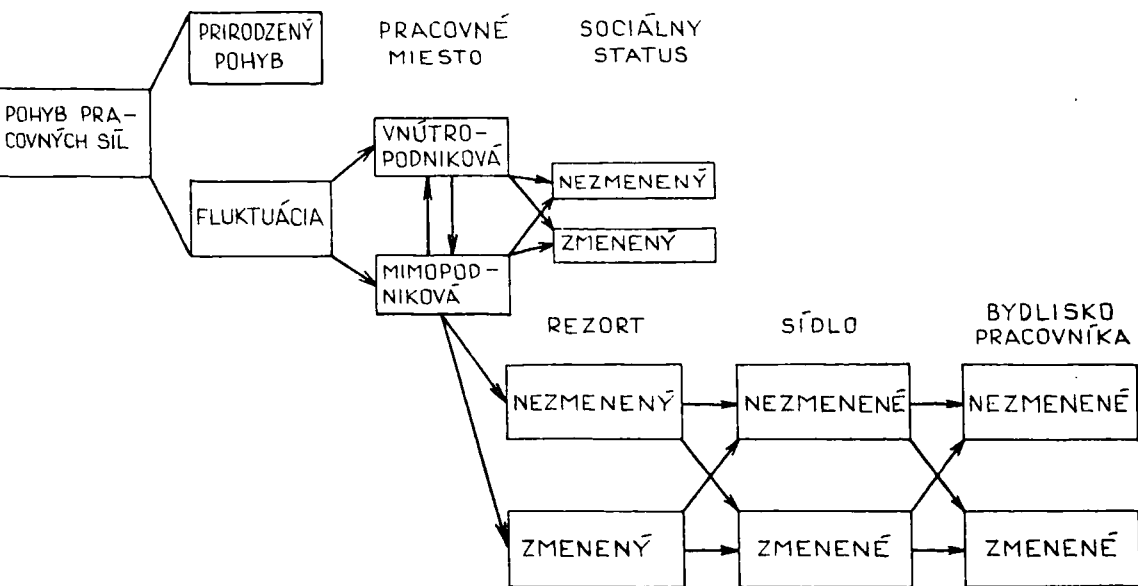
b) medzi nerovnakými výrobnými odvetviami.

Pritom si všímame u oboch smerov tak zmenu, ako aj zachovanie sociálneho statusu (viď schéma 1). Tým vlastne sledujeme v určitom smere i dôsledky fluktuácie.

Dôsledky fluktuácie, ktorým treba vlastne venovať zvýšenú pozornosť, obyčajne sa zadeľujú do dvoch základných kategórií — finančné a nefinančné. Tieto druhé by sme mohli nazvať spoločenskými dôsledkami. Predmetom štúdia sociológie práce sú práve tieto spoločenské dôsledky, ktoré je však potrebné vidieť v troch uvedených už bazálnych rovinách: pracovník — fluktuácia, pracovisko — fluktuácia a národné hospodárstvo — fluktuácia. To znamená, vidieť dôsledky fluktuácie nielen z hľadiska celospoločenského záujmu, prípadne z aspektu podniku, pracoviska, ale aj z hľadiska samotného pracovníka, prípadne jeho rodiny. Tu je možné vidieť tieto roviny dokonca v rozličných kombináciách.

To však vyžaduje nutnosť chápať fluktuáciu pracovných síl, ako o tom hovorí

Schéma 1

⁴⁵ Adam Sarapata, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwością społeczną w Polsce*, Warszawa 1965, s. 405.

Jadov, v súvislosti so sociologickým výskumom vôbec, v kontexte troch generálnych premenlivých veličín 1. ekonomiky, 2. sociálnych vzťahov (sociálnej štruktúry) a 3. duchovného života.¹⁶

Pred sociológom sa vynára ďalší, predovšetkým metodický problém. Je fluktuácia fenomén patologický alebo normálny? Ak pripustíme, že v praktickej oblasti patologický fenomén je ten, ktorý má byť iný, ako je,¹⁷ je to opäť len otázka roviny pohľadu na fluktuáciu. Teda iné kritéria, či ten-ktorý medzipodnikový pohyb pracovných síl mal byť alebo nemal byť, má podnik, často diametrálne odlišné má národné hospodárstvo a iné má pracovník. Stanovisko pracovníka môže byť v prípadnom protiklade nielen so záujmami podniku, ale i národného hospodárstva.

Pohyb pracovných síl a teda i fluktuácia ako taká je v zásade fenomén normálny. O normálnosti fluktuácie pracovných síl svedčí aj jeho zákonné uznanie. A tak teda možno označiť za normálny fenomén nielen pohyb pracovných síl v rovine demografickej (dôchodok, vojenská prezenčná služba), ale aj fluktuáciu, ktorá je

- a) dôsledkom prirodzených disproporcií medzi podnikom a pracovníkom a teda zákonitých tendencií, ako napr. prechod pracovníka na miesto zodpovedajúce jeho novonadobudnutej kvalifikácii, prípadne pracovnej skúsenosti (preradenie), alebo odchod do verejného, politického života;¹⁸
- b) dôsledkom umelých disproporcií medzi podnikom a pracovníkom, ako sú nezhody a protiklady, a to či sa už pozeráme na vec z aspektu podniku alebo pracovníka.

Nechceme však tvrdiť, že tento fakt by nám dovoľoval robiť záver o užitočnosti každej fluktuácie, želanosti pre spoločenský systém, či už v makropohľade alebo v mikropohľade, v každom prípade a v každej rovine. Vychádzame z princípu, že pojem užitočného je širší ako pojem normálneho, že je k nemu v takom pomere, ako rod k druhu.¹⁹

V sociologickej literatúre sa často stre-

távame s pojmom „žiadúca“ a „nežiadúca“ fluktuácia. Ktorú fluktuáciu možno označiť za žiadúcu a ktorú za nežiadúcu?

Dôvod, ktorý dovoľuje pokladať fluktuáciu za nežiadúci fenomén, je ten, že ruší normálny priebeh funkcií. Ale taký dôkaz predpokladá problém už rozšírený, lebo je možný len vtedy, keď sme predom stanovili, v čom spočíva normálny stav, normálny priebeh funkcií. Ak berieme do úvahy skutočnosť, že v okamihu, kedy sa ukazuje problém pohybu aktuálny, už nie je normálny priebeh funkcií, lebo už potenciálna fluktuácia je vlastne jeho dôsledkom. Rozhodne už nemožno v negatívnych súvislostiach uvažovať napr. ani o pohybe pracovných síl, ktorý je výslednicou potrieb pri rýchlej industrializácii krajiny, automatizácii výroby a v dôsledkoch vedecko-technickej revolúcie vôbec. Značná disperzná situácia okolo hodnotenia konkrétnej fluktuácie pracovných síl je prirodzeným dôsledkom princípu zainteresovanosti.

K tomu treba dodať, že nevýhody alebo straty, ktoré sa ukazujú ako dôsledok „nežiadúcej“ fluktuácie, môžu byť niekedy vyvážené výhodami, ktoré nepozorujeme alebo sú postihnuteľné len hlbšou a komplexnejšou analýzou.

V zásade podnik, ale i národné hospodárstvo potrebujú, aby pracovníci boli stabilní, ale aj pohybliví. Podnik je zainteresovaný na pohybe pracovníkov, keď sa rozvíja a potrebuje nových pracovníkov, keď chce obsadiť uvoľnené miesta, keď chce vymeniť pracovníkov. Podnik je zainteresovaný na stabilnosti, keď nadmerná fluktuácia dezorganizuje prácu a vyvoláva nežiadúce dôsledky.²⁰ Z toho dôvodu nežiadúca môže byť tak nadmerná stabilizácia pracovníkov, ako aj nadmerná fluktuácia.

Z toho princípu sa nám zdajú byť problematické aj aspirácie a matematické výpočty finančných strát spôsobených národnému hospodárstvu fluktuáciou.²¹ Takéto výpočty by boli spoľahlivé iba v tom prípade, keby sa zo štatistik vyčlenili nositelia nežiadúcej fluktuácie, a to objektívne nežiadúcej. Máme tu na mysli

¹⁶ V. Jadov, citovaný článok, s. 387.

¹⁷ Emil Durkheim, *Pravidla sociologické metody*, Praha 1926, s. 79.

¹⁸ Takto chápu problém i autori kolektívnej práce *Základní kurs sociologie pro ekonomy*, skriptá VŠE Praha, s. 103.

¹⁹ Emile Durkheim, c. d., s. 95.

²⁰ Adam Sarapata – K. Doktor, *Elementy socjologii przemyslu*, Warszawa 1963.

²¹ V SSSR vypočítali, že fluktuácia v r. 1955 znamenala pre národné hospodárstvo straty vľac ako 20 miliárd rubľov (Adam Sarapata, c. d., s. 383). Výhrady proti takýmto výpočtom má i K. Braunreuther.

určité typy ľudí, ktorí stále hľadajú, nie sú nikdy spokojní bez vážnych dôvodov a menia v krátkom čase viac zamestnaní. Takáto fluktuácia je neprospešná nielen pre pracoviisko a národné hospodárstvo, ale i pre samotného pracovníka. Ale aj takýto výpočet by bol veľmi spojený s rizikom nedostatočnej objektivity pri posudzovaní odchodovosti z práce.

Pre metodiku výskumu fluktuácie to prakticky znamená, že nebudeme stavať fluktuáciu proti stabilite pracovných síl, ako chorobu proti zdraviu, lebo sú to dve odrody toho istého druhu, ktoré sa vzájomne osvetľujú.

V posledných rokoch sa stále viac objavujú tendencie k medzinárodnému zrovnávaniu výsledkov sociologických výskumov. Tu sa však vyskytujú značné ťažkosti pri komparácii, pretože výskumy sa vykonávajú v jednotlivých krajinách izolovane a pri použití disparátnych výskumných metód. Možno to isté konštatovať i vo vnútri jednotlivých krajín. Jednotliví výskumní pracovníci si kladú pri skúmaní toho istého problému veľmi rozličné ciele, a preto výsledky výskumov sú často nezrovnateľné.

Pozrime sa na výskumy nášho problému. Leningradský verejný ústav sociálneho výskumu pri skúmaní príčin prechádzania z jednej práce do druhej pracoval so vzorkou 11 000 robotníkov, ktorí prešli z jedného pracoviska na druhé. Orientoval sa na všetkých novoprijatých pracovníkov vo vybraných závodoch za päť štvrtrokov v rokoch 1962—1963.²² Vidieť, že výskumníci sa orientovali na nových pracovníkov. Išli od účinku k príčinám, nie však z hľadiska opusteného podniku. Berlínska pracovná sociologická skupina pri akadémii vied sa rovnako obracala na odišlých pracovníkov, ale len z hľadiska opusteného podniku. Túto metódu kombinovala so skúmaním pracovnej atmosféry podniku pomocou sociometrického merania a neskôr interview²³ — čo v podstate znamená výskum potenciálnej, latentnej fluktuácie. Iný možný prístup uvádzajú vo svojej práci o fluktuácii v Nemeckej spolkovej republike Burkart Lutz a Friedrich Weltz. Pripúšťajú mož-

nosť šetrenia zamestnancov, ktorí priebehom roka zmenili svoj pracovný pomer raz alebo viac ráz v danom prípade za triennium 1959—1961.²⁴

V poľských výskumoch sa zvyčajne skúma potenciálna fluktuácia, a to v prevažnej miere donedávna iba jednej kategórie pracovníkov, či už inžinierskych kádrov alebo robotníkov. Nechápú fluktuáciu v relácii k všetkým spoločensko-profesionálnym skupinám.²⁵

O výskume príčin fluktuácie hovorí aj kolektív východonemeckých autorov práce *Fluktuation*.²⁶ Títo sa prihovárajú za štatistické rozbery a za interview s každým odchádzajúcim a ich výsledky potom žiadajú konfrontovať v rozhovore s kolegami v práci a s bezprostredným predstaviteľom.

Ako vidieť z týchto iba niekoľkých príkladov, uplatňuje sa vo výskume niekoľko aspektov a disparátne ciele. Spoločným znakom všetkých však je, že chápú fluktuáciu ako medzipodnikový pohyb pracovných síl, ako presun jednotlivých pracovníkov z jedného zamestnania do druhého. Nie z každého príkladu je však jasné, pokiaľ si všímajú takýchto presunov i vo vnútri samotného podniku, závodu.

Sme toho názoru, že konkrétny sociologický výskum môže mať obidve formy, aké sme videli na uvedených príkladoch. Môže sa postupovať od príčin k účinku. Táto forma je žiateľnejšia predovšetkým pri diagnostickom výskume, pri skúmaní potenciálnej fluktuácie pracovných síl v konkrétnom podniku (mikropohľad). Nevylučujeme však i kombináciu. Pre makropohľad je kombinácia obidvoch foriem (príčina-účink, účink-príčina) nevyhnutným prístupom k problému. Nijako nepostačuje orientácia len na latentnú (potenciálnu) fluktuáciu.

Nutné je pritom pochopiteľne pamätať na potrebu štúdia objektívnych prameňov. To preto, lebo hlavný dôvod odchodu pre nejakú príčinu (prípadne i viac príčin) môže byť vo výpovediach respondentov za určitých okolností potlačený do pozadia až tak, že sa nemôže jednoznačne prejavíť. Napr. pracovník, dochádzajúci

²² V. Jadov, citovaný článok, Sociologický časopis 1965, č. 4, s. 371.

²³ Informácie zo štúdiínej cesty v NDR.

²⁴ Burkart Lutz — Friedrich Weltz, c. d., s. 12.

²⁵ Podľa zprávy v časopise Praca i zabezpieczenie społeczne 1966, č. 2/3, s. 57—60.

²⁶ Bernard — Aberspach — Putrich — Spiegelberg — Wolf, *Fluktuation, Eine Betrachtung über Begriff, Ursachen, Folgen und Eindämmung der Fluktuation im sozialistischen Industriebetrieb*, Berlin 1965.

do práce z veľkých vzdialeností, môže uviesť ako dôvod odchodu bezprostrednú príčinu rozhodnutia odísť nehody s veľkým, nespokojnosť s prémievaním atď.

Socialistická industrializácia práce u nás, ako aj skutočnosť, že proporcie medzi podnikmi i priemyselnými odvetviami národného hospodárstva sa v priebehu technického rozvoja stále menia, si vyžadujú masové premiestňovanie pracovných síl. Preto sa robia rozličné náborové akcie. Ako do Ostravy, pohraničia, VSŽ, atď. K tomu sa pridávajú ešte i disparátna populácia v štáte. Táto skutočnosť núti venovať sa problému pohybu pracovných síl s plnou vážnosťou.

Fluktuácia pracovných síl však svedčí nielen o veľkých možnostiach pracovných príležitostí a o prebudených aspiráciách, aké nesie so sebou socialistická industrializácia, ale ukazuje tiež chyby vo fungovaní inštitúcií pripravujúcich pracovníkov do práce, chybné fungovanie trhu práce i pracovísk, sťažujúci uspokojovanie potrieb pracujúcich.²⁷ To nás núti k záveru, že je potrebné tento fenomén skúmať a študovať, aby sa na báze jeho poznania mohol vypracovať vedecký prístup rozmiestňovania pracovných síl, oslobodený od náhodnosti a konvenčnosti a postavený na princíp zákonitosti.

Резюме

Ян Пихня: Социологические аспекты текучести

Стремительное экономическое развитие в последние десятилетия научно-технической революции и в условиях социалистической индустриализации несет с собой и относительно большие изменения в структуре рабочей силы, сопровождающиеся различными явлениями. Постигание механизма этого процесса предполагает его комплексный анализ. Из этого угла зрения комплексности необходимо видеть и интерес социологии к проблеме текучести рабочей силы.

Под словом текучесть надо понимать изменение места работы (организации). Тем исключаем из понятия текучесть временное прекращение работы (воинская служба, материнский отпуск и т. д.), как и прекращение сезонной работы и само собой разумеется естественный уход из места работы (пенсия по старости или инвалидная пенсия). Поэтому текучесть включаем в контекст движения рабочей силы, как одну из его форм. Однако ее последствия можно видеть в контексте социальной подвижности, хотя правда, что текучесть движения

(изменение места работы, организации) не всегда сопровождается изменением социального положения. Если под словом текучесть понимать и внутризаводское движение, то потом необходимо в текучесть включить каждое изменение рабочего места (штаты) и в рамках того же самого завода.

Социологи интересуют не только причины, но и последствия текучести, так как она причиняет большие или меньшие постоянные или временные колебания в равновесии общественной системы рабочего места. Однако общественные последствия текучести необходимо видеть в трех плоскостях: работник, место работы, общество. То же самое изменение места работы может иметь одновременно в отдельных плоскостях различную функциональную ценность. Из этого вытекает потом и дисперсионное положение около оценивания конкретного движения текучести. Однако текучесть нельзя оценивать однозначно отрицательно ни даже с точки зрения предприятия (завода). На взгляд текучесть с дисфункциональными последствиями имеет часто положительный излет на само место работы, так как речь идет об развитой дисфункции. Поэтому проблематической является и всякое стремление математически вычислить финансовые потери, причиненные народному хозяйству текучестью.

Движение рабочей силы, а тем самым и текучесть в основном явление нормальное. Тем самым не утверждаем, что каждая текучесть желательна общественной системе, пусть уже в макро или микроплоскости. Мы исходим из принципа, что понятие полезного шире понятия нормального и находится по отношению к нему в таком отношении как род к виду.

Социологическое исследование текучести имеет обыкновенно две формы. Поступаем от причин к воздействию или от воздействия к причине. При диагностическом исследовании, при изучении потенциальной (скрытой) текучести рабочей силы в конкретном предприятии (микровзгляд) обыкновенно поступаем от причины к воздействию. Однако не исключается комбинация. Для макровзгляда неизбежным доступом является комбинация обеих форм (причина-воздействие, воздействие — причина). При социологическом исследовании необходимо с этим явлением считаться и в случае изучения объективных источников.

Социологический анализ текучести помогает понимать ее комплексно. Так комплексно понята проблема текучести дает предположение для самого точного постижения «тенденции» в движении рабочей силы. Это способствует потом и планирование в этой области, освобожденное от случайности и конвенции, следовательно планирование основанное на принципе познания закономерности.

Summary

Ján Pichňa: Sociological Aspects of Fluctuation

The intense economic development brought about by the scientific-technical revolution

²⁷ Adam Sarapata, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwoscią społeczną w Polsce*, Warszawa 1965, s. 386.

and taking place under the conditions of socialist industrialization also leads to relatively great changes in the structure of the labour force, accompanying various phenomena. The mechanism of this process cannot be understood without subjecting it to a complex analysis. From the viewpoint of complexity also the interest of sociology in the problems of the labour-force fluctuation has to be considered.

Fluctuation means a change of the working place (organization). In using this definition we eliminate from the concept of fluctuation the temporary interruption of work (military service, maternity leave etc.) as well as the interruption of seasonal work and, of course, the natural retirement from the working place (old age and disability pension). We therefore situate fluctuation into the movement of labour force as one of its forms. Its results, however, can be seen within the context of social mobility, although it is true that the movement of fluctuation (change of the working place, organization) is not always accompanied by a change of the social position. If by fluctuation we mean also the movement within the enterprise, it is necessary to include in fluctuation every change of the working place (status) also within the respective enterprise.

The sociologist is interested not only in the causes but also in the consequences of fluctuation, since it causes greater or lesser, permanent or temporary deflections in the equilibrium of the social system of the working place. The social consequences of fluctuation, however, are to be seen on three basic levels: worker, working place, society. The same change of the working place may simultaneously have a different functional value on the separate levels. This also causes a dispersive situation concerning the evaluation of the concrete fluctuation movement. Fluctuation, however, cannot be unambiguously negatively valued even from the standpoint of the enterprise (establishment).

The truth is that often fluctuation, with seemingly dysfunctional consequences, has a positive impact on the working place itself, for it is a question of a developmental disfunction. This is also why any aspiration at a mathematical calculation of the financial losses caused by fluctuation to the national economy is problematic.

In principle, the movement of the labour force, and thus also fluctuation, is a normal phenomenon. This statement does not imply that every fluctuation is desirable for the social system, be it on the macro- or the microlevel. We proceed from the principle that the concept of the useful is broader than the concept of the normal, and that the relation of the former to the latter is the same as that of the genus to the species.

As a rule, the sociological research into fluctuation has two forms. It proceeds either from cause to effect or from effect to cause. In a diagnostical research, in investigating into a potential (latent) fluctuation of labour force within a concrete enterprise (microview), we usually proceed from cause to effect. We do not, however, exclude a combination. As far as the macroview is concerned, the combination of both the forms (cause-effect, effect-cause) represents an indispensable approach. In no way an orientation to the latent fluctuation will prove sufficient. In carrying out a sociological research of this phenomenon it is necessary to provide for the need of studying objective sources.

The sociological analysis of fluctuation helps to arrive at its complex conception. The problem of fluctuation, thus complexly conceived, offers preconditions for the most realistic understanding of the developmental trend in the movement of labour force. This then renders possible planning in this area, free from all fortuitousness and conventionality, i. e. planning based on the principle of the knowledge of laws.

Emanuel Chalupný se narodil 14. 12. 1879 v Táboře, kde také zemřel 27. 5. 1958 — tedy právě před deseti lety. Jeho osobnost se výstižně profiluje ve funkci československého sociologa. Funkci možno rozčlenit podle jejich složek: zprvu přichází v úvahu funkce jeho angažovanosti, pak komplementární funkce v kontextu naší sociologie, dále speciální funkce sociologizujícího historika, především však funkce sociologického systematika v oblasti světové sociologie.

Soustředěně aktivizované dnešky kládou přísně svou otázku, zda a jak je kdo zaangažován v zájmu současné společnosti. Naše mimořádně dynamická doba, půl století od obnovení české samostatnosti a dvacet let od vzniku československé socialistické republiky, čas vědeckotechnické revoluce, tzv. atomový věk — v jakých závažných vztazích k dnešku může být E. Chalupný?

V historicky mezním roce 1948 vyšly v Praze čtyři sociologické publikace, poslední na dlouhou řadu let. Tři z nich vydal sám Chalupný. Byly také posledními, které vyšly za jeho života, nepřihlížíme-li ke krátké statí o třídění sociologických metod, vydané péčí Societä Italiana di Sociologia r. 1950. Chalupný již v roce 1948 nepřednášel, avšak jeho sociologický systém byl ještě rámcově přednášen jako poslední obligátní vysokoškolské čtení ze sociologie v červnu 1949.

Když se změnilo naše společenské zřízení, mnohým našim vrstevníkům se zdálo, se Chalupného význam definitivně skončil. S podobným odpisem našich starších kulturních fází počala známá kulturní retardace na časové škále trvající půl druhého desetiletí. Také Chalupného dílo bylo na indexu a jakákoliv jeho produkce byla pro veřejnost do r. 1959 zablokována. Pamatovali na něho jen v zahraničí, např. H. Maus r. 1956 a J. Kolaja r. 1963, nehledě k časté citaci jeho jména u nás, avšak jen na kongresech vědecké společ-

nosti jiného oboru. Bylo tomu tak až do r. 1964, tedy do času rehabilitace naší sociologie.

Teprve v této době vyvstala u nás opět otázka, co bude objektivně únosné ze 116 vydaných prací E. Chalupného, kde navázat na mnohostranného Chalupného, případně zda a jak dlužno pokračovat v jeho směru. Naše soudobá sociologie je nepochybně ve slibném nástupu, i když preferuje orientace jiné. Proto však lze sotva apodikticky tvrdit, že současný odstup od Chalupného systematiky by měl znamenat její anulování na další linii naší rozvíjející se sociologie. Ostatně každé hodnocení pouze přítomností, jak se domníváme, obsahuje riziko dočasnosti, kterou převrství budoucnost. Krátce, byl Chalupný, který je už za vysokou a hluboce tkvící bariérou dnes tak rychle ubíhajícího sociokulturního času, vskutku teoretikem jen své doby? Anebo je také sociologem *organicky zapojeným* do dnešků, které přes přítomnost míří dále? Snad právě v tom je základní smysl přístupu k němu a v tom je jeden z mnoha problémů dějin československých koncepcí.

Možno se důvodně domnívat, že v dlouhodobé perspektivě Chalupný nevystupuje pouze jako pracovník sui temporis, nýbrž jako teoretik skutečně *moderní*. Když odvíjíme pásmo jeho činnosti nejen jako sociologického systematika, připomíná se nám v profilu zásadního antikonzervativisty, humanitního člověka volajícího po odstranění trestu smrti, jako přítel F. X. Šaldy i O. Březiny a preexistencialistického filosofa L. Klímy i básníka Devětsilu Wolkera. Vidíme vědeckého pracovníka, jenž se také aktivně zajímá nejen o Smetanovu a Beethovenovu hudbu, ale také o tělesnou výchovu a život v přírodě, který nejen vědecky tvoří, ale také spoluorganizuje sociologickou práci v Masarykově sociologické společnosti a v Sociologické revui, utvrzuje československou vzájemnost na sociologickém poli s Anto-

nem Štefánkem, spolurealizuje náš první Sociologický ústav, rozšiřuje sociologické školství ve Svobodné školy politických nauk a v počátcích restituce našeho státu přispívá etnicko-psychologickou analýzou k otázce nacismu.

V jubilejním zvážení jeho historické osobnosti nám jde ovšem nejvíce o jeho podíl na tvorbě sociologie. Především si nemůžeme nepovšimnout hodnoty jeho vědoslovné orientace, generalizačního principu objektivizační funkce a institučně strukturálních abstrakcí. To vše trvá jakožto sociologická aktiva mezinárodního formátu, kriticky návazná. Je proto pravděpodobné, že se sociologové budou k němu vracet, konfrontovat se s ním a v jeho práci pokračovat. A Chalupný zůstává sociologizujícím činitelem národního programu, přes násilný přerýv v posledních deseti letech jeho života. Objektivní rozbor jeho syntetického díla vybízí k tréninku pro sociologii zítřků. Krátce, hodnota jeho sociologických symbolů patří nepochybně sociologii recentní, nikoli sociologii překonané.

Kontinuitní československá sociologická disciplína jistě nevznikla teprve včera. Od dob jejího zakladatele T. G. Masaryka nastupuje již třetí následná generace. První, budovatelská generace byla jím pedagogicky formována „face to face“ v universitních čteních. Jde o Masaryka, autora *Sebevraždy*, *Základů konkrétné logiky*, knih z filosofie dějin a autora souboru statí *Rukověť sociologie*. Masarykism, nejen sociologický, byl označován za český potenciál světového comtismu. Neprávem, protože Masaryk sám se důvodně ohradil proti tomu, aby byl jednostranně považován za pozitivistu. Prohlašoval se za tzv. realistu a k tomuto kritickému východisku vědního přesvědčení se výslovně hlásila naše první sociologická generace. Byli to Foustka, Štefánek, Bláha, Chalupný a Král, pět badatelů, které Masaryk uváděl do sociologie. Volíme výraz „východisko“, protože by odporovalo skutečnosti, kdybychom ztotožňovali tyto sociology po stránce jejich směrů. Ostatně, vnitřní řád mnohorozměrné osobnosti T. G. Masaryka široce překračoval limity sociologické odbornosti. Kromě racionální psychiky u něho velmi nápadně a charakteristicky vystupuje osobní stránka iracionální, konstitučně geneticky zakotvená, tedy opravdu nenapodobitelná.

Dynamika Masarykova realismu v podstatě zahrnovala tzv. ideopraktické snažení. Toto důsledné spolupůsobení teoretika v akčním poli je příznačné pro naše přední myslitele už od Komenského, u každého svým způsobem. Snad nejsme daleko od pravdy, hledáme-li v přístupech ideopraktika Masaryka emoční zdroje jeho domýšlení objektivního sociologismu do humanitních důsledků, do tzv. konkrétistických forem vědeckého étosu. I zde byl Masaryk pro první generaci nejen inspirátorem sociologické tematiky, kterou ona dotvářela a přetvářela — jeho poukaz k mravní závaznosti vědce byl celou generací zásadně sdílen, i když u každého jinak. Bylo by ovšem přehnané odvozovat myšlenkový rodokmen celé generace našich budovatelů sociologie jen od Masaryka. Z druhé strany je téměř vyloučeno porozumět jim (včetně Chalupného) bez udomění si kontaktů s Masarykem, které založily souvislost naší sociologie, uvnitř značně diferencované.

Tím dospíváme k problému třídění našich sociologů podle směrů; jednomu z mluvčích současné třetí generace, Jiřině Šiklové, se dosavadní označení právem nezdají zcela uspokojivá. Není naším dnešním úkolem vyznačovat směry, avšak komparativně — se zřetelem k činnosti Chalupného — pokládáme za patřičné konstatovat, že už první generace se vyznačovala specifickým rysem naší sociologie, který nazýváme *komplementární funkcí*. Při vzájemném doplňování po stránce tematické i koncepční, právě pod Masarykovým vlivem, každý z budovatelů kontrapunkticky přispěl svým osobitým přínosem. Utvářeli tak sociologii všestranně se rozvíjející. Nemalý význam této skutečnosti unikal kritikům provinční úrovně, kteří podle simplicítní manýry vyvyšovali jedno jméno proti jinému, aby proto snižovali jméno jiné. Všech pět budovatelů se r. 1925 sešlo, aby spolu s ostatními založilo Masarykovu sociologickou společnost. Je politováníhodné, že kooperace se rozpadla do šesti let. V rámci sociologicky tvůrčí doby, vyznačené zvláště jmény čtyř Masarykových žáků, vystoupil Emanuel Chalupný, poslední předseda Masarykovy sociologické společnosti a první náš vicepresident Institut international de sociologie v Paříži. Jako svérázný sociologický systematik a sociologizující kritik nepatřil k Brněnské škole, přestože

v Brně také přednášel a spoluredigoval Sociologickou revui. J. Kolaja z perspektivy zahraničního sociologa pokládá Chalupného za jednoho z našich nejvýznamnějších sociologů, a mj. za anticipátora některých myšlenek o deset let mladšího P. A. Sorokina. Chalupného také zařazuje do vývojového kontextu světové sociologie.

Chalupného život a dílo podávají příklad kladů i záporů sociologického zákona *osamocení*; bylo by však omylem předpokládat, že vedle ostatních pracovníků nesplnil svou komplementární funkci ve skladbě československé sociologie. Učinil tak nejen tematicky, ale také způsoby, pro které ho americký historik sociologie H. Becker označil jako „rozsáhlého“.

V předběžném miniaturním nárysu se Chalupný jeví především jako Masarykův žák s originálními, od ostatních odlišnými důsledky vztahů. Jeho raný rozchod s politickými pracovníky Masarykova okruhu vyvolával dojem, že se zásadně rozešel s Masarykem. Praktická neshoda, netýkající se nakonec ani politických otázek, je ve skutečnosti nerozdělila. Chalupný pokračoval v Masarykově sociologickém programu a odpovědně se také hlásil k jeho pokusu o zvědečtění politiky. Stalo se tak v masarykovsky progresivním smyslu pro dobu s hluboce demokratickým obsahem implicity široce sociálním.

Sorokin řadil Chalupného jako sociologa k tzv. *sociologické škole*. Chalupný-sociolog byl především důsledný vědecký pracovník, rozlišující i jako syntetik — podle Ellwoda — úkoly vědecké od filosofických. Barnes to vystihl větou, že Chalupný nejeví žádné sklonky k subjektivismu, s jakými se snad můžeme setkat u Masaryka. Objektivní charakter své vědy podepřel Chalupný metodologickou zásadou, že v každé empiricky fundované vědecké studii musí mít logika věd primát. Tak podle výroku polského marxistického sociologa Szczepańskiego v naší Sociologické společnosti v r. 1967 „vynikající jméno Chalupného zahájilo skvělou tradici české sociologie“. Dodali bychom k tomu, že ryze vědecky, důkladně a již začátkem století. Chalupný svůj zápas o sociologickou disciplínu, které věnoval padesát let svého života, zahájil velmi působivě r. 1905, kdy se pokusil o naši první zcela původní soustavu sociologie — „všeobecné vědy o kulturním jakožto společenském systému“, jak ji definoval. Díky své pili a ra-

cionální intuici — citujeme Bláhu — měl schéma své sociologie, nikoli pouze deduktivně abstraktní, zhruba hotové pro Filozofickou jednotu již čtyři roky po Masarykově nástupu sociologie. Kdežto americký sociolog Giddings, právě tak jako jiní, částečně své původní konceptce odvolal. Chalupný principia svého *Úvodu do sociologie* dále zpřesnil a rozpracoval. Učinil tak v jedenácti svazcích díla nazvaného *Sociologie*, včetně dosud neuveřejněného rukopisu o sociologii války. Sociologie ve druhém vydání obsahuje zhruba 3 000 stran, takže je dosud nejrozsáhlejší sociologickou soustavou vůbec, jak si také povšiml belgický sociolog Haesaert. Souhrn tezí byl pak vydán jako velmi instruktivní a překládaný *Systém sociologie v náčrtku*. *Sociologie* vycházela od r. 1916 do r. 1948, převážně tedy v době rozvoje naší sociologie mezi oběma světovými válkami. V letech 1930–1948 vydal Chalupný průměrně dvě větší sociologické publikace ročně, celkem 37 knih a obsažnějších brožur, takže sám obstaral cca čtvrtinu naší vážné sociologické produkce. Mohutná systémová freska, lapidárně pojmenovaná *Sociologie*, je fundamentem práce Chalupného. Vedle ní se stávají méně nápadnými jeho speciální sociologie, např. sociologie práva, studie ze sociologie venkova a sociografické příspěvky.

Chalupný na druhé Trontě své činnosti podle Masarykova způsobu vyhradil mnoho času *sociologizující kritice*. Lze o ní říci, že převýšila míru novinářské publicistiky, hlavně v přechodné době dotváření naší samostatnosti. Tato činnost později vyvolala jeho druhou funkci, tj. funkci sociologizujícího teoretika českých dějinných úkolů. Myslíme, že mu nelze upřít, že jeho mnohoznačná činnost s tendencí sociologizovat i jiné disciplíny byla pilotována snahou rozšířit sociodynamiku. Činnost vyšlehovala do oblastí měřitelných také kritérii kontakto- vých disciplín, historiografických i jiných koncepcí, poměrně zhusta konzervativních. Ukázalo se to nejvýstižněji v případě Chalupného: *Žižky* r. 1924, v němž domýšlel Palackého.

Předtím zasáhl Chalupný do praxe i teorie práva, taktéž kriticky. R. 1917 uveřejnil *Poměr sociologie k vědám právním a státním* a pak, r. 1931, humanismem propojenou *Reformu trestního práva z hlediska sociologického*. Také v těchto

studiích se kriticky dotkl konzervatismu — tentokráte některých právních teoretiků, českých kelsenovců, Kelsenem nakonec opuštěných.

Nezajištěn postavením honorovaného, tzv. profesionálního badatele, bez ohledu na sebe se postavil jednak proti části katedrových kruhů právnických, jednak proti skupině dějepisců Pekařova směru; zde již za souhlasu historiků Novotného, Bartoše, Sedláčka a Slavíka. Nastoupil z pozice své disciplíny, zvoliv za arbitra obecné vědosloví, které bývá úzce informovaným specialistům nepřístupné. Emočně zainteresován na těchto otázkách (s dopadem v užitnosti teoretických zjištění) spoluvnesl do polemik vzrušený tón, který jakoby byl dokladem Paretovy teze o subjektivistických vlomech do teoretické činnosti. I. A. Bláha nazval Chalupného „element kvasný, konstruktivní a reformátorský“, a dodal, že „Chalupný měl dost kritiků, kteří někdy z nechápavosti, častěji z podezíravé žárlivosti, horlivě se zmocňovali drobných jeho nezdarů“. Chalupný polemizoval vášnivě, s fanatickou neústupností horlitele pro věcnou pravdu, jak byl o ní přesvědčen, nikdy z pouhých osobních důvodů.

Jeho „druhá fronta“ byla přínosná zvláště pro *národní program* — jistě parciálně, tj. sociologicky, přesto však pregnantně. Máme na mysli Chalupného sociologickou, příp. etnicko-psychologickou „bohemistiku“. Mimosociologická veřejnost ji přijímala ne zcela přiměřeně, většinou jako literární historii. Chalupný zde hledal náš nadhistorický národní konsensus; proti Masarykovu *Dobrovskému* postavil r. 1912 *Josefa Jungmanna* a po Masarykově *Havlíčkovi* napsal svého *Havlíčka* v konečné podobě r. 1929. Mezi léty 1912 a 1922 přibýly také studie o národní literární reprezentaci, o Březinovi, Sládkovi, Tyršovi, Masarykovi, Holečkovi, Nerudovi, Sovovi a Hálkovi. Šalda, Březina a literární historik Vlček i další shledali tyto práce tematicky vyčerpávajícími.

Na profilu Holečka, kterého v regionálním obdivu mylně pojmenoval konkrétním sociologem, si Chalupný sociologicky formuloval jihočeský *regionální problém*, mimořádně mu sympatický pro jihočeskou opravdovost. Pro osobní zaujetí pro jihočešství mu unikal např. národně programový význam J. E. Purkyně a B. Něm-

cové. Obecné otázky regionalismu se věnoval také v metodologické informaci o pojetí indického sociologa ve své rozpravě *Regionální sociologie a demokracie podle nauky R. Mukerdzí* (Kdyně 1931).

K sociologické „bohemistice“ patří i řešení *problému české kolektivní mentality*. Paralelně s čechoamerickým sociologem Roučkem máme za to, že podobný význam jako Chalupného *Sociologie* má jeho studie *Národní povaha* z r. 1932, náběh k níž byl publikován již r. 1907. V ní jde o etnicko-psychologický výzkum, který přihlíží zcela neodvozeným způsobem, opřeným jen o sociologické teze autora, i k jazykovým jevům. Chalupný tak dospěl k objevu anticipačních tendencí v češtině, charakteristických vlastností českého národa.

Na svou teorii napojoval dále svou *národní politickou působnost*, zvláště jako organizátor mládeže ve skautingu a v Sokole. To vše, časově náročné, převyšovalo dosah jeho bezprostřední *pedagogiky*. Chalupný, v Brně habilitovaný docent Vysokého učení technického v Praze od r. 1924, zakladatel a ředitel Svobodné školy politických nauk z r. 1928 a mimořádný profesor Masarykovy university od r. 1936, není jako sociologický pedagog srovnatelný s kapitánem tak početného týmu akademických posluchačů, jakým byl I. A. Bláha. Přesto usměrnil po mnoha stránkách několik pracovníků svého oboru. Byli to ze stejné generační linie osobní přátelé, mj. teoretik socialismu F. Modráček, technik J. Fleischner, biologové agronom E. Reich a medicínský psycholog J. Stuchlík, a žáci K. Šmejkal, J. Šíma a V. Kadlec — vedle dalších. Chalupného vlastní poznávání se znásobovalo tím, jak instruovalo jiné.

Konečně třeba ve zkratce analyzovat sociologickou soustavu s jejím vědoslovným názvoslovím — soustavu Chalupného, sociologa „rozsáhlého“, „osamělého“. Skot MacIver posoudil jeho koncepci ve smyslu logické jasnosti a Ukrajinec Šapovalov ji pokládal za vyzrálé přesnou. Chalupného noetika — naposledy formulována v *Logice věd* r. 1945 — rozlišuje teorii spencevsky, tj. funkčně odděluje filosofii od věd. Podle Chalupného jsou vědy buď ryzí — jednak obecné, jednak zvláštní —, nebo užité. V jeho kruhovém obrazci obecných věd je sociologie mezi psychologií a biologií; totéž téměř současně učinil anglický

logik T. Whittaker (případ myšlenkové polygeneze). Chalupný také obšírně vysvětlil, jak základní vědní metody směřují 1. ke zkoumání jevů a 2. ke tvoření poznatkových schémat. Proti metodologické jednostrannosti postavil model integralistního minima: vzájemné doplňování empirie a klasifikace, analýzy a syntézy i vzájemné interdisciplinární ověřování vědecké pravdy. Metasociologické hledání vědeckého konsensu se projevilo již tím, že bral mimořádně kritický zřetel sociologa k bioorganickým i psychickým dimenzím komplexní reality. Je pozoruhodné, že se proto nestal ani sociologickým organicistou, ani psychologizujícím sociologem.

Vědy o člověku — biologickou antropologii, psychologii a sociologii, kterou chtěl spíše nazvat „kulturní antropologií“ — činil závislými na své základní *ontologické tezi* o třech oblastech jevů. Těmito relativně autonomními fenomény jsou příroda, psychično a civilizace čili kultura. Z tohoto aspektu se mu jevily historiografie, etnologie, politologie, ekonomika a ostatní společenskovědní koncepty jako sociologické disciplíny. Tyto předpoklady umožnily Chalupnému minout ona úskalí, která stála v cestě „plnokrevné sociologii“, adekvátní živé skutečnosti. Sociologie mu nebyla žádnou afilací např. hegelovských světonázorových spekulací, ani tönniesovské formalistickým nominalismem, ani ogburnovsky demografickou mikroskopií jen dnešků, ani lundbergovským analogizováním podle zásad mechaniky. Definoval sociologii jako *obecnou vědu o kultuře* a tím i o společnosti, protože „není společnosti bez kultury a není kultury bez společnosti“. Takto pojatá teorie o sociokulturním kontextu anticipovala koncept ruského sociologa Sorokina o celou generaci. Roku 1941 prohlásil K. Galla v Zemědělské akademii o Chalupném, že se strukturálním hlediskem jde dále než Pareto a Weber. Chalupný i v sociologickém pluralismu zásadně konvergoval se současnými pojetími funkčně strukturalistickými. Má tedy pravdu Franta ve svém příspěvku (viz Sociologický časopis č. 1/1968, s. 118) o pozoruhodné shodě Strmiskovy koncepce sociální struktury a sociálního systému se soustavou Chalupného. Chalupný sice terminologicky neprecizoval poznatek, že společenská a kulturní struktura se projevuje dynamicky funkcí a

avšak, tato zásada vyplývá z celého jeho systému.

Pod pojmem „kulturní“ rozumí Chalupný každý lidský výtvar, který není ryze bioorganický (např. fyzická reprodukce), nebo ryze psychický (např. sen). Člověk produkuje kulturně, tj. vytváří objekty hmotné a nehmotné. Chalupný nazval tendenci k objektivnosti objektivací, takže abstraktně sociologie je disciplínou o objektivaci. Stránkou objektivní (společenskou) a subjektivní (duševní) se pak vyznačují všechny sociokulturní jevy. Spíše z propedeutických než z heuristických důvodů rozdělil Chalupný sociologii na část morfologickou (comtovsky statika) a genetickou (dynamika). Ve statice pojednal o základních elementech kultury, o *činitelích, činnostech a výtvorech*. Redukujeme-li — s určitou výminkou — tyto operační kódy na běžnější mezinárodní názvosloví, můžeme hovořit o faktorech, procesech a v užším smyslu o institucích. Chalupný rozlišuje faktory kulturní (kulturní prostředí a vlastnosti) a faktory přírodní, které jsou buď ekologického druhu („mesologická sociologie“) nebo demografického druhu („antropologická a etnologická sociologie“: pohlaví, věk, rodina; rozdílnost plemene a národa). Podle mezinárodní bibliografie patří tyto oddíly pod termín „sociální struktura“. Procesy jsou skladné (viz *Práce a jiné sociální činnosti*, 1941) či protikladné (dezintegrační, podle Mertona disfunkční; po Novikovovi a Steinmetzovi připravil Chalupný rozsáhlou *Sociologii války a revoluce*). Procesy se dále dělí na udržující (analogie s Giddingsovou kinetikou) a utvářivé (plně dynamické, funkčně pozměňující). Instituce fungující někdy i jako kulturní faktory jsou jádrem statiky. Jejich soubor, ne pouze kontakto- vý, nýbrž kontextový celek tvoří kulturní makrostrukturu, řečeno sociologickým jazykem druhé poloviny našeho století. Tarde — jen po této stránce mu byl Chalupný blízký — lineárně roztřídil kulturu schematicky na sedm základních složek s relativně svébytnou funkcí. Chalupný podal logický kruhový obrazec deseti kategorií na ose objektivace — subjektivace: řeč, umění, teorie, náboženství, mravnost, technika, hospodářství, právo, organizace, výchova. S ohledem na rozlišení procesů s převažující sebezáchovnou funkcí a procesů s funkcí převážně samoúčelného du-

ševního dějství rozlišil instituce na akční a fikční. Pod typ tzv. fikčních institucí spadá teorie, umění a částečně náboženství a řeč, tedy instituce hodnocené laicky jako projevy tzv. vyšší čili „duchovní“ kultury. V podstatě funkční rozbor stroje logicky osvětluje dosud zanedbávané podstatné rozdíly, např. rozdíl mezi technikou (pro lidské působení na přírodniny ji původně nazval kategorií „antropologickou“) a ekonomikou, rozdíl mezi etikou a právem (zřetelný na jeho analýze Solovjevovy filosofie), rozdíl mezi právem a organizací, atd. Organizaci nazýval Chalupný zprvu „politika“ a již tehdy sem řadil všechny institucionalizované mimoetnické skupinové vztahy, včetně orgánů těchto zřízení od kmenových, příp. církevních až po státní, a dále i stratifikační problém. Integrátorem všech kategorií v jeden celek je podle Chalupného sociální konsensus. Vykládal jej podobně jako Bláha a Sorokin, na rozdíl od Dupratova výkladu sociální rovnováhy. Podle konvence UNESCO by byla převážná část Chalupného institucí zařaditelná pod pojem sociální kontroly a komunikací. Sociokulturním změnám, řečeno sorokinovsky, vyhradil Chalupný svou „dynamiku“, podle švýcarského sociologa Duprata „pružnou teorii o vývoji jako utvářivém ději“, kde zpřesnil tzv. zákony osamocení, rozmachu druhotvarů, vývojové úžiny, poměrného pokroku a zpětného vlivu.

Při bilancování činnosti systematika Chalupného se zdá, že dosáhl snad kvalitativního maxima své doby. Bláha, Čep, Kříženecký, Kozák, Tomsa, Škrach, Teltšik, Hoetzel, Šima a ti další ho podrobili kladné kritice v hranicích své vlasti. Avšak Chalupný publikoval v šesti řečech a bylo tedy možno, aby byl hodnocen i v zahraničí, které osobně znal. Sem patří úsudky italského sociologa Nicefora, amerických Parka a Gillina, peruánského Corneja, polského Konecnyho a ostatních zde uváděných. Ve Spojených státech byl ve své době úhrnně hodnocen jako *světový sociolog* psychologistou Ellwoodem, historikem sociologie Beckerem, integralistou Sorokinem, Eubankem, blízkým koncepcím Bláhovým i Chalupného — jak dosvědčuje dosud nevydaná korespondence Chalupného. Dostával se tedy do dějinné řady předních sociologických autorů. Naskytá se otázka: v jakém vztahu byl k tzv. ~~klasikům~~ sociologie?

V orientaci našich šedesátých let uvádí Parsons čtyři klasiky respektované na Západě i Východě: zakladatele vědecké sociologie Spencera, objektivistu Durkheima, typologa Maxe Webera a sociologického logistu Pareta. Podle J. Krále stál Chalupný pod určitým vlivem Spencera a jeho následovníka Warda, snad v základním přístupu. Sám Chalupný spatřoval ve Spencerovi největšího myslitele 19. století a J. Stuchlík upozornil, že Chalupný, podobně jako Spencer, nevolil pro sociologii comtovskou teleologičnost. Vůči Durkheimovi byl Chalupný přísným kritikem. Maxe Webera se souhlasně dovoľával při náboženské kategorii a Thurnwalda při kategorii organizační. Zvláštní pozornost věnoval nedosti očeňované metodě Inda Mukerdží. Jako první z našich sociologů ukázal na Paretův důraz na význam emocí v kultuře. Na druhé straně byla samozřejmě i místa na mapě sociologie, která ušla jeho zájmu, i když se dostávala do popředí. Tak např. v oblasti postojů nehledal interpretací *communam* pro aspekty sociologické a sociálně psychologické, jak by se dalo předpokládat u propagátora mezivědeckých komunikací.

V dnešní době, kdy je sféra zájmu o sociologii rozdělena na sociologii americkou z jedné strany a na sociologii marxistickou ze strany druhé, vymezuje Szczepański rozdíl mezi oběma takto: „Nemarxistická sociologie chápe objektivnost jako zkoumání problému výlučně z hlediska logické správnosti...“, marxistická sociologie je nerozlučně spjatá s politickou praxí“. Kolegium filosofie a sociologie ČSAV prohlásilo letos v březnu, že „považuje za důležité pojmut sociologii v její diferencovanosti, která v sobě zahrnuje i nemarxistické myšlenkové proudy“. V našem národním případě to znamená upřít pozornost také k první generaci sociologů československých. Ne na posledním místě k nim patří Chalupný. Bláha o něm napsal, že měl „nesmírné zásluhy o českou sociologii i o český veřejný život“ — socialista Chalupný proklamující „sociální aktivism“. Chalupný je vizitkou naší kulturní práce před rokem 1948, ze solidního kovu. Považujeme proto přímo za naléhavé, aby ho poznala naše *třetí sociologická generace*, která často volí studium pouze cizích sociologů; aby k vlastnímu profitu poznala nejdříve

Чалупného, „velmi podnětného sociologa“, jak říká italský sociolog C. Gini. Zbývá stále ještě hospodárně využít faktografického bohatství, které Chalupný shromáždil i navazovat na jeho soustavu. V prvním deceniu od jeho skonu věčně na něho vzpomínáme, neboť nám umožnil klasifikačně, tedy zásadně řešit mnohé detailní problémy, např. otázky etnogeneze, funkce umění ranějších forem, mravového komplexu, konceptu kulturně antropologického jakožto sociologického, otázky vývoje branné organizace, aj.

Československé sociologii zůstává cenný odkaz E. Chalupného: na všech sociologických polích s pilnou a svědomitou objektivností zcelovat poznatky v metodicky soustavné vědění, ve vědění schopné stát se spolehlivou stanicí na cestě k dalšímu, hlubšímu poznávání, nakonec v aplikacích prospěšnému pro život sám.

Резюме

Владимир Кадлец: К работе социолога Халупны

Эмануел Халупны (1879—1958), один из самых выдающихся чехословацких социологов, сначала работал как профессор в г.о. Брно, потом заместителем председателя Социологического общества им. Т. Г. Масарика и вице-президентом Института Интернационал де Социологии, Париж. Образован основоположником Чехословацкой социологии профессором Т. Г. Масариком, Э. Халупны до второй мировой войны, наряду со своими коллегами создавал эту дисциплину так, что вместе с ними обособленно дополнял ее как в темах, так и в концепциях. Как один из первых публиковал чешскую оригинальную систему «Социологии», содержащую 3000 страниц и переведенную в экстракте под названием «Прécis d'un Systeme de Социологии», Париж 1930 г. Из дальнейших его работ необходимо обратить внимание на его этнопсихологическую книгу о характере чешского народа, научную статью о чешской культурной истории из социологического аспекта и прогрессивных критик современного юридического состояния. База социологической концепции энциклопедически обеспеченного др. Халупного заключается на предпосылке об трех равнинах феноменов: природа, цивилизация, психика. По данным др. Халупного социология является главной теорией о культуре или цивилизации и «эо ipso» об обществе, следовательно наука о структуральном социополитурном контексте. Упомянутая логическо-эмпирическая социология, методологически синтетическая не зависит ни от определенных философских спекуляций, ни от психологии. Др. Халупны ориентировочными элементами социологии считает «деятели, активности, продукты» в смысле «факторы, процессы, учреждения». В особен-

ности представляет интерес его анализ десяти схематически основных институций со специфической культурной функцией (напр. экономия, техника, этика, право и др.), которые интегрирует социальный «консенсус». Системе дал оценку его коллега А. Блага, даде Ховард Бадкер, профессор университета в Висконсине, в Social Thought from Lore to Science. Автор статьи, принадлежащий к школе профессора Халупного, заканчивает побуждением с тем, чтобы молодое поколение чехословацких социологов с успехом развивало теории его учителя.

Summary

Comments on the Work of the Sociologist E. Chalupný

Emanuel Chalupný (1879—1957), one of the most prominent Czechoslovak sociologists, was active as a university professor in Brno, as vice-chairman of Masaryk's Sociological Society and as vice-president of the Institut International de Sociologie in Paris. Having had Professor T. G. Masaryk, the founder of the Czechoslovak sociology, as his teacher, he engaged himself in building up this discipline in a way characteristically complementing the work of his colleagues with regard to both themes and conceptions. He was the first of his countrymen to publish in Czech an original and voluminous system of sociology. His "Sociology" consisted of 3000 pages and its abbreviated version was translated into French under the title of "Précis d'un système de sociologie", Paris 1930. Noteworthy are further his ethnological books on the character of the Czech nation, his studies on the Czech cultural history from the sociological aspect and his progressive criticisms of the contemporary legal status. The basis of the sociological conception of the polyhistorically minded Chalupný lies on the premise of three levels of phenomena: nature, civilization, psychics. In his opinion, sociology is the general theory of culture or civilization and eo ipso of society, i.e. the science of the structural socio-cultural context. This methodologically synthetic logico-empirical sociology depends neither on philosophical speculations nor on psychology. Chalupný considers "agents, activity and products" to be the orientation elements of sociology in the sense of "factors, processes and institutions". Of special interest is his analysis of ten schematically fundamental institutions with a specific cultural function (e.g. economy, technique, ethics, law etc.) integrated by the social consensus. His system was evaluated especially by his colleague I. A. Bláha, and further by Howard Becker, Professor of the Wisconsin University, in his "Social Thought from Lore to Science".

The author of the article, who belongs to Professor Chalupný's school, concludes by encouraging the young generation of Czechoslovak sociologists to develop the theories presented by his teacher, which have recently been neglected.

Sociologie vojenství

(Zamyšlení nad výsledky mezinárodního symposia o sociologii vojenství)

JAROMÍR CVRČEK

Katedra sociologie VPA KG, Praha

MIROSLAV PURKRÁBEK

Ústav sociálních výzkumů při VPA KG, Praha

Loňský rok se zapsal do historie sociologického myšlení také dvěma událostmi, které naše široká sociologická veřejnost neměla možnost sledovat. 13.—16. září se sešla v Londýně I. světová konference o sociologii vojenství za účasti sociologů i z některých socialistických zemí (též z ČSSR). Této konferenci však předcházelo Mezinárodní sympozium sprátených armád o sociologii vojenství, jejímž pořadatelem byla naše Vojenská politická akademie. Sympozium organizované vědecko-výzkumným pracovištěm a katedrou sociologie VPA KG se uskutečnilo v Praze 25.—27. 4. 1967 za účasti zástupců ze SSSR, Polska, NDR, Jugoslávie, Maďarska, Bulharska a ČSSR.

Na programu symposia byly čtyři hlavní referáty:

1. *Marxistická sociologie o místě a úloze armády v socialistické společnosti* (doc. Lukonin, SSSR).
2. *Teoretické a metodologické problémy dalšího rozvoje marxistické sociologie armády* (J. J. Wiatr, Polsko).
3. *Předmět a úkoly marxistické sociologie armády a její vztah k ostatním společenskovědním disciplínám* (doc. Schulze, NDR).
4. *K problematice sociologické analýzy společenských souvislostí vědeckotechnické revoluce ve vojenství* (Z. Novák, ČSSR).

Kromě těchto základních referátů bylo na sympoziu předneseno dvacet diskusních příspěvků zahraničních i našich účastníků. Symposia se rovněž zúčastnila delegace Sociologického ústavu ČSAV vedená Milošem Kalábem a delegace Hlavní politické správy Čs. lidové armády.

Protože od symposia, které bylo z pořadající československé strany nesporně průkopnickým činem (což všechny zahraniční delegace ocenily), uplynulo několik

měsíců, budiž nám dovoleno upustit od obšírného referování o jeho průběhu. Chtěli bychom se jen zamyslet nad třemi problémy rozvoje marxistické sociologie vojenství, které by mohly zajímat i naši širší sociologickou veřejnost.

1. Předmět sociologie vojenství

Zatímco v období deformací marxistické teorie byly některé oblasti společenského života do značné míry stranou sociologické analýzy, o oblasti vojenství se to tak jednoznačně tvrdit nedá. Společenskovědní fronta byla doslova přinucena vážností politické situace neustále analyzovat problém výstavby branného systému, změny ve vojenství, faktory působící v soudobém ozbrojeném zápase, sociální charakter armád možného protivníka, problémy militarismu i některé sociálně politické přeměny v socialistické armádě.

Samozřejmě zde musí být pojem „sociologická analýza“ v uvozovkách, protože i vojenství bylo nesporně postiženo potlačením sociologie jako svébytné společenské vědy. Analýzou sociálních stránek vojenství se zabývali vojenští historikové, vědečtí pracovníci z oboru mezinárodních vztahů a zvláště pak filosofové v rámci tzv. marxistického učení o válce a armádě. Je také nutno zdůraznit jako velký klad našich vojenských filosofů a historiků, že si mnohdy při sociologickém „suplování“ počínali vskutku odpovědně a poměrně pečlivě pracovali s empirickými fakty.¹

Přesto, že tyto práce obsahují sociologické aspekty, zůstávají plně v rámci svých disciplín a tedy vlastní sociologický výzkum vojenství rovněž „čekal“ na konstituování sociologie vojenství jako samostatné teoreticko-empirické vědní disciplíny. Avšak tento širší společenskovědní výzkum tvoří pro sociologii vojenství odrazový můstek, který umožňuje vojenským

¹ Máme zde na mysli např. práce L. Matysky, J. Javůrka, F. Dobiáše, J. Koutka, O. Mahlera, T. Hochstetgera, F. Navrátila, O. Michňáka a další.

sociologům nezačínat svá bádání na nějaké „tabula rasa“.

Nicméně i pro sociologickou analýzu vojenství platí, že o vědecké disciplíně jako relativně samostatné oblasti poznání můžeme hovořit tehdy, když základní systém poznatků dosáhl takové úrovně, aby bylo možno formulovat vědecké teorie a zákonitosti a vytvořit svébytný teoretický systém, platný pro danou oblast společenské reality.

K této otázce vznikl spor i na sympoziu o sociologii vojenství. Většina účastníků vycházejíc z toho, že sociologie je samostatnou teoreticko-empirickou vědou, pojímala sociologii vojenství jako speciální odvětvovou sociologii, která se zabývá výzkumem specifické oblasti společenské reality a formuluje teorie a zákonitosti této oblasti vlastní. Jedná se tedy o výzkumy a vytváření teorie středního dosahu, a to buď v podobě výzkumů a teorií vojenství platných v jedné zemi, nebo teorií platných pro socialistickou armádu jako takovou.

Někteří zahraniční účastníci, kteří chápali sociologii jako historický materialismus, vyslovili názor, že vytváření samostatné odvětvové sociologie vojenství není nutné, protože sociologická analýza vojenství spočívá především v poznání, jak se obecné zákonitosti vývoje společnosti realizují a jaké podoby nabývají v oblasti vojenství.

Daleko větší názorové jednoty bylo dosaženo při řešení problému, co by měla sociologie v oblasti vojenství zkoumat. Stále více vojenských sociologů se přiklání k tomu, že sociologie vojenství se musí zaměřit na analýzu čtyř hlavních oblastí:

a) Branný systém socialistických států nebo celého společenství států. Do branného systému zahrnujeme všechny státní i nestátní instituce a organizace, které se nějak podílejí na přípravě země na válku nebo mají v době války plnit důležité společenské funkce.

b) Armáda jakožto jádro branného systému, její charakter, sociální struktura, funkce a činnosti jejích elementů i sociální procesy a změny v ní probíhající.

c) Válka jako společenský jev, její sociální příčiny, souvislosti a důsledky, její vliv na společenskou strukturu, a naopak.

d) Branné systémy — zvláště armády —

nesocialistického typu, a sociologická teorie vznikající na bázi jejich analýzy. (Podrobněji o této problematice viz Z. Novák, Lidová armáda č. 7/1967, s. 40—45, a J. Cvrček — M. Marvan, Přehled č. 1/1967, s. 76—88).

Tyto jednotlivé oblasti jsou i v rámci sociologie vojenství natolik svébytné, že utvářejí speciální předmět sociologického výzkumu. Z tohoto důvodu se často hovoří a uvažuje i o *sociologii armády* (jádro sociologie vojenství) a *sociologii války*. Domníváme se, že nejde o zcela samostatné anebo dokonce nové oborové sociologie, ale o nedílné součásti sociologie vojenství.

Už ze stručného vyjmenování oblastí výzkumu sociologie vojenství vyplývá, o jak výraznou specifiku společenské reality se jedná. Socialistická armáda je sice nedílnou součástí společnosti, ale zároveň se v ní realizují funkce a probíhají procesy a činnosti do značné míry odlišné od funkcí, procesů a činností v ostatní společnosti. Sama armáda, její vybavení, struktura, činnosti atd. nejsou ovlivňovány pouze vnitřními zákonitostmi určité země či společenského systému, ale výrazně na ně působí situace, činnosti a organizace v jiných armádách, zvláště potom v armádách možných protivníků, rozvoj vojenství apod.

Sociologie vojenství je tedy odvětvovou sociologií zvláštního druhu. Jednak se zabývá takovými společenskými jevy, které se za určitých okolností mohou stát dominujícími (v období bezprostředních příprav na válku a v období války). Za druhé, sociologie vojenství se zabývá takovou oblastí, která s rozvojem socialismu je stále více potřebná jen z hlediska vnějších vztahů mezi socialismem a kapitalismem. To činí z předmětu sociologie vojenství oblast, bez které se naše společnost nemůže obejít, přestože by se bez ní velice ráda obešla, kdyby to bylo možné. Za třetí, sociologie vojenství jako odvětvová sociologie se zabývá určitou specifickou částí společnosti, jejíž funkce, činnosti a zájmy z ní činí seskupení, do něhož se specificky promítají téměř všechny problémy celé společnosti. Proto dochází k vzájemnému složitému prolínání sociologie vojenství s jinými odvětvovými sociologiemi, jako je např. sociologie politiky, sociologie mládeže, sociologie rodiny,

sociologie životního stylu, sociologie volného času, apod.

Tak se sociologie vojenství dostává do velice složitých vztahů. Kromě vzájemných vztahů s obecnou sociologií a s jinými odvětvovými sociologiemi je zde i vztah s vojenskou psychologií, etikou a pedagogikou, a důležitý vztah s vojenskou vědou, která se zabývá teorií vojenské organizace, vojenskými funkcemi armády a jejich elementů, vojenskou technikou a jejím efektivním využitím, výcvikovým a bojovým režimem vojenské organizace, strategií, operačním uměním a taktikou v samotném ozbrojeném zápase, atd.

2. Teorie a metody

Sociologie vojenství, resp. její jádro, sociologie armády, se začala rozvíjet jako samostatná odvětvová disciplína marxistické sociologie zhruba před deseti lety. Její nemarxistický protějšek má za sebou asi o 15–20 let vývoje více.

Ve světové sociologii spadají počátky serióznější sociologické práce v oblasti armády do období druhé světové války, kdy zvláště americká sociologie realizovala rozsáhlý výzkum amerického vojáka. Výsledky tohoto výzkumu byly publikovány ve známém čtyřsvazkovém díle *The American Soldier* (Princeton 1949, 1950) pod redakcí S. A. Stouffera. Nelze však říci, že by do tohoto období sociologie v oblasti vojenství nepracovala. Je např. známo, že u nás v předmnichovské republice v polovině třicátých let velmi aktivně pracoval tzv. „vojenský sociologický kruh“ při Vojenském ústavu vědeckém, jehož práce se účastnili téměř všichni přední českoslovenští sociologové. Problematikou války a armády se u nás zabývali Chalupný, Bláha, J. L. Fischer, Král, Galla aj.

Pokud jde o současný rozvoj marxistické sociologie vojenství, je nutno konstatovat, že její rozvoj je v jednotlivých socialistických zemích v různém stadiu. Institucionálně je výzkumnická i vědecko-pedagogická práce v oblasti sociologie vojenství samostatně pěstována v Polsku (od r. 1957), v NDR, v Jugoslávii a v ČSSR (od r. 1964), zatímco v jiných socialistických zemích (SSSR, Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko) jsou sociologické problémy vojenství zkoumány a vyučovány v rámci takových oborů, jako je historický materialismus, historie vojenství, vědecký ko-

munismus a stranicko-politická práce. V poslední době se např. v SSSR formují při některých katedrách zvláštní skupiny zabývající se empirickým sociologickým výzkumem v oblasti vojenství.

K tomu, aby se marxistická sociologie vojenství konstituovala jako věda, bude nutno — jak bylo shodně uváděno na sympoziu — intenzivněji soustředit úsilí vojenských sociologů na fundamentálnější budování teoretického systému jejich poznatků.

Dosavadní vývoj sociologie armády v socialistických zemích nepostrádal takové pokusy. Vzpomeňme jen práci polského průkopníka sociologie armády J. J. Wiatra (*Armáda a společnost, Sociologie armády*) a jeho stati v časopisech. Také řada monografií a výsledků teoreticky založených empirických výzkumů v Polsku, ČSSR a NDR nabízí do budoucna možnosti hlubší teoretické práce.

Budování systematické marxistické teorie socialistické armády bylo však dosud podle převažujícího soudu účastníků sympoziu omezováno především silnou orientací vojenské sociologie na empirické „mapování“ sociálních skutečností, zejména jevů sociálního vědomí.

Bylo by však nadsázkou tvrdit, že v tomto období bylo empirických výzkumů v oblasti vojenství příliš mnoho. Spíše se dá říci, že zabíraly příliš široké oblasti a nedostatečně analyzovaly nové aspekty sociálního pohybu v armádě a v celém branném systému států a koalic. Čistě pragmatický charakter některých sociologických výzkumů rovněž bránil tomu, aby empirický výzkum mohl být připraven a proveden způsobem sloužícím výstavbě specifické sociologické teorie vojenství.

Z těchto důvodů jsme v oblasti vojenství často svědky zajímavého paradoxu. Sociologové pracující v oblasti obecné sociologické teorie vojenství (války a armády) často pracují více spekulativně, bez vědeckými metodami opatřených faktů, a sociologové v oblasti empirického výzkumu pracují často bez teoretických koncepcí nebo disponují záplavou empirických faktů, které však pro tvorbu vědecké teorie mají jen malý význam.

Proto také na sympoziu sociologie vojenství nejednou zazněl hlas požadující spojení úsilí obou těchto skupin badatelů, koncipování empirických výzkumů tak,

	Činitele armádní	Činitele obecně společenské
Činitele národně zvláštní	např. situace geopolitická a vojenská, tradice válek v minulosti	např. místo daného státu v celku mezinárodních vztahů, národní tradice a tzv. „národní charakter“
Činitele obecné, nadnárodní	např. úroveň vývoje a charakter vojenské techniky v dané historické etapě, vojenská doktrína	např. obecná úroveň rozvoje produktivních sil, společensko-ekonomické zřízení, třídní struktura, typ kultury

aby mohly sloužit výstavbě teorie, a takovou teoretickou práci, která by vycházela z empirických výzkumů, ale také jim v určitém smyslu metodicky sloužila.

Tvorba sociologické teorie vojenství a zvláště socialistické armády není a nemůže být záležitostí sociologů jedné země či jedné armády.

Na sympoziu bylo na základě dosavadních výsledků argumentováno, že činitele, jež mají „obecnou“ platnost (z hlediska obecně společenských podmínek i z hlediska podmínek specificky vojenských) pro všechny socialistické armády, není možno a priori vyvozovat bez komparativních výzkumů koordinovaných mezi vojenskými sociology socialistických zemí.

Wiatrova typologie předložená sympoziu názorně ukazuje, že vojenství každé socialistické země vyrůstá ze specifického historického a společenského klimatu. Vysledovat obecné znaky, pravidelnosti a zákonitosti je možno jen komparací, s cílem generalizovat podstatné (Viz tab. 1.)

Národní přínos vojenských sociologů pro vlastní armádu je nepochybný. Pro vypracování obecné sociologické teorie socialistické armády je jejich přínos — ať je formulován sebedokonaleji — pouze východiskem hypotéz. Teorii se stává, vystoupí-li jako generalizovaný a verifikovaný závěr platný pro socialistické armády vůbec, nebo pro socialistické armády evropských států, apod.

Požadavek soustředit úsilí na rozpracování sociologické teorie armády vyvolává nutnost adekvátně volit metodolo-

gický přístup k sociologické analýze armády.²

Řada diskutujících zdůraznila obtížnost a zároveň krajní potřebu realizovat výzkumy v rámci jednotné analýzy společenského bytí a vědomí v armádě v jejich komplikovaném dialektickém vztahu bez vulgarizačních zkratů. Jednostranná orientace výzkumů na výzkum postojů, mínění apod. a nedostatek analýz organizace, struktur a funkcí vedl v řadě výzkumů k zjednodušeným klasifikacím motivace a dalších zdrojů a příčin jevů v oblasti společenského vědomí vojáků.

Významnou součástí metodologických otázek sociologie vojenství je i problematika procedur a technik výzkumu.

Byl nadhozen problém, do jaké míry se sociologie armády může v tomto směru obohacovat poznatky „civilní“ sociologie a v jakém směru má své specifické procedury a techniky. Všeobecně bylo konstatováno, že specifika nespočívá v nějakých jiných procedurách a technikách, ale ve zvláštních podmínkách jejich uplatňování. Zkušenosti z výzkumů například ukazují, že se v armádě vyskytují určité potíže pokud jde o výběr vzorků u některých kategorií vojáků z povolání, že skupinové interview nepřinášejí takový efekt a možnosti jako v méně organizačně sevřeném civilním prostředí, ale že na druhé straně jsou zde velké možnosti pro zúčastněná pozorování, pro dotazník a kategorizovaný interview a pro sociometrii.³

V souvislosti s tím vystoupila otázka našeho poměru k výzkumným procedu-

² Do popředí zájmu z československé strany vystoupila analýza armády jako organizace, její strukturální funkcionální a historicko-genetické studium (Z. Novák, M. Purkrábek, M. Ryška). Rovněž tak dr. Schulze z NDR reprezentoval přístup preferující analýzu armády jako součásti branného systému země. Polští delegáti (J. J. Wiatr, J. Graczyk) upozorňovali na nebezpečí statického pojetí armádní reality a seznámili sym-

pozium s některými záměry a výsledky historicko-srovnávací analýzy.

³ To umožňuje účast civilních sociologů na výzkumech v armádě. Dobré zkušenosti sdělili v tomto směru polští delegáti. Také u nás by se mohli civilní sociologové podílet na armádních výzkumech. Bylo by to oboustranně prospěšné, např. při analýze organizace apod.

rám a technikám nemarxistické sociologie. Stanovisko, které na sympoziu převládlo, formuloval J. J. Wiatr: „Nejsme principiálními odpůrci žádné techniky sbírání materiálů a žádné metody jejich zpracovávání. Jsme si vědomi poznávacích možností, které v nich tkví a jsme připraveni jich plně využívat. Současně jsme si vědomi toho, že 1. jednostrannost v používání jistých technik a metod (zvláště těch, které jsou spojeny se zkoumáním vědomí) vyplývá v buržoazní sociologii z jejich idealistických teoretických základů a mohla by u nás vést ke zplnění výsledků zkoumání a setření jejich marxistického charakteru, a také že 2. v moderní sociologii byly udělány teprve první kroky ve směru zpracovávání přesných a věrohodných výzkumných metod, což nás zavazuje, abychom tyto metody zdokonalovali, hledali lepší prostředky specifikace, širšího využívání výsledků současné matematické statistiky a jiných oblastí exaktních věd...“.

3. Zaměření sociologických výzkumů vojenství v ČSSR

Hledání a ujasňování charakteru sociologie vojenství a jejich součástí, příznačné pro první mezinárodní sympozium, se projevilo i v oblasti koncipování sociologických výzkumů. V této oblasti však českoslovenští vojenští sociologové projeví některé přednosti. V referátu Zdeňka Nováka bylo sympozium informováno o obsahu studie *O společenských a lidských souvislostech vědeckotechnické revoluce a jejich důsledcích v ČSLA*, která je dilem skupiny vojenských sociologů. Tato studie je mimo jiné i prvním pokusem o ucelenou koncepci sociologického výzkumu vojenství v ČSSR. Je v ní zdůvodněn záměr československých vojenských sociologů zkoumat nejen armádu jako relativně samostatnou instituci, ale i branný systém země jako celek. Vznik branného systému vidíme jako důsledek „rozšiřování sféry vojenství do soudobých společenských struktur“, jež vytváří „rozsáhlý branný systém, jehož úkolem je zajišťovat bezprostřední vojenskou i morálně politickou, materiální, ekonomickou a správně organizační činnost pro případnou válku“.

Z hlediska výzkumu soudobé armády a její přípravy na válku se tato problematika stává velice složitou, zejména s při-

hlédnutím k existenci tzv. „vrstvených ozbrojených sil“, jež jsou v současné době tvořeny na nejméně dvou bázích technického vývoje: na bázi industriální a na bázi vědeckotechnické. Zdá se však, že se v soudobých ozbrojených silách vrství ještě i prvky předindustriální fáze vojenství. To značně komplikuje sociologickou analýzu armády, která musí zejména bedlivě sledovat, jací činitelé rozhodují o praktické realizaci technických prvků struktury vrstvených ozbrojených sil. Mezi hlavní prvky zde patří primární motivace a regulace politické moci, jež je obsažena zvláště ve státní vojenské doktríně. V této oblasti provádí intenzivní výzkum Milan Ždímal se svými spolupracovníky.

Mezi důsledky vědeckotechnické revoluce v armádě, které musí sociologická analýza považovat za centrální, patří změny v charakteru vojenské činnosti. V soudobé armádě pokračuje nesmírně rychle proces diferenciací vojenské činnosti, jež se stává stále významnějším strukturotvorným činitelem:

- Vznikají a vyvíjejí se nové druhy vojsk a služeb.
- Vznikla celá řada specializací, které dřívější armády neznaly. Za malou skupinou bojovníků obsluhujících systémy zbraní (raketových, leteckých) stojí mnohonásobně početnější kolektivy odborníků a pomocného personálu, umožňující fungování těchto systémů.
- Vzrostly počty vojáků z povolání v poměru k počtům vojáků základní služby, atd.

Přeměny struktury a organizace ozbrojených sil, vyvolané rozvojem vědy a techniky, mají některé výrazné sociologické projevy. Uvedme některé z nich:

- Mění se typ profesionálního vojáka a jeho postavení ve společnosti.
- Vztahy mezi nadřízeností a podřízeností, vztahy autority a kázně jsou pronikavě ovlivňovány potřebou stále rozsáhlejší kooperace.
- Uvádí se do pohybu celá kvalifikační struktura armády, apod.
- Výrazně se mění proporce potřeb počtů tzv. technických a velitelských kádrů ve prospěch techniků.
- Narůstá profesionální mobilita vojáků z povolání.

Vědeckotechnická revoluce zasahuje i do celospolečenských funkcí armády, jež jsou sice primárně určovány politickými vztahy, avšak do velké míry závisí na bojových možnostech armády, limitovaných úrovní vědy a techniky.

Z tohoto hlediska tradiční vymezení obranné funkce armády nestačí. Dosavadní sociologické úvahy o obranné funkci ustrnuly. Podle nich se armáda realizovala jen ve válce. Přitom je už dlouhou skutečností, že socialistická armáda působí jako významný nástroj ovlivňování mezinárodních vztahů již v mírovém období. Mírotvorná stránka její obranné funkce může dokonce svým demonstračním vlivem, využitím diplomacií, zabránit vzniku války či přerušit již rozpoutanou agresi (např. Suezská krize, ohrožení Syrie, Karibská krize apod.). Významným výzkumným problémem je vnitřní rozpornost funkcí socialistické armády, zejména pokud jde o relaci obranné funkce a podílu armády na hospodářskoorganizačních funkcích.

Sociologická analýza vztahů mezi armádou a společností není aktuální jen pro buržoazní společnosti. Jak o tom svědčí výsledky celostátního výzkumu mínění obyvatelstva o válce, míru, obraně a armádě, je velmi aktuálním předmětem badatelského zájmu vojenských a civilních sociologů i v socialistických zemích. Touto problematikou se u nás zabývá Miroslav Ryšák.

Logickým pokračováním úvah o vědeckotechnické revoluci ve vojenství a o charakteru vojenské činnosti a funkcích armády je problematika vojenského povolání. Tento problém začíná dnes tvořit již celý směr bádání vojenských sociologů v Polsku, ČSSR a NDR.⁴

Na základě poznatků z dosavadních sociologických výzkumů vojáků z povolání je zřejmé, že nelze ustrnout na izolovaném studiu této sociální skupiny. Jestliže obecně hrozilo nebezpečí atomizovaného pohledu jednotlivých výzkumů na armádu, u skupiny vojáků z povolání je takový přístup vážným omezením.

S ohledem na funkci vojáků z povolání v hierarchickém systému armády a na

systém jejich sociálních rolí, v nichž rozhodujícím elementem je řídicí politický a vojenskoodborný aspekt, musí být analýza této sociální skupiny důsledně vázána na analýzu obecných otázek sociologie vojenství.

Sem patří role vojáků z povolání při realizaci funkcí armády, jejich role v branném systému země (vznikají dokonce nové profese důstojníků působících mimo armádu v civilních institucích), a v neposlední řadě participace vojáků z povolání na změnách ve vojenské organizaci. Změny ve vojenské organizaci, jejich sociální příčiny, průběh a důsledky jsou pro vojáky z povolání, pro jejich strukturu, charakter činnosti, hodnotovou orientaci, postoje, chování a vztahy společenskými podmínkami prvního pořadí.

Komplexní pojetí sociologické analýzy vojáků z povolání nebude postihovat totalitu jevu, nebude-li sledovat polydimenzionální charakter této sociální skupiny. Z tohoto hlediska vojáci z povolání

a) jsou sociální skupinou, která je základní složkou sociální struktury socialistické armády, a spolu s ní vstupují do sociální struktury socialistické společnosti. V tomto ohledu je patrná řada strukturálně funkcionálních spojitostí vojáků z povolání s celkem společnosti a jejími složkami, s armádou jako bojovou skupinou a institucí, s branným systémem země a jeho složkami, s vnitřní diferenciací a mobilitou vojáků z povolání jako relativně samostatné sociální skupiny.

b) Představují určité značné diferencované společenské povolání, mohou být analyzovány jako soustava profesí.⁵ Zde vystupují v sociologické analýze především charakter jejich činnosti, příprava a výkon sociální role (identifikace s rolí, adaptace, konformizace, konflikty rolí apod., hodnotový systém, motivace výběru a výkonu povolání, životní podmínky, volný čas, uplatnění potřeb a zájmů, životní styl apod.).

c) Vytvářejí také určitou sociální mikrostrukturu, v níž se sdružují buď sami nebo s vojáky základní služby a s ob-

⁴ Na sympoziu se problematikou sociologické analýzy vojenského povolání okrajově zabývala řada diskusních příspěvků. (Z. Novák, J. J. Wlutr, M. Ryšák, K. Rychtařík). Speciálně se jí zabývali M. Purkrábek, J. Graczyk (PLR) a J. Cvrček — první z hlediska komplexní sociologické analýzy

sociální skupiny vojáků z povolání, druhí dva z hlediska její sociální mobility.

⁵ V tomto ohledu se v mímoarmádních výzkumech často setkáváme s hrubým redukováním vojáka či důstojníka z povolání na jednu profesi.

čanskými pracovníky do malých a středních vojenských skupin (formálních či neformálních), kde se v inter-individuálních a skupinových interakcích uplatňuje a rozvíjí sociální podoba jejich osobností, včetně sociálně psychických rysů.

Vedle těchto základních dimenzí vojáků z povolání má tato sociální skupina celou řadu dalších dimenzí, které se vynořují při studiu jednotlivých specifických problémů; např. při studiu sociálních stránek osobnosti důstojníka vystupuje sociologicko-antropologická problematika existenciálních aspektů, jako sociální jistota, životní pocity, zakotvenost osobnosti v životní perspektivě vojáka z povolání a další. Z těchto hledisek koncipuje výzkumnou práci v této oblasti u nás M. Purkrábek s týmem spolupracovníků.

Vliv revoluce ve vojenském, změny ve funkcích vojenské organizace a ve vojenském povolání se výrazně promítají do struktury armády, do sociálních procesů probíhajících v ní i mimo ni. Tyto relace, které jsou měřitelné nejen požadovaným výkonem, vzděláním, stupněm odpovědnosti za lidi i materiál, stupněm nebezpečnosti, ale i výší příjmů a sociálního prestiže, apod., mají velký vliv nejen na celospolečenské procesy, na vztah společnosti a její armády, ale i na kvalitu armády samotné. Z tohoto důvodu je problém změny sociální pozice ve smyslu vstupu do vojenského povolání a výstupu z něho důležitým předmětem výzkumu nejen sociologie vojenství. Armáda však ovlivňuje i sociální mobilitu v našem národním hospodářství. Jsou přece známy časté změny povolání, zaměstnání, bydliště apod., které se dějí pod přímým či nepřímým vlivem vojenské základní služby.

V současnosti je však naše pozornost soustředěna na výzkum profesionální struktury a mobility důstojníků Čs. lidové armády. Předmětem výzkumu prováděného týmem vedeným J. Cvrčkem je jednak uzavřený soubor důstojníků z povolání, kteří sloužili v letech 1957 až 1967, a dále jsou to skupiny, které vstoupily do důstojnického povolání a vystou-

pily z něho v tomtéž období. Hlavní pozornost výzkumu je soustředěna na vertikální mobilitu, jsou však zkoumány i vlivy horizontální mobility. Mobilitní změny jsou zkoumány podle skupin rekrutace, podle délky stáží, a jsou měřeny funkčním a hodnotním vzestupem, příjmy a prestižem. Ve výzkumu je věnována pozornost vlivu etnické a věkové struktury důstojníků, změnám v prestiži, vlivům rodiny a na rodinu. Ze specifiky armády a vojenského povolání vyplývá, že jde o kombinovaný výzkum sociální a profesionální mobility.⁶ Vlastní příprava výzkumu ukazuje na nutnost velmi úzké spolupráce sociologie vojenství s vojenskou vědou.

Jedním ze základních úkolů sociologie vojenství při analyzování branného systému státu a zvláště potom armády je výzkum problematiky mládeže. Vztah mládeže k obraně státu a k armádě je širším problémem této oblasti. Výzkum vojáků základní služby, jejich zájmů, postojů, vztahů k vojenské službě a chování v podmínkách armády samotné je nesporně užším a hlavním předmětem zájmu vojenských sociologů. Sociologie vojenství zde nesporně čerpá z poznatků sociologie mládeže, ale zároveň může této odvětvové disciplíně poskytnout mnoho poznatků založených na poznání chování skupiny pozdních adolescentů ve specifických podmínkách vojenské služby.

Na tomto úseku pracuje v naší armádě poměrně početná skupina sociologů (především J. Dědek, A. Fázik, J. Mucha, J. Janda a další). Nedávno byl u nás zakončen poměrně rozsáhlý výzkum mládeže, který se zabýval postoji vojáků základní služby k vojenské službě.

Významnou oblastí výzkumu v armádě je problematika životního stylu, volného času a zájmů příslušníků armády. V této oblasti patří nesporná zásluha redakci Lidové armády,⁷ která s pomocí sociologů některé výzkumy realizovala a jejich výsledky zveřejnila. V současné době je K. Rychtaříkem formována skupina výzkumníků, která bude výzkum životního stylu příslušníků armády dále rozvíjet.

V rámci vědeckého výzkumu buržoaz-

⁶ Jak ukázalo sympozium o sociologii vojenství, je také výzkum sociální mobility jedním z hlavních směrů výzkumnické práce v Polské lidové armádě. (J. Graczyk, M. Teodorczyk a jiní).

⁷ Casopis Lidová armáda sehrál u nás důležitou úlohu v rozvoji sociologie vojenství. Z redakce A-revue vyšlo také několik talentovaných sociologů.

ních armád pracuje sociolog M. Marvan, zabývající se problematikou vojenských elit v NSR, a ve Vojenském lékařském ústavu v Hradci Králové pracuje skupinka sociologů na výzkumu problematiky vojenského lékaře.

4. Předpoklady dalšího rozvoje marxistické sociologie vojenství

Máme-li hovořit o předpokladech sociologie vojenství, je nutno především připomenout, že její osud a společenská užitečnost pro socialistickou společnost je dána úkoly, rozsahem funkcí a významem těch oblastí společenské reality, které jsou předmětem jejího zkoumání.

Zde je možno namítnout, že význam vojenství, armády, branného systému apod. může být veliký, ale že to neznamená, že se bude úměrně tomu rozvíjet jedna z věd, která tuto oblast zkoumá. Vždyť rozvoj určité vědní disciplíny není závislý jen na jejích vnitřních potencích, ale i na společenské objednávce a podpoře. Zde si českoslovenští vojenští sociologové zatím naříkat nemohou. Sympozium o sociologii vojenství ukázalo, že naše sociologie vojenství dostala poměrně velké možnosti, že se rozvíjí dosti rychle a za pomoci velení armády a zvláště Hlavní politické správy se nám daří postupně vyrovnat i ten náskok, který před námi měli např. v Polsku. Zdá se, že další rozvoj a zkvalitnění československé sociologie vojenství je především v rukou samotných sociologů.

Jedním z významných předpokladů rozvoje marxistické sociologie vojenství je mezinárodní spolupráce vojenských sociologů socialistických armád. Na tuto otázku poukázalo několik účastníků sympozia. Uvedli, že sociologická teorie socialistické armády jako svého druhu teorie středního dosahu přímo vyžaduje, aby v ní byly zobecněny poznatky z několika socialistických armád.

Účastníci sympozia doporučovali, aby se ve spolupráci, která dosud spočívala jen ve vzájemných návštěvách (a to ještě jen mezi PLR, NDR a ČSSR), přešlo k hlubší výměně zkušeností, k studijním stážím, přednáškovým turné a nakonec i ke komparativním výzkumům.

Jedním z důležitých předpokladů rozvoje sociologie vojenství jsou zkušenosti z výzkumnické práce. V tomto ohledu má

zvláštní úlohu Vědecké pracoviště sociologie, které se nyní stává důležitou součástí nově založeného Ústavu pro sociální výzkumy v armádě. Toto pracoviště realizovalo od roku 1964 několik významných výzkumů, jako byl např. celostátní výzkum mínění obyvatelstva ČSSR o válce, míru, obraně a armádě, výzkum postojů vojenské mládeže k vojenské službě, výzkum životní úrovně vojáků z povolání, apod. O obsahu a koncepci některých dalších výzkumů jsme hovořili výše. V současné době je toto pracoviště doplňováno skupinou pro výzkum veřejného mínění a řeší problémy související se zkvalitněním kádrů výzkumníků. Koordinuje současně z pověření ČSAV sociologické výzkumy v ČSLA.

Nesporným předpokladem pro další rozvoj marxistické sociologie vojenství u nás je kvalitní příprava kádrů. Školícím pracovištěm pro oblast sociologie vojenství se na základě rozhodnutí presidenta republiky a dokumentů ministerstva školství a ministerstva národní obrany stala VPA KG. Tomuto rozhodnutí vyjádřila podporu i porada představitelů hlavních sociologických pracovišť ČSSR, která se konala v roce 1967 v Lednici.

Výuka sociologie a sociologie vojenství, kterou realizuje katedra sociologie VPA spolu s externími spolupracovníky ze sociologického ústavu ČSAV, z filosofické fakulty UK, z Fakulty osvěty a novinářství UK a z jiných pracovišť vstupuje nyní do čtvrtého roku. Na základní fakultě je přednášen kurs v rozsahu 100 hodin pro všechny posluchače a specializovaná výuka sociologie vojenství je soustředěna do zvláštního směru specializace. V případě nejtalentovanějších posluchačů pak do samostatného studia při katedře sociologie. Absolventi VPA, kteří si vyberou sociologii vojenství jako obor specializace, končí svá studia složením státní zkoušky ze sociologie a obhájením diplomové práce ze sociologie vojenství.

V minulém roce byla zahájena nová forma vyššího stupně sociologické přípravy. Několik nadaných absolventů VPA bylo přijato do dvouletého postgraduálního studia sociologie. Toto již poměrně rozsáhlé nadstavbové studium sociologie a příbuzných disciplín by mělo pomoci jeho absolventům k přípravě na rigorózní zkoušky a k napsání rigorózní práce ze

sociologie vojenství. Úspěšné zakončení rigorózního řízení, tj. získání titulu doktora filosofie v oboru sociologie vojenství, by znamenalo vstup těchto studujících do oboru a předpoklad k zastávání různých funkcí, které zahrnují sociologickou problematiku.

Vojeňští sociologové pro pedagogickou práci na katedrách vojenských škol a pro profesionální výzkumnickou činnost jsou připravováni prostřednictvím vědecké aspirantury.

V roce 1967 bylo realizováno ještě jedno důležité opatření pomáhající rozvoji sociologie v armádě: Na základě rozhodnutí MNO byla zavedena výuka sociologie na Vojenské akademii Antonína Zápotockého v Brně, která má poskytnout základní sociologickou informaci i vojenským odborníkům. Zároveň byla na této akademii zformována katedra sociologie a interdisciplinární výzkumné pracoviště, kde budou pracovat i sociologové na výzkumu některých problémů přípravy a výchovy důstojníků.

Základním problémem předpokladu rozvoje sociologie vojenství je, jak v poměrně krátké době při VPA KG, VAAZ a jiných pracovištích armády zformovat kvalitní kolektivy vědecko-pedagogických pracovníků, kteří budou schopni v mezinárodní spolupráci na základě empirických výzkumů vypracovat ucelený teoretický systém marxistické sociologie vojenství a stát se zdrojem šíření vzdělanosti v této důležité oblasti.

(Odevzdáno redakci v r. 1967)

Резюме

Яромір Цврічек, Мірослав Пуркрабек: Соціологія воєнного дела (Размышление над результатами международного симпозиума о социологии военного дела)

Статья намечает основные проблемы военной социологии в ЧССР, на основе результатов международного симпозиума военных социологов в г. Прага в апреле месяце 1967 года.

1. Предмет социологии военного дела

Марксистская социология военного дела ориентируется в настоящее время прежде всего на анализ четырех областей:

- а) воинскую систему социалистических стран или всего общества стран;
- б) войну как общественное явление, ее социальные причины, связности и последствия, ее влияние на общественную структуру и наоборот;
- в) армию как сущность воинской системы;

г) воинские системы, в особенности армий несоциалистического типа и социологические теории, возникающие на базе их анализа.

Социология военного дела является отраслевой социологией. Занимается таковыми общественными явлениями, которые при определенных обстоятельствах становятся доминирующими (в период непосредственной подготовки к войне и в период войны). Занимается областью, которая с развитием социализма становится надобной только с точки зрения внешних отношений страны. Занимается военным делом как специфической частью общества, функция, деятельность и интересы которого делают из него общность, в которую специфически проецируются почти-что все проблемы общества. Поэтому происходит потом взаимное сложное пронизывание социологии военного дела с другими видами социологии, как напр. социология политики, молодежи, семьи, жизненного стиля, свободного времени и т. д.

2. Теория и методы

Социология военного дела, вернее ее сущность, социология армии развивается как самостоятельная дисциплина марксистской социологии приблизительно 10 лет, между тем как ее немарксистская противоположность имеет за собой приблизительно на 15—20 лет развития больше. Ее развитие в отдельных социалистических странах находится на различном уровне.

До сих пор господствовала сильная ориентация марксистской военной социологии на эмпирическую «картографию» социальных реальностей армии, в особенности явлений социального сознания. Совместной чертой развития военной социологии является более интенсивное усилие, направленное на более фундаментальное построение теоретической системы сведений. До сих пор существующее развитие не пуждалось в потребности таковых попыток, в особенности в Польше.

В основном социология военного дела не отличается методологически от остальных социологических дисциплин. Специфика заключается вернее в особых условиях применения социологических процедур и техники. С этой точки зрения военная социология должна критически изучать и возможности использования социологических методов и техники немарксистских авторов, изучающих современные технически оснащенные армии главных стран запада.

3. Направление социологических исследований военного дела в ЧССР

Современная ориентация социологического исследования военного дела в Чехословацкой народной армии сосредотачивается главным образом на следующую проблематику:

- а) Общественные и людские связности научно-технической революции в военном деле и Чехословацкая народная армия.

С точки зрения исследования современной армии и ее подготовки к войне, упомянутая проблематика становится актуальной и сложной, в особенности принимая во внимание существование так наз. «сложных вооруженных сил», создающихся на базе прединдустриального, индустриального и некоторых элементов научно-технического развития. Имеет свою проекцию, направленную на выраженные изменения в положении армии в обществе и ее внутреннюю структуру.

б) Отношения между армией и обществом.

Здесь выдвигаются на передний план всеобщественные функции армии, которые хотя и первично определяются политическими отношениями, однако на них действует целый ряд дальнейших специфических факторов, включительно научно-технического развития, реальные возможности экономического и человеческого потенциала страны и т. д.

в) Военнослужащие постоянной службы.

Эта проблема создает уже целое направление исследования в Польше, ЧССР и ГДР.

За социологическим анализом военнослужащих ведется наблюдение преимущественно в следующих направлениях:

- анализ военнослужащих постоянной службы как специфической социальной группы;
- анализ военной профессии;
- исследование профессиональной структуры и мобильности;
- исследование аспектов существования военнослужащих постоянной службы как личности.

г) Военская молодежь.

Военская молодежь анализируется здесь с точки зрения интересов, отношений к военной службе и поведения в условиях армии. Исследование уделяет также внимание проблематике допризывной подготовки на роль рядового срочной службы.

д) Жизненный стиль и свободное время.

После целого ряда частичных исследований, занимающихся свободным временем военнослужащих срочной службы, создается исследовательская группа, занимающаяся анализом свободного времени всех категорий военнослужащих в связи с их жизненным стилем.

4. *Предположения дальнейшего развития марксистской военной социологии*

Развитие социологии военного дела зависит от реализации их внутренних потенций и от институциональной поддержки руководящих частей армии. В настоящее время основной вопрос создает подготовка социологических кадров, осуществляемый в особенности кафедрой социологии Военнополитической академии им. Клемента Готтвальда и научно-исследовательским институтом Военнополитической академии им. Клемента Готтвальда. Значительную помощь в этом направлении оказывают социологи гражданских институтов, в частности Социологического института Чехословацкой академии наук, философского факультета Карлового университета, Факультета

тета просвещения и журналистики и Института марксизма-ленинизма для высших учебных заведений.

До сих пор мало решенным предположением развития марксистской военной социологии, которое необходимо развить, является международное сотрудничество военных социологов социалистических армий, в особенности что касается обмена сведениями на конференциях, в пособиях и в совместных компаративных исследованиях.

Summary

Jaromír Cvrček, Miroslav Purkrábek: Military Sociology (Some Comments on the Results of the International Symposium on Military Sociology)

The paper indicates the fundamental problems of the military sociology in Czechoslovakia on the background of the results attained by the International symposium of military sociologists in Prague, April 1967.

1. Subject of Military Sociology

At present, the Marxist military sociology is orientated primarily towards the analysis of the following four areas:

- a) The military system of the socialist States or of the whole community of States.
- b) The army as the core of the military system.
- c) The war as a social phenomenon, its social causes, connections and consequences, its influence on the social structure, and vice versa.
- d) Military systems, especially armies of the non-socialist type, and sociological theories arising on the basis of their analysis.

Military sociology is a branch sociology. It deals with such social phenomena which, under certain conditions, may become dominant (in the period of immediate preparations for war and in the period of war). It deals with an area which, with the development of socialism, becomes necessary only from the viewpoint of the external relations of the State. It deals with the military system as a specific part of society, whose function, activities and interests turn it into a community in which almost all the problems of the whole society are specifically projected. This is why a mutual complex penetration of the military sociology and other branch sociologies — e.g. the sociology of politics, youth, the family, the style of living, leisure, etc. — takes place.

2. Theories and Methods

The military sociology, or its central part, the sociology of the army, has been developing as an independent discipline of the Marxist sociology for about ten years. Its non-Marxist counterpart is by some 15—20 years older. In the separate socialist countries, it has reached various stages of development.

So far, a strong orientation of the Marxist military sociology to the empirical "mapping out" of the social realities of the army, especially of the phenomena of social consciousness, has prevailed. The common feature in the development of military sociology is a more intensive effort aiming at a more fundamental construction of a theoretical system of knowledge. The present development has not lacked similar attempts, especially in Poland.

In principle, the methodological equipment of military sociology does not differ from that of the other sociological disciplines. Its specificity lies rather in the specific conditions in which the sociological procedures and techniques are applied. In this respect, military sociology must also critically examine the possibilities of utilizing the sociological methods and techniques of non-Marxist authors studying the modern, technically equipped armies of the leading Western States.

3. Orientation of the Researches in the Area of Military Sociology in Czechoslovakia

The contemporary orientation of the sociological research in this area in the Czechoslovak People's Army concentrates especially on the following problems:

- a) Social and human contexts of the scientific-technical revolution in the system of military affairs and in the Czechoslovak People's Army.

From the standpoint of the researches concerning the contemporary army and its preparation for war these problems are becoming topical and complex, especially with regard to the existence of the so-called „stratified armed forces“ formed on the basis of the pre-industrial, industrial and — in some elements — scientific-technical development. It projects itself into marked changes in the position of the army in society, as well as in its inner structure.

- b) Relations between the army and society. Here the all-social functions of the army come to the fore; though primarily determined by political relations, they are influenced by a number of further specific factors, including the scientific-technical development, the real possibilities of the economic and human potential of the country, etc.

- c) Professional soldiers.

This problem begins to constitute a whole line of research in Poland, Czechoslovakia and in the GDR. The sociological analysis of professional soldiers is pursued predominantly in the following dimensions:

- analysis of professional soldiers as a specific social group,
- analysis of the military profession,
- research into the professional structure and mobility,
- research into the existential aspects of the professional soldier as a personality.

- d) The military youth

is analysed from the viewpoint of interests, attitudes, relations to the military service and behaviour in the conditions of the army. The research also deals with problems of the pre-military preparation for the role of the basic private.

- e) Style of living and leisure.

After a number of partial researches into the leisure of basic privates has been carried out, a research team is being formed with the aim to analyse the leisure of soldiers of all categories in connection with their style of living.

4. Premises of the Further Development of the Marxist Military Sociology

The development of the military sociology depends on the realization of its interior potencies, on the social demand and on the institutional support of the managing organs of the army.

At present, the key problem lies in the preparation of sociological workers effected especially by the Department of Sociology of Klement Gottwald's Military-Political Academy, and by the scientific-research workplace of the same institution. Considerable help in this direction is given by sociologists in civil institutions, especially the Sociological Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences, the Philosophical Faculty of the Charles University, the Faculty of Enlightenment and Journalism and the University Institute of Marxism-Leninism.

One of the developmental premises of the Marxist military sociology which has hitherto been neglected and which must be developed in future is the international co-operation of military sociologists of the socialist armies, especially in the form of exchange of knowledge on conferences, in publications and in joint comparative researches.

Některá poučení z výzkumu postojů mezi vojáky základní služby

JAROMÍR DĚDEK

Vědeckovýzkumné pracoviště
pro otázky řízení a sociologie armády
při VPA KG, Praha

O společenských postojích je známo, že jsou vytvářeny jak bezprostředními zkušenostmi, které společenské subjekty získávají v procesu uspokojování svých společenských potřeb a v procesu realizace svých společenských zájmů, tak internalizací celospolečenských zkušeností, fixovaných ve společenské kultuře či v subkulturách společenských skupin, zejména pak v hodnotovém systému společnosti a hodnotových skupinových podsystémech, pod jejichž vlivem je formována hodnotová orientace individua.

V tomto kontextu nejsou společenské postoje ničím jiným než internalizovanými hodnotami modifikovanými specifikou jejich nositele (společenského subjektu), spjatou s jeho začleněním do sociální struktury, jeho sociální zkušeností, výkonovou potencií atd. *Proto také výzkum společenských postojů (v armádě více než kde jinde) umožňuje zjistit různé fakty týkající se stupně integrace společnosti, který je úměrný stupni internalizace celospolečenských hodnot společenskými subjekty.¹*

Zjištění stupně internalizace hodnot tedy zároveň umožňuje určit stupeň integrace subjektu do společnosti, což se jeví zvlášť důležité pro diagnózu průběhu socializačního procesu mladé generace a jejich jednotlivých skupin.

V korelaci ke konkrétnímu subjektu umožňuje identifikovat hodnotový subsystém jednotlivých částí společenské struktury a určit, v čem je konvergentní či divergentní ve vztahu k ostatním hodnotovým subsystémům, v čem je s nimi konformní a v čem se vyvíjí deviantně. Tím se vytváří i možnost posoudit různé stránky efektivnosti oficiálně i oficiózně institucionalizovaných sociálních regulativů a posoudit míru souladu mezi nimi a sociální kontrolou.

V uvedeném tkví jak teoretický, tak praktický význam sociologického bádání a sociálně psychologických výzkumů v této oblasti, bádání, které se musí opírat o fakta zjištěná empirickým výzkumem. Bez něj zde není teoretická práce v podstatě vůbec možná.

Pod zorným úhlem uvedené úvahy se jeví jako chyba, jsou-li výzkumy postojů posuzovány jako činnost, která může poskytnout fakta sloužící pouze pro převážně statickou diagnózu ve sféře vědomí a nedávající téměř žádné možnosti zjistit objektivní determinanty společenské činnosti a společenského pohybu vůbec. Spolu s tím jsou pak někdy výzkumy zaměřené na oblast postojů vymycovány ze sociologie, jejímž posláním je prý především zkoumat společenské vztahy.

I když odmyslíme zúžené pojetí předmětu sociologického bádání, zbude nám ještě mnoho co namítat proti těmto tvrzením.

Je nesporné, že společenské vztahy existují do značné míry nezávisle na vědomí subjektu. *Na druhé straně však neexistují společenské vztahy, které by nebyly nějakým způsobem zafixovány ve společenském vědomí, zejména v hodnotovém systému společnosti, v hodnotových podsystémech jednotlivých skupin a v hodnotové orientaci individuí.*

Řada aspektů společenských vztahů a valná část interakčního systému různých společenských útvarů, různých společenských skupin, nemůže být identifikována jinak než cestou studia společenského vědomí.

Právě proto je výzkum postojů nezbytnou a komplementární součástí sociologické analýzy konkrétní společenské skutečnosti v její totalitě.

Obtížnost postojových studií spočívá především v tom, že postoje, které jsou

¹ Pod pojmem společenský subjekt rozumíme v uváděných souvislostech individuum – společenskou jednotku, společenskou skupinu, a je možno jím chápat i společenskou třídu nebo globální společnost; ovšem ve všech těchto případech musí

být nositel společenské činnosti nadán schopností cílevědomě jednat. Viz Z. Strmiska, *Současné teorie společenské struktury*, Socialistická akademie 1966 – cyklostyl.

internalizovanou celospolečenskou či skupinovou zkušeností a přímou zkušeností subjektu fixovanou v jeho společenském vědomí, nelze při výzkumu postihnout přímo, ale pouze z chování, jehož prostřednictvím se projevují. Při výzkumu je nutno si v této souvislosti uvědomit přinejmenším tři věci:

- a) že je možno odhalit jenom ty postoje, které se nějakým způsobem projevují navenek prostřednictvím chování;
- b) že „psychické chování není možno v žádném případě považovat za totožné se společenským chováním“;² my bychom možná přesněji řekli se společenskou činností subjektu, což pro nás znamená, že nelze zvnějšku pozorovatelné chování posuzovat jako přímocharé projevy postojů; sociální chování může být dokonce protichůdné postojů, který je individuálně vlastní;
- c) že postoj je pouze dispozicí k určitému jednání, která se realizuje při určitém působení určitého motivu. Jestliže není přítomen motiv, nemusí se tedy projevit.

Tyto skutečnosti mají zvláštní důležitost ve výzkumech týkajících se nějakým způsobem vojenské služby, respektive motivace činnosti *ve vojenských* rolích. Postojové studie zde musí počítat například s tím, že značná část společenských postojů v této oblasti nemá možnost se v praktické činnosti v době míru uplatnit vzhledem k neexistenci situace, která pro jejich realizaci vytváří nutný a bezpodmínečný rámec. (Například jednou z nejpodstatnějších otázek činnosti v boji je postoj subjektu k nutnosti nasadit i svůj život pro splnění bojového úkolu, případně jej vědomě obětovat.)

*

S ohledem na vše, co bylo v předchozím řečeno, je nutno posuzovat i efektivnost zaměření většiny empirických výzkumů provedených do dnešní doby mezi vojáky základní služby. Šlo v nich totiž o tyto cíle:

- a) zjistit, zda a jak koreluje postoje subjektu k vojenské povinnosti se stupněm identifikace subjektu se zájmy socialistické společnosti,

- b) stanovit v hlavních rysech, jaké možnosti pro výkon vojenské služby, pro činnost ve vojenských rolích a pro výchovu mladé generace v průběhu vojenské základní služby představují tyto postoje jako motivační dispozice,
- c) nalézt hlavní, dominantní faktory působící na formování postojů k vojenské povinnosti.

Je zřejmé, že kdyby se toto zaměření mělo ve výzkumné činnosti mezi vojáky základní služby monopolizovat, bylo by vážným prohřeškem jednostrannosti vůči potřebám rozvoje sociologie vojenství.

Nicméně i nadále musí výzkumy postojů tvořit významnou součást sociologického výzkumu vojenské problematiky. Navíc budou vždy patřit k té části sociologického bádání v armádě, která má význam zásadně přesahující oblast sociologie armády jako speciální sociologické disciplíny.

Dosavadní výzkumy byly většinou vyhodnocovány pro potřeby řídicí práce stranicko-politických orgánů a nedošlo zatím k jejich důslednější teoretické interpretaci a využití. Přesto však lze již dnes na jejich základě dospět k některým obecnějším závěrům, zejména o místu postojových studií při výzkumu společenského pohybu v armádním organismu.

Provedenými výzkumy byla plně verifikována základní hypotéza, že postoje mládeže k vojenské službě jsou součástí její celkové politické orientace, jejich postojů k socialismu a zejména pak k zahraniční politice socialistického státu, že jsou konkrétním výrazem chápání celospolečenských zájmů. Zároveň tak potvrdily, že postoje k vojenské službě jsou závažným kritériem identifikace mládeže s těmi společenskými hodnotami, které v dané etapě rozvoje naší společnosti (etapě podstatně ovlivněné a determinované realitou existence světového antagonismu a osudovým dilema současného lidstva: válka — mír) se jeví být základní součástí hodnotového systému socialistické společnosti.

Průkazně se ukazuje, že stupeň internalizace celospolečenských hodnot (především těch, které mají výrazný ideologický aspekt) je hlavním existujícím předpokladem pro psychickou internalizaci vojenských rolí ze strany mládeže, a to navzdor zjištění, že ve vojenském věku je její hod-

notová orientace značně nevyzrálá a v mnohém nehotová. Internalizace společenských hodnot, její míra, významně spoluurčuje přizpůsobení hodnotové orientace mladého individua k hodnotovému systému armády, to znamená, že spoluurčuje průběh procesu adaptace mládeže k vojenské službě v jeho rozhodující části.

Pro ilustraci uvedu alespoň jeden dílčí fakt. Při vyhodnocení reprezentativního výzkumu mezi nováčky nástupního ročníku 1965 byla pomocí syndromu několika shodných odpovědí eliminována skupina vyznačující se vyhraněnou identifikací se socialismem, zejména s jeho zahraničně politickou orientací (v tabulce 1 skupina A), a zároveň byla obdobným způsobem eliminována skupina vyznačující se ve svých odpovědích orientací negativní (skupina B).

Na otázku: „Chtěl byste během vojenské služby dosáhnout hodnosti?“³ odpověděli nováčci tak, jak uvádí tabulka 1.

Tabulka 1

Odpověď	Všichni nováčci (včetně skupiny A i B)	Skupina A	Skupina B
Ano	69,5 %	76,6 %	37,5 %
Ne	24,1 %	22,1 %	62,5 %
Neodpovědělo	6,4 %	1,3 %	—

Rozdíly mezi oběma skupinami jsou statisticky vysoce významné. Rovněž rozdíl mezi skupinou B a všemi nováčky má vysoký statistický význam a dokazuje, že se tato skupina výrazně odchyluje od oficiálního hodnotového systému a též od hodnotové orientace své generace (nováčků) jako celku.

Výsledky provedených výzkumů verifikovaly i hypotézu, že na vytváření interakčního systému uvnitř armádního organismu se velmi významně podílejí dispozice, které si ve svých postojích vojáci základní služby přinášejí do armády a které jsou do značné míry spjaté s hodnotovou orientací, vytvořenou na základě jejich občanského bytí. Touto cestou je

významně ovlivněno i postavení a náplň vojenské autority a mezilidské vztahy v armádě u těch druhů vojsk a vojenských celků, kde vojáci základní služby tvoří početně a funkčně významnou součást. Je zde tedy i jeden z činitelů, kterými je hodnotový systém armády ovlivňován hodnotovým systémem společnosti.

Zjištěná fakta v řadě ohledů naznačují, že vztahy vojáků základní služby k vojákům z povolání úzce souvisí s celkovým postojem jednotlivých individuí i skupin mládeže k armádě a k vojenské základní službě. Voják z povolání je pro vojáka základní služby reprezentantem celého armádního organismu a vojáci základní služby na něho do značné míry přenášejí své postoje k armádě a k vojenské službě. Voják z povolání, resp. nadřízený vojenský profesionál — důstojník je pro něho velmi často i reprezentantem socialistického státu. Bylo by to možno doložit celou řadou faktů. Uvedu opět alespoň jeden pro ilustraci (viz tabulka 2) a znovu využiji rozložení odpovědí podle skupin eliminovaných stejným způsobem jako v tabulce 1.

Tabulka 2

Odpověď	Všichni nováčci (včetně skupiny A i B)	Skupina A	Skupina B
Platy důstojníků			
– odpovídají důležitosti a náročnosti jejich povolání	28,4 %	41,6 %	17,5 %
– jsou příliš vysoké	16,5 %	7,8 %	40,0 %
– jsou nízké	3,5 %	3,9 %	7,5 %
– nevím	47,5 %	45,5 %	35,0 %

Zjištěné rozdíly jsou statisticky velmi významné. Poznávací hodnotu těchto odpovědí nesnižuje ani velmi pravděpodobný předpoklad, že většina těch, kteří vyslovili svůj soud, postrádá informace o příjmech důstojníků a o jejich práci (zjištění bylo učiněno třetí den vojenské služby), ani to, že otázka byla formulována globálně a nerespektovala platovou diferenciaci mezi důstojníky. Spíše naopak; v daném kon-

³ Vojenská hodnost jako hodnota, resp. jako všech armád významné místo.

symbol hodnot zaujímá v hodnotové hierarchii

textu to význam rozložení odpovědí zvyšuje. Údaje jasně potvrzují, že do soudu o platech se u značné části respondentů promítl jejich vztah k důstojníkům jako představitelům socialistického státu.

Sociálně politické a psychologické dispozice, spjaté s determinantami existujícími mimo vlastní pohyb uvnitř armády, prokazatelně velmi výrazně ovlivňují i vztahy mezi samotnými vojáky základní služby. Je možno oprávněně vyslovit dosud u nás empirickým výzkumem jen neúplně verifikovanou hypotézu, že pro bojovou zdatnost jednotek důležitá soudržnost základních vojenských skupin⁴ a zejména směr jejich působení vůči vojenské autoritě je výrazně podmíněn dispozicemi pro konfiguraci vztahů uvnitř vojenských kolektivů, které u jednotlivců spočívají především v jejich hodnotové orientaci.

Průkazně byla verifikována hypotéza, že existuje velmi značná diferenciacie a nevyhraněnost v názorech, životních i politických postojích a tím i v hodnotové orientaci mládeže navlékající vojenský kabát. Poznatky zároveň naznačují, že dříve uznávaná diferenciatní kritéria zřejmě již neplatí a že bude nutno zkoumat, které vlivy a jak působí na diferenciaci společenských potřeb a zájmů a v závislosti na nich i na hlubokou diferenciaci společenských postojů uvnitř generačních vrstev mládeže, přicházející do společnosti.

Nastupující epocha vědeckotechnické revoluce zrychluje již dnes probíhající proces prodlužování doby, nutné k integraci mladého individua do společnosti. Časové dimenze procesu socializace nových generací narůstají zejména díky zrychlujícímu se růstu kulturní zprostředkovanosti vztahu mezi člověkem a přírodou.

Vojenská služba spolu s tím stále citelněji zasahuje do životního cyklu většiny mladých lidí mužského pohlaví, přičemž se tento zásah stává vůči jednotlivým skupinám mládeže stále nestejnějším.

Roste tedy i diferenciacie mládeže co do možností a schopností vyrovnat se s rozporem mezi celospolečenskými a individuálními zájmy, který v individuu na základě vojenské povinnosti vzniká. Zjištěné názory a postoje mládeže nejsou pouze

značně diferencované, ale u jednotlivců jsou také vnitřně rozporné; jen u velmi malé části mládeže lze říci, že její hodnotová orientace je vyhraněná, ať již pozitivně či negativně, vůči celospolečenskému hodnotovému systému.

Zmíněné skupiny, jichž se týkají údaje uvedené v tabulkách 1 a 2, představují tu část mládeže, o jejíž ideové orientaci lze říci, že je vyhraněná a jednoznačná. Jejich eliminace umožnila udělat si určitou představu, jak velká část mládeže se vyznačuje vyhraněnou orientací v ideologických otázkách. Ukázalo se, že skupina stojící na krajním kladném pólu ideové orientace představuje 5,1 % nováčků, na záporném pak 2,6 % nováčků. (Kladná orientace byla zjišťována pomocí syndromů odpovědí na šest otázek, záporná pomocí syndromů odpovědí na tři otázky; byla tedy selekce pro skupinu A daleko náročnější než pro skupinu B.)

Je nesporné, že tato zjištění souvisí s mladostí sociální struktury naší socialistické společnosti a se složitostí a častou protichůdností působení sociálních procesů, jejichž jsou společenské subjekty, tvořící sociální strukturu socialistické společnosti, aktéry a jejichž někdy aktivním, někdy pasivním účastníkem je i mládež.

Bylo by chybou se domnívat, že kvas hodnotového systému a s ním spojená nestejnorodost v duchovní sféře společnosti je přechodným jevem, který pomine, protože je projevem mladosti socialismu. Je totiž do značné míry zároveň i odrazem bouřlivého rozvoje vědy a techniky a jím vyvolaných změn v podmínkách a stylu života. Prostě je důsledkem dynamiky doby, v níž rychlá přeměna hodnot a norm a nestejnost jejich interiorizace jednotlivými společenskými subjekty bude na dlouhou dobu průvodním stínem vývoje, promítajícím se do všech sfér společenské činnosti. Tím zřejmější je nutnost permanentního výzkumu v této oblasti.

Důležitost postojových studií pro výzkum objektivní reality představované existencí a pohybem armádního organismu je ve vztahu k vojákům základní služby mimořádná z mnoha důvodů. Vojenská základní služba je i v míru činností, při níž v motivaci hraje rozhodující roli hod-

⁴ Základními vojenskými skupinami rozumíme takové skupiny, kde příslušníci armády přicházejí do bezprostředního osobního styku, vzájemně se spolu znají a jsou příslušníky kolektivu, pinicího

relativně samostatný společenský úkol. Takovou skupinou je zpravidla rota (baterie), u některých útvarů a jednotek četa.

notová ориентация индивиду (моральный фактор). Navíc pak v armádě se člověk více než kde jinde stává v mnoha ohledech objektem manipulace a jeho jednání je součástí chodu mechanismu, fungujícího na základě vztahů a dílčích činností natolik institucionalizovaných a formalizovaných, že to nemá v jiných oblastech lidské činnosti obdoby.

Za těchto okolností je velmi těžké jenom na základě pozorování vnějšího chování, zejména pak na základě zjištění konkrétních výsledků činnosti vysledovat motivaci jednání. Zřejmě je totiž nemožné touto cestou identifikovat, zda výsledky byly produktem činnosti, konané na základě vnějšího tlaku vůči vojákům, tlaku, představovaného právně kodifikovanými rolemi, v nichž vojáci vystupují, pravomocí nadřízených, sankcemi, jejichž množství a váha v oblasti represe odpovídá velké důležitosti, která se přičítá významu vojenských rolí (méně již odpovídá v oblasti odměn a v tomto směru je armádní organismus příznačný nevyváženou gratifikací), či zda byly dosaženy na základě uvědomělé aktivity a jsou výrazem vnitřního přesvědčení vojáka o společenském smyslu vykonávané činnosti, projevem jeho vnitřního ztotožnění se s vojenskou rolí. Charakter soudobé vojenské činnosti si však objektivně vynucuje, aby jednání ve vojenských rolích bylo výrazem uvědomělé vnitřní aktivity, protože jedině tak je možno, aby splnilo nároky na iniciativu, zdůrazňovanou rozvojem vojenství, a jen tak je možno dostát nárokům na vypětí fyzických a zejména pak psychických sil, které s sebou soudobý boj ve stále rostoucí míře přináší. Již proto nám jde o zjištění hodnotové orientace ve struktuře motivace vojenské činnosti více než v kterékoliv jiné sféře lidské činnosti.

Резюме

Яромир Дедэк: Некоторые поучения из исследования точек зрения среди военнослужащих срочной службы

В армии проведенные исследования точек зрения молодежи к воинской срочной службе показали правильность принятого основного гипотеза, что эти точки зрения являются составной частью общей политической ориентировки молодежи. Точки зрения к воинской службе стали серьезным критерием идентификации молодежи с теми общественными ценностями, которые в данном этапе развития нашего общества (находящегося под влиянием и обусловлены реальностью существования

мирового антагонизма и роковой дилеммой современного человечества война—мир) являются основной составной частью системы социалистического общества.

Доказательно подтверждается, что степень интернализации общественных ценностей (прежде всего тех, которые имеют необыкновенный идеологический аспект) является главным существующим предположением для психической интернализации воинской роли со стороны молодежи.

Был удостоверяется и гипотез, что в создании взаимодействующей системы внутри армейского организма очень выразительно принимают участие диспозиции, которые в своих точках зрения военнослужащие срочной службы приносят в армию и которые в значительной мере тесно связаны с ориентировкой ценности, созданной на основе их гражданского бытия.

Это значительно влияет на положение и содержание воинского авторитета и междучеловеческие отношения в армии в тех родах войск, где военнослужащие срочной службы создают численно и должностно значительную группу.

Исследование показало, что военнослужащие постоянной службы являются для военнослужащих срочной службы представителем всего армейского организма. Во многих случаях и направлениях военнослужащие срочной службы переносят на него свои точки зрения об армии и воинской службе.

Целый ряд фактов подтверждает, что воинский профессионал является для военнослужащих срочной службы очень часто также представителем социалистического государства.

Распоряжения данные идеологическими аспектами ценной ориентировки отдельных военнослужащих очень значительно воздействуют и при создании отношений внутри коллективов военнослужащих срочной службы. В этом контексте понятно, что идеологическая ориентировка индивидуума является знаменательным деятелем сплоченности основных воинских групп и значительно влияет на направление их влияния по отношению к воинскому авторитету.

Доказательно был удостоверяется и гипотез о том, что существует значительная разница и неопределенность во взглядах, жизненных и политических точках зрения молодежи, находящейся в возрасте воинской срочной службы. Исследование подтвердило, что перестали уже действовать раньше признанные критерия дифференциации и поэтому необходимо изучить, какие влияния и как они действуют на дифференциацию общественных потребностей и интересов и в зависимости от них и на доказанную глубокую дифференциацию общественных точек зрения внутри поколенийных слоев молодежи вступающей в общество.

Растет и дифференциация молодежи что касается возможности и предположений выравниваться с несогласием между общесоциальными и индивидуальными интересами, возникающее в индивидууме на основе воинской обязанности. Установленные мнения и точки зрения молодежи не только значительно дифференцированы, но и наоборот у отдельных лиц внутренне противоречивы. Только

у очень малой части молодежи можно сказать, что ее ориентировка уже определилась, пусть уже положительно или отрицательно, по отношению к официальным или полуофициальным ценностям.

Далее исследование показало, что группа стоящая на крайней положительной точке зрения идейной ориентировки представляет 5,1% новобранцев, а на отрицательной точке зрения 2,6% новобранцев.

Было бы ошибкой предполагать, что вещество вызывающее брожение системы ценности и вместе с ним связана неоднородность в духовной сфере общества является временным явлением, которое пройдет, так как оно явление молодости социальной структуры социалистического общества. Одновременно оно является отражением могучего развития науки и техники и им вызванных изменений в условиях и стиле жизни. Просто, является последствием динамики времени, в котором скорое преобразование ценности и неодинаковость их интериоризации отдельными общественными субъектами станет на долгое время атрибутом развития. Тем более очевидным является необходимость перманентного исследования в этой области.

Summary

Jaromír Dědek: Some Findings Based on the Research into the Attitudes of Basic Privates

The researches into the attitudes of young men to the military service, which have been carried out in the Army, verify the accepted basic hypothesis stating that these attitudes form a part of the young men's general political orientation. In the light of these researches, the attitudes to military service proved to be an important criterion of the identification of the young men with these social values which, in the given developmental period of our society (influenced and determined by the reality of the existing world antagonism and by the fatal dilemma of modern humanity: war — peace), appear to be a fundamental part of the value system of the socialist society.

It was conclusively proved that the degree of internalization of the all-social values (primarily of those having a marked ideological aspect) is the main existing precondition for the psychical internalization of military roles on the part of the young men.

Also the hypothesis was verified that the disposition which the basic privates bring into the Army in their attitudes and which, to a considerable degree, are connected with the value orientation formed on the basis of their civil existence, participate most significantly in shaping the system of interaction within the Army organism. In the same way also the position and content of military authority and the human relations in the Army are decisively influenced in the case of those types of the forces and military units, in which the basic privates form a numerically and functionally significant group.

It was shown by the research that the

basic private regards the professional soldier as the representative of the whole Army organism and, in many respects, the basic privates transfer on him their attitudes towards the Army and the military service. A great number of facts confirms the hypothesis that the basic private very often holds the professional soldier to be the representative of the socialist State.

The dispositions given by the ideological aspects of the individual soldier's value orientation exert a very significant influence even on the formation of relations within the collectives of the basic privates. In this context it is understandable that the ideological orientation of individuals is an important factor of the cohesiveness of the basic military groups and greatly influences their functioning as regards military authority.

The hypothesis postulating the existence of a considerable differentiation and ambiguity both in the views and attitudes to life and to politics in the case of the young men in the age of basic military service was conclusively verified. The research proved that the formerly acknowledged criteria of differentiation are no longer valid and that the necessity arises to examine which influences (and in what way) affect the differentiation of social needs and interests and — in connection with them — also the ascertained deep differentiation of social attitudes within the generation strata of the youth entering into society.

There is also a growing differentiation of young men as regards the possibilities and preconditions for smoothing out the contradiction between all-social and individual interests which arises in the individual on the basis of the compulsory military service. The ascertained views and attitudes of the young men are not only considerably differentiated but also internally contradictory in the case of individuals. It is only a very small part of the youth which may be said to have a definitely formed positive or negative value orientation toward the official or officious values.

The research showed the group occupying the extreme positive pole of the ideological orientation to represent 5.1% of the recruits and that occupying the extreme negative pole 2.6% of the recruits.

It would be incorrect to assume that the inconsistency of the value system and the lack of homogeneity in the spiritual sphere, that accompanies it, are a temporary phenomenon bound to pass, being an expression of the youthfulness of the social structure of the socialist society. It is simultaneously an expression of the turbulent development of science and technique, as well as of the changes in the conditions and style of living brought about by this development. It is simply the consequence of the dynamics of a time in which a rapid change of values and an inequality in their interiorization on the part of individual social subjects will for long continue to be a developmental attribute. The more apparent is the necessity of a permanent research in this area.

Jaká je struktura společnosti, ve které žijeme? Není málo těch, kdo hledají odpověď na tuto otázku a odpovědi mohou být velmi rozličné. V Maďarsku i v ostatních socialistických zemích se stále rostoucí počet badatelů zabývá tímto okruhem studia, ať již jde o teoretické analýzy či empirické výzkumy. Maďarský ústřední statistický úřad se připojil k této práci a pokusil se pomocí kvantitativních údajů konfrontovat teoretická stanoviska a sociální realitu pokud jde o sociální stratifikaci.

Jako východisko výzkumu byla vybrána teze potvrzovaná řadou sociologů, podle níž je socialistická společnost v současném stadiu svého rozvoje ještě společností ne-egalitářskou. To znamená — abychom se obrátili k myšlenkám J. Ossowského a A. Hegedüse,² — že: 1. z objektivních podmínek vyplývají podobnosti uvnitř sociálních skupin, zatímco je možno nalézt významné difference mezi skupinami; 2. tyto difference vytvářejí více či méně definovatelný systém, takže mezi skupinami existuje určitá gradace; 3. tyto skupiny mají určitý uzavřený sociální charakter a dočasnou stabilitu; a konečně 4. jestliže individuum patří k některé z těchto skupin, pak tato skutečnost definuje jeho postoje, způsob života, ovlivňuje jeho systém hodnot, jeho představu světa, jeho myšlení a normy.

Připojme ještě, že sociologa zvláště zajímají ty difference, které jsou spjaty s více či méně uznávanými sociálními hodnotami, s hodnotami, které jsou předmětem určitého sociálního konsensu. Jestliže difference mezi skupinami se nestanou základem sociálního hodnocení, pak přítomnost či nepřítomnost tohoto atributu patrně nezplodí

sociální napětí. Naproti tomu, jestliže jde o kvality, podmínky atd., které jsou na sociální stupnici obecně uznávány jako hodnoty, pak evidentně se jejich nerovné rozdělení mezi skupinami může stát zdrojem napětí či konfliktů — a to i v socialistické společnosti, jejíž výrobní podmínky přece neznají antagonismy. Bylo by příliš náročné analyzovat, do jaké míry představuje posuzování legitimacy rovnosti či nerovnosti, možnosti či nezbytnost rovnosti, kategorii proměnlivé hodnoty na historická a sociální stupnici. Např. ve společnostech s kastovním systémem může existovat téměř jednomyslný konsensus o legitimě sociálních nerovnostech. V těchto případech prostá existence nerovnosti neimplikuje nutně konfliktní situace, což může být podmínkou rigidity společnosti po velmi dlouhou dobu. Avšak v socialistické společnosti je podstatná rovnost mezi lidmi jednou z prvořadých hodnot. Členové společnosti posuzují nerovnosti a míru jejich nezbytnosti na základě tohoto principu a z tohoto důvodu mohou vytvářet napětí nerovnosti daleko menšího rozsahu než v předválečných kapitalistických podmínkách. Snaha omezit tato napětí může vést k nejružnějším sociálním hnutím, jejichž cílem je realizovat rovnější rozdělování. (Snad postačí připomenout hodnoty spjaté s urbanizací, které donutily stovky tisíc vesnických obyvatel „mobilizovat se“ v nejpřesnějším smyslu slova.)

V rámci statistického přístupu k sociální stratifikaci jsme si stanovili dvojí cíl: na jedné straně jsme hledali základ pro formování sociálních skupin ve výše uvedeném smyslu, na druhé straně — jako jeden aspekt první otázky — jsme se snažili definovat míru diferencí mezi skupi-

¹ Maďarský ústřední statistický úřad provedl na počátku roku 1963 výzkum o problémech sociální stratifikace. Výzkum byl proveden na vzorku 15 000 rodin, náhodně vybraných ze všech vrstev obyvatelstva. Tato studie se zakládá na výsledcích výzkumu, avšak jejím hlavním cílem není podrobné vyčerpání dat, nýbrž předložení některých základních hypotéz a některých závěrů. Kompletní materiál výzkumu je publikován v práci *Sociální*

stratifikace v Maďarsku (periodické publikace ústředního statistického úřadu 1966), která je rovněž k dispozici v angličtině. Výzkum byl řízen paní A. Módoovou, analytickou studií vypracovali Susan Fergeová, István Kemény a Eva Lángová.

² J. Ossowski, *Class Structure in the Social Consciousness* (překlad z polštiny), Glencoe 1963. A. Hegedüs, *Model struktury socialistické společnosti a sociální stratifikace* (Revue Valóság, 1964, 5).

nami pomocí určitých fenoménů, jež jsou jejich ztělesněním.

Musím podtrhnout, že ačkoliv statistický charakter výzkumu poskytuje neocenitelné přednosti (např. pokud se týká velikosti vzorku a techniky organizace), má také určité nevýhody. Jedna z největších potíží vyplývá ze samotné povahy statistických výzkumů, které jsou svou podstatou určeny k tomu, aby konstatovaly *objektivní fakta* pomocí fenoménů, jež mohou být snadno měřeny, či přinejmenším jejichž typy mohou být nalezeny relativně jednoduchým způsobem. Jestliže tedy byl tento přístup doplněn výzkumy o určitých postojích, pak tyto výzkumy slouží spíše obohacení deskripce objektivních faktů nebo jejich lepší interpretaci než nezávislé analýze stavů vědomí.

Cílem statistického výzkumu bylo poznání a systematizace obecných závislostí, jak se manifestují na obecné úrovni společnosti. Bylo tedy třeba vzdát se postižení reality v celé její složitosti, a tím spíše postižení individuálních, výjimečných či relativně vzácných případů.

Jaká jsou kritéria sociálních skupin?

Jelikož vlastnické vztahy ztratily onu významnou roli, kterou hrály ve vykořisťovatelských společnostech, úvodní hypotéza výzkumu tvrdí, že rozdělení společnosti do skupin se již na těchto vztazích nezákládá, i když je nadále spjato se sociálně ekonomickými podmínkami. Jinak řečeno, tyto skupiny se konstituují na základě *místa, které zaujímají ve společenské dělbě práce*. Chceme-li tuto hypotézu dokázat, je důležité nejprve zpřesnit, co zde znamená příslušnost k té či oné třídě — třída je definována na základě vlastnictví výrobních prostředků — a potom teoreticky a empiricky analyzovat roli místa zaujímaného ve společenské dělbě práce. Statistický výzkum poskytuje nepřeborné množství dat, které dovoluje verifikaci hypotézy, přesto však tato verifikace nemůže být pokládána za uzavřenou.

Zmenšení sociálního významu třídních rozdílů má celou sérii projevů. Nejmatematelnějším důkazem je skutečnost, že rozdíly na úrovni celé společnosti jsou vysvětleny vlastnickými vztahy v minimální míře. Tak vysvětlují pouze 2,2 % celkové variance příjmu na hlavu a 9,9 % variance celkové kulturní úrovně. Tímto pochopi-

telně nechceme říci, že by rozdíly mezi třemi třídami zmizely, nebo že jejich sociální role je plně vysvětlena těmito čísly.

Za prvé, v těchto datech není zahrnuta politická role dělnické třídy, v minulosti nejuvědomělejší a nejorganizovanější (tyto charakteristiky si podržuje stále). Za druhé, prostá čísla vyzdvihují zjevné rozdíly mezi situací dělníků a zaměstnanců a situací členů zemědělských družstev. Ostatně tyto rozdíly — přinejmenším ty, které se týkají dělnické třídy a členů zemědělských družstev, tj. základních tříd podle počtu a sociální váhy — nejsou příliš vysvětleny rozdílnými vztahy k výrobním prostředkům. Jde spíše o zvláštní sociální fakt, vyplývající ze skutečnosti, že většina družstevníků pracuje v zemědělství, a že jsou tedy družstevníci „legálními pokračovateli“ rolnictva. Rozdíly mezi těmito dvěma třídami, které se projevují v celé řadě fenoménů, např. ve věkové struktuře, rodinné struktuře či v úrovni, složení a pravidelnosti příjmů tedy *nevyplynou z třídních podmínek, nýbrž ze zvláštní situace zemědělství*, tj. ze situace rolnictva, zděděné z minulosti a stále přežívající. Stačí zde připomenout následující fakta: Předně, významné rysy „družstevníků“ charakterizují pouze členy zemědělských družstev — členové řemeslnických družstev se neliší v žádném významném ohledu od pracujících za mzdu či přinejmenším od námezdních dělníků. Za druhé, téměř všechny charakteristiky situace členů zemědělských družstev, zvláště poněkud nižší úroveň příjmů v porovnání s dělníky, méně uspokojivé podmínky bydlení (menší komfort atd.) a kulturní postoje podstatně odlišné od postojů dělníků jsou stejně zjevné (a někdy ještě výraznější) u dvou ostatních „tříd“ rolnického obyvatelstva, u pracovníků státních statků a soukromých rolníků.

Vysvětlení se zdá poměrně snadné. Zemědělství bylo v minulosti odvětvím obzvláště zaostalým, s tradiční ekonomikou; právě zde se nejhrouževnatěji udržuje systém malého podniku. Z toho vyplývá, že zde se nejlépe konzervovaly zbytky patriarchální výroby a rodinné organizace práce. Současně se stále projevuje cyklický charakter práce a nejistota působená náhodami podnebí. K tomu všemu se připojuje skutečnost, že většina rolnictva patřila k nejchudší a nejvyděděnější vrst-

vě, žila v nejzaostalejších podmínkách a její úroveň vzdělání a kultury byla nižší než úroveň ostatních vrstev. Toto dědictví nemohlo být zlikvidováno za dvacet let.

Ke všem zvláštěm zemědělství v minulosti se připojily nové faktory, jako urychlená industrializace, jež velmi rychle kanalizovala masové opouštění vesnic — ostatně tento jev znají velmi dobře všechny země, které provádějí industrializaci. Migrace najednou osvobodila a převala staletá pouta a postoje a modifikovala tak situaci rolníků emigrujících i těch, kteří zůstali na místě. (Radikální změna rolnických podmínek pochopitelně začala agrární reformou, která představovala první a nejdůležitější krok, aniž by ovšem od základu změnila tradiční rolnickou existenci: „pouze“ ji zlidštila.)

Tyto okolnosti působily na všechny skupiny rolnictva, na členy družstev, na soukromé rolníky i na dělníky státních statků. Mezi těmito skupinami má družstevní rolnictvo většinu. Jeho numerický i sociální význam zdůvodňuje jeho postavení ve středu výzkumů rolnictva, neboť družstevní rolnictvo se zdá ztělesňovat důsledky výše uvedených okolností. Opakujeme však, zde se nejedná tolik o charakteristiky vrstvy družstevníků jako o zvláštnosti zemědělství, či přesněji rolnictva. Toto zůstává pravdou, i když rozdíl mezi situací dělníků a družstevníků je institucionálně, právně i fakticky napojen na rozdíl ve vlastnických vztazích. Naše údaje ukazují dva významné rozdíly. Jeden se týká sociálních dávek: jiná právní pravidla platí pro družstevníky, jiná pro pracující za mzdu (rodinné podpory, důchody atd.), i poslední úpravy provedené v roce 1966 zachovaly určitou disparitu. Druhý rozdíl, který je pocíťován ještě silněji a vytváří více problémů, je spojen s tím, že peněžní odměny jsou u rolníků nižší a méně pravidelné než u pracujících za mzdu: podle našich údajů v průběhu roku 1962 nedostalo 45 % družstevníků peníze z družstva během pěti i více měsíců. Tento podíl se pohybuje od 20—30 % i u těch, kteří se na pracích v družstvu podílejí pravidelně a odpracovali za rok 200, 300 či dokonce 500 pracovních jednotek. *Tyto rozdíly jsou zdánlivě způsobovány třídní situací, ale ve skutečnosti spočívají v první řadě ve slabé rentabilitě zemědělství a v cyklickém charakteru zemědělské výroby.*

Teoretické úvahy i empirické údaje ukazují, že v té míře, v jaké ztrácejí svůj význam vlastnické vztahy, získávají na významu a stávají se faktory diferenciace jiné sociální vztahy, jmenovitě ty, které se vztahují k *místu zaujímanému v sociální dělbě práce*. Povolání je jen konkrétní, vnější výraz typu práce vykonávané ve společenské dělbě práce. Několik tisíc konkrétních povolání postihne zajisté „funkcionální“ strukturu společnosti, ale na-prosto nevyjádří vlastní sociální strukturu. Význam místa zaujímaného ve společenské dělbě práce nevyplývá z povolání, nýbrž z *obecných rysů, dimenzí charakterizujících práci*, které jsou buď předběžnými podmínkami nebo doprovodnými jevy každého konkrétního povolání. (Proto se hovoří o skupinách definovaných typem práce, tj. o skupinách typu práce.)

Jedním z důležitých předpokladů místa zaujímaného ve společenské dělbě práce je *úroveň vzdělání* (přesněji řečeno úroveň znalostí, více či méně spojená s úrovní vzdělání). Tato úroveň pochopitelně není neredukovatelným faktorem či dimenzí. Úroveň vzdělání členů generací nad 35 let je téměř vždycky definována sociálním původem, výchozí sociální situací, a tento determinismus, jakkoli oslabený, stále přetrvává. Úroveň vzdělání tak v sobě zahrnuje účinek jiného faktoru, faktoru sociálního původu, který je u velkého počtu fenoménů velmi důležitý.

Typ práce tedy více či méně vyjadřuje účinek těchto dvou faktorů. Avšak determinující role typu práce vyplývá ze skutečnosti, že *práce představuje základní aktivitu každého*, což přirozeně na každé individuum působí a zanechává na něm svou stopu. Rozdílné práce jsou diferencovány v mnoha ohledech a my jsme se pokusili nalézt určité jiné významné dimenze. Tak *stupeň moci, oblasti rozhodování, velikost odpovědnosti* jsou rozdílné. Stejně tak vykonávání různých prací vyžaduje a preferuje rozdílné schopnosti (využívání *spíše fyzických* či *spíše intelektuálních* kvalit), práce může mít charakter *více či méně tvůrčí, více či méně rutinní*; může být ve více či méně úzkém a přímém vztahu s látkou, s *výrobou v úzkém slova smyslu*, může být *více či méně obtížná*, může vyžadovat *úsili více či méně pravidelné*.

Práce různých typů mohou být spojo-

vány velmi rozdílnými způsoby do více či méně homogenních skupin, které vystihují tu či onu z výše uvedených dimenzí. Skupiny typu práce podle naší definice, relativně nepočetné (ostatně se příliš neodlišují od tradičních profesionálních či sociálně ekonomických skupin),³ vyjadřují jen základní kombinace nejobecnějších a nejtýpističtějších rysů. Tyto skupiny jsou následující:

I. Nemanuální povolání

1. Vysoké kádry a inteligence
 - a) Administrativní a hospodářské vysoké kádry
 - b) Technické vysoké kádry
 - c) Profesori, lékaři a ostatní inteligence
2. Ostatní nemanuální povolání
 - a) Střední kádry
 - b) Kancelářští zaměstnanci atd.

II. Manuální profese nezemědělského charakteru

3. Kvalifikovaní dělníci
4. Polokvalifikovaní dělníci
5. Pomocní dělníci
6. Soudní vykonavatelé atd.

III. Manuální profese zemědělského charakteru

- a) Dělníci státních statků
- b) Členové družstev
- c) Soukromí rolníci
- d) Nádeníci, příležitostní dělníci

Skupiny typu práce nevytvářejí ještě koherentní strukturu, nedefinují charakter vztahů mezi skupinami, nevyplývá z nich žádná gradace, žádná hierarchie. Většina charakteristik, které typ práce definují, je ale kvantitativně diferencovaná (např. úroveň vzdělání či obecné kultury, oblast moci či odpovědnosti), nebo přinejmenším vytváří určitou hierarchii podle některé sociálně uznané hodnoty (např. dimenze práce rutinní — práce tvůrčí). Hierarchie jsou v určité míře vzájemně závislé: vysoká kulturní úroveň je obvykle spojena s velikou odpovědností, s více tvůrčí prací atd. Toto platí i v opačném smyslu, i když nejde o vztahy příliš úzké. Jestliže přecházíme od jedné skupiny typu práce k druhé, pak tyto vztahy mohou být charakterizovány přenašením modální hodnoty

(nebo typické hodnoty) rozličných fenoménů. Tak např. výrazem úrovně vzdělání, charakterizující přednosty domácností vysokých kádrů a inteligence, je univerzitní diplom (52 % má diplom), u středních kádrů je typickým výrazem úrovně maturita (50 % je maturantů, 7 % je diplomovaných) a modální úroveň zemědělských pracovníků představuje neúplná základní škola, 4 až 6 tříd (94 % neukončilo 8 tříd).

Je obtížné přesně charakterizovat rozptýlení oblastí moci, rozhodování, vlivu. Je ale nepopíratelné, že ze skupin typu práce disponuje první — tj. skupina vysokých kádrů státní administrativy a národního hospodářství — nejrozsáhlejšími mocemi, nejšířší oblastí rozhodování. Další dvě skupiny inteligence, i když často mají přímé právo rozhodování, vděčí za svůj vliv v prvé řadě erudici své vysoké úrovně — tento vliv se někdy i nepřímě projevuje v prostředích vzdálených jejich vlastním okolím. Pokud se týče ostatních sociálních skupin, možnosti jejich rozhodování a uplatňování vlivu jsou daleko omezenější.

Explicativnost skupin typu práce je znásobena skutečností, že složení těchto sociálních skupin není nezávislé na dalším faktoru, který má značný vliv na způsob života. Je to *místo bydliště*. Různá místa bydliště vytvářejí uznanou sociální hierarchii podle stupně urbanizace. Dualita město — venkov se historicky formovala v úzkém spojení s vývojem dělby práce, s oddělováním průmyslu a zemědělství. Tyto dvě diferenciaci se jeví jako *dva aspekty téhož procesu*. Typy bydlení obyvatelstva rozličného sociálního složení získaly během svého vývoje originální charakter. V důsledku toho žijí dnešní obyvatelé vesnice a města — zcela nezávisle na místě, které zaujímají ve společenské dělbě práce — v sociální atmosféře a životních podmínkách velmi rozdílných. Historické východisko si pochopitelně zachovává svůj vliv i v současnosti, složení venkovského obyvatelstva podle typu práce se velmi odlišuje od složení městského obyvatelstva. Z tohoto důvodu oba faktory *prakticky* konvergují, i když místo bydliště je v principu nezávislé na místě zaujímaném ve společenské dělbě práce,

³ Právě Max Weber např. říká, že „věda činí (Max Weber, *Essais sur la théorie de la science*,

problém z toho, co je konvenčně samozřejmé“, Paris Plén, s. 419).

a oba faktory ve skutečnosti působí ve vzájemné závislosti. Vztah mezi skupinami typu práce a stupněm urbanizace může být charakterizován skutečností, že 60 % vedoucích kádrů bydlí v Budapešti a v místech s vysokou urbanizací, a jen 20 % z nich žije ve vesnických aglomeracích. Rozdělení ostatních zaměstnanců je velmi podobné rozdělení vysokých kádrů. Naproti tomu 28 % polokvalifikovaných dělníků a nádeníků žije v urbanizovaných obcích, 42 % ve venkovských bydlíštích a, pochopitelně, 70 % zemědělských pracovníků žije v obcích venkovského charakteru.

Hierarchizující účinek výše uvedených dimenzí je posílen paralelní hierarchií příjmů a sociálního prestiže. Tuto vzájemnou závislost lze z daných sociálních okolností pochopit zcela snadno. V případě příjmové úrovně se paralelní hierarchie v podstatě rozvíjí proto, že *rozdělování podle práce*, jeden z hlavních principů odměňování, váže úroveň mezd — mimo jiné — na rysy či kvality vytvářející výše uvedenou hierarchii, zvláště na stupeň vzdělání, odpovědnosti a moci. Ve skutečnosti vysvětlují skupiny typu práce 40 % celkové variance mezd, tedy více než kterýkoliv jiný sociodemografický faktor používaný ve statistické analýze. Úzký vztah mezi skupinami typu práce a příjmy vyplývá také jasně z modálních hodnot rozdělování mezd. V roce výzkumu — 1962 — převyšovala průměrná mzda 40 % vysokých kádrů 2 800 forintů. Tento podíl se snižuje na 5 % pro kvalifikované a polokvalifikované dělníky, u nichž se příjem 31 % pohyboval mezi 1 200 a 1 600 forinty. Modální hodnota klesá ještě více u nádeníků, z nichž 39 % mělo průměrný měsíční plat mezi 800 a 1 200 forinty, a v této skupině, jakož i ve skupině zemědělských dělníků, podíl vydělávajících méně než 1 200 forintů překračoval 50 %.

Hierarchie povolání podle sociálního prestiže (o němž nám statistický výzkum sloužící za podklad nepodává informace, ale o němž jsou některé údaje známy z jiných pramenů) odráží zcela přirozeně hierarchii, která se vytváří na základě objektivních kritérií. Prestiž, „sociální ocenění“, vyjadřuje *mínění, které si lidé vytvářejí o rozdílných typech práce*, berouce explicitně či implicitně v úvahu obecné charakteristiky typu práce. V případě zá-

kladních charakteristik — kultura, odpovědnost, příjem — jde o hodnoty sociálně oceňované a na základě jejich paralelních hierarchií se formuje objektivní globální hierarchie. Obraz hierarchií odrážených ve vědomí se přirozeně přizpůsobuje objektivní situaci, i když se tento vztah ve skutečnosti neobjevuje tak jasně a často. Při oceňování typů práce se berou v úvahu charakteristiky, které nevytvářejí sociální hierarchii, přinejmenším pak ty, které netvoří součást výše uvedených obecných charakteristik.

To nás přivádí k závěru, že hierarchický řád skupin typu práce nepředstavuje nějakou „stopu“ minulosti ve vědomí, nýbrž že to je objektivní a nezbytný doprovodný jev sociálních mechanismů působících v naší socialistické společnosti. A tento hierarchický řád dovoluje považovat skupiny typu práce za sociální „straty“.

Je ještě další důvod pro to, abychom při popisu sociální struktury vycházeli z místa zaujímaného ve společenské dělbě práce. Neexistuje žádný jiný faktor, jehož účinek by byl tak komplexní a tak obecný, i když skupiny typu práce jsou daleko od toho, aby vysvětlily všechny sociální rozdíly, a i když jsou samy dosti heterogenní.

Determinující role sociálních strat

Tak jako dimenze, které definují charakter typu práce, vytvářejí více či méně koherentní a hierarchický systém, a tak jako tyto dimenze vykonávají vliv téměř ve všech oblastech života, je zřejmé, že i pozorované fenomény vytvoří paralelní gradaci k existující sociální hierarchii. Vrstvy, jejichž úroveň vzdělání, příjmů atd. je pod průměrem, také bydlí v podmínkách horších než odpovídá průměru a jejich způsob života a kulturní situace jsou méně příznivé než v průměru. Naopak, v případě skupin, jejichž obecné podmínky průměr převyšují, vyvíjejí se všechny fenomény příznivě. Rozdíly mezi stratami však nemají stejný význam u všech fenoménů: *sociální příslušnost nepůsobí stejnou silou na každý fenomén*. Naše údaje ukazují, že revoluční změny a egalizace uskutečněné v oblasti výroby působily v prvé řadě na materiální podmínky. Podle toho, jak se vzdalujeme materiálním podmínkám a přibližujeme

Tabulka 1. Rozdělení domácností jednotlivých sociálních vrstev podle příjmu na hlavu

Skupina typu práce přednosti domácnosti	Rozdělení domácností, kde je příjem na hlavu		
	nízký (méně než 600 Ft)	střední (600—1 400 Ft)	vysoký (nad 1400 Ft)
	v procentech		
1	2	3	4
Vysoké kádry, inteligence	4,0	55,8	40,2
Střední kádry	7,9	65,7	26,4
Kancelářští zaměstnanci	12,7	63,0	24,3
Kvalifikovaní dělníci	16,6	68,4	15,0
Polokvalifikovaní dělníci	24,0	67,3	8,7
Pomocní dělníci, atd.	36,3	58,7	5,0
Zemědělníci	33,8	59,8	6,4

se oblasti nadstavby, vynikají stále více znaky sociální diferenciace.

Sociální revoluce, která odstranila soukromé vlastnictví výrobních prostředků, zároveň zrušila příjmovou polarizaci. Přemrštěné příjmy pocházející z vykořisťování zmizely, stejně tak jako extrémní bída bezzemků a průmyslového proletariátu neustále ohroženého nezaměstnaností. Nynější principy odměňování už nemohou vést ke krajnostem, jako v minulosti.

Jeden z významných principů rozdělování, odměňování podle práce, působí nepochybně — jak jsme právě uvedli — diferenciacně. Průměrný příjem vrstvy zabírající vrchol sociální hierarchie (vysoké kádry — inteligence) je dvaapůlkrát vyšší než průměrný příjem vrstvy na opačném pólu (zemědělníci).⁴ Je třeba připojit, že statistická data o mzdových příjmech zahrnují jen peněžní příjmy a neobsahují naturální služby a příjmy. Kdyby všechny odměny napojené na typ práce mohly být přeměněny v peníze, zvětšila by se difference mezi příjmovými úrovněmi skupin situovaných na krajích distribuce. Jestliže uvážíme, že počet poživatelů těchto dodatečných dávek je dosti omezený, znamenalo by jejich zahrnutí jen minimální korekci dosadných čísel a nepřidalo by mnoho k explikativnosti skupin typu práce. Z nepochybně významné role typu práce nevyplývá, že úroveň mezd je jednoznačně definována tímto faktorem. Mzdy vyjadřují sociální ohodnocení typu práce, ale dimenze tohoto ohodnocení nekoincidují nutně s dimenzemi, které definují sociální vrstvy (např. znalosti, od-

povědnost atd.) a které jsou na nich částečně nezávislé, např. výkon, služební stáří v oboru, nebo také vyjadřují určité náhrady, např. v případě obtížných pracovních podmínek, atd. Z tohoto důvodu existuje uvnitř každé skupiny značná rozptýlenost příjmů, tj. rozdělení je daleké tomu, aby se jednotlivé příjmové kategorie navzájem vylučovaly. V příjmových skupinách okolo průměru se nacházejí téměř všechny skupiny typu práce.

Diferenciace příjmů podle skupiny typu práce se týká celkového příjmu rodin v každé skupině, jejich příjmů na hlavu (který definuje lépe životní úroveň), protože ostatní formující faktory příjmu — velikost domácnosti, podíl ekonomicky aktivních členů, příležitostné příjmy — se v jednotlivých skupinách mění jen lehce. Stejně tak příjem rodiny je sociálně méně determinován než mzda, protože role skupin typu práce je zde zmírněna jiným principem příjmového rozdělení, totiž odměňováním podle potřeb. Tento princip působí nezávisle na sociální příslušnost, i když tato nezávislost není úplná.

Přímé sociální dávky, které jsme mohli výzkumem v rodinách zjišťovat (rodinné podpory, nemocenské dávky atd.), jsou výslovně diferencovány jen podle sociálních „tříd“. (Jiná právní pravidla platí pro pracující za mzdu, jiná pro družstevníky.) Uvnitř tříd typ práce prakticky nevytváří difference ve výši přímých podpor. Avšak velká část dávek je rozdělována nepřímo, prostřednictvím institucí. To je třeba případ jeslí, škol, nemocnic atd. Aniž by to bylo záměrné, jednotlivé straty obyvatelstva nepožívají příjmů tohoto

⁴ 2 686 forintů proti 1 183 forintům v roce 1962.

typu ve stejné míře. Např. sociální vrstvy umístěné relativně vysoko v hierarchii využívají středního a vysokého školství ve vyšší proporcii než ostatní. Data týkající se zdravotnických zařízení jsou vadná, ale je pravděpodobné, že ani zde není podíl využívání proporcionální.

Sociální význam příjmové hierarchie se vnučuje sám o sobě — úroveň zdrojů podmiňuje úroveň spotřeby, a konečnou i způsob života. Jestliže celková velikost spotřeby je téměř beze zbytku definována úrovní příjmu, pak se průměrná spotřeba sociálních skupin může odchylovat jen v té míře, v jaké oscilují samy příjmy. I přes spíše redukovaný příjmový vějíř pochopitelně existuje významná difference mezi domácnostmi s nejnižším a nejvyšším příjmem. (Diferencují-li průměry příjmů krajních sociálních strat v poměru 1 : 2, pak se poměr zvyšuje na 1 : 6, porovnáváme-li oba krajní decily.) Jestliže průměrná úroveň příjmů zajišťuje uspokojení základních potřeb v každé stratě, neplatí to pro 10 či 15 % obyvatelstva s nejnižšími příjmy. Rodiny, jejichž příjem na hlavu zůstává pod 400 či 500 Ft za měsíc, mají vážné potíže s tím, jak „vyjít“.

V souladu s tím, jak se vzdalujeme materiálními podmínkám, je stále zjevnější, že existují velmi významné difference mezi systémy hodnot sociálních skupin, a že sociální příslušnost je v mnoha ohledech determinující silou. Tak je tomu např. u bytových podmínek, které přes úzkou vázanost na finanční situaci tuto dimenzi překračují vytvářením rámců životního stylu. (Pro velmi omezenou variabilitu bytů, jejichž většina se skládá z jedné až dvou místností, se tyto difference projevují zejména ve vybavení a stupni komfortu.)

Rozdíly mezi sociálními vrstvami ve struktuře spotřeby jsou rovněž značné. Jsou tím větší, čím vyšší je úroveň příjmu, čím vyšší je částka, jež může být vynakládána podle zvláštního systému hodnot té které vrstvy.

Posuny ve struktuře výdajů mezi sociálními stratami s vyššími či nižšími příjmy — mimo uspokojování základních potřeb — odrážejí několik tendencí a aspirací, které ve svém celku charakterizují rozdílné způsoby života. Jedna z těchto aspirací směřuje ke *stylu života*, jenž je považován za „kultivovaný“. To čas-

tečně znamená zvýšení podílu vlastních kulturních výdajů (knihy, divadlo), její projevy ale najdeme i v jiných oblastech, např. ve snaze stravovat se hygieničtějším způsobem. Jiným charakteristickým rysem skupin s příznivými podmínkami je hledat *rozmanitost*, *vyjadřovat „osobní vkus“*, *potvrzovat vlastní originalitu*. Tato úsilí vyjadřují v mnoha případech (často nevědomě) snahu opatřit si věci, které *symbolizují sociální situaci*. Tendence, které přeměňují rozdíly ve spotřebě v charakteristiky sociální situace, se v minulosti prozrazovaly daleko silněji a často byly chráněny institucionálními hradbami. Socialistický řád je formálně proti bezdůvodnému vyzdvihování sociálních privilegií, proti tomu, aby ten či onen spotřební předmět získal hodnotu sociálního symbolu. Nicméně, tyto snahy existují stále a je možné, že se jejich role bude zvětšovat se zvyšováním úrovně příjmů.

Třetí charakteristická tendence existující v posunu výdajových struktur vyplývá z toho, že člověk s příznivějšími podmínkami se *stále více o sebe stará*, vynakládá značné částky na své vlastní zdraví, na udržení své pracovní síly, na svůj volný čas, *stále více si uvědomuje svou vlastní hodnotu*. I v těchto případech, jako ostatně v případě hledání rozmanitosti, je velmi obtížné přesně určit, kde končí racionální požadavky a kde začíná jejich přeměna v sociální symboly.

Posuny ve struktuře spotřeby ve své závislosti na úrovni příjmů a kultury odrážejí vedle výše zmíněných negativních aspektů i určité pozitivní snahy, jako je tendence učinit život bohatším, rozmanitějším, lidštějším. Z tohoto důvodu se způsob života těch, kteří žijí v příznivějších podmínkách, stává jaksi „modelem“ k následování pro ostatní vrstvy: uvnitř každé straty nalezneme více či méně výrazně označené tendence, doprovázející zvýšení úrovně příjmu. Tyto tendence ostatně nevedou k totožnému životnímu stylu ve všech stratách, byť na stejné úrovni příjmu, protože vyplývají nejen z materiálních, nýbrž i z kulturních faktorů a handicap v této oblasti může být překonán jen velmi pomalu a obtížně.

Právě z působení kulturních faktorů vyplývá skutečnost, že sociální determinismus je ještě zjevnější v oblasti komplexních kulturních fenoménů, jako je

styl života, způsob myšlení atd. Tyto fenomény, velmi těžko postižitelné empirickým způsobem a tím méně pomocí statistických dat, mohou být alespoň fragmentárně charakterizovány pomocí údajů o množství a kvalitě čtených knih, množství a užití volného času, atd.

Údaje uvedené v tabulce 2 dávají celkový pohled na difference mezi sociálními stratami v oblastech více či méně vázaných na materiální podmínky. Již z těchto globálních dat vyplývá, že fenomény více či méně spjaté s materiálními podmínkami jsou v nestejně míře determinovány sociální příslušností.

Jedním z nekomplexnějších fenoménů je vztah ke škole, postoj rodičů k školním úspěchům a pokračování ve studiu dětí. Zde je obzvláště jasné, že zmíněné difference nejsou čistě kvantitativní povahy. Skutečnost, že při menším množství volného času se také méně čte, představuje kulturní nevýhodu a takové nevýhody podstatně ovlivňují životní dráhu dětí. Nepříznivý životní start z hlediska obecné kultury ovlivňuje nejprve školní výsledky, později ale stupeň školního vzdělání a tím i výběr povolání. V předválečném Maďarsku byly šance přístupu do škol nespádající od povinné školní docházky extrémně malé u dětí z vrstev situovaných na krajích sociální hierarchie. Favo-

rizovanější měli 150krát, 200krát i 500krát větší šanci než nefavorizovaní.

Socialistický systém tyto difference částečně redukoval finančními opatřeními (tím, že zvýšil úroveň příjmů, snížil náklady na studie atd.). Aby se předválečný podíl mládeže dělnického a rolnického původu zvýšil z 5–6 % na 50 %, je pochybné, že musely současně působit účinné administrativní metody a způsoby povzbuzování. Avšak administrativní metody nemohou problém rozřešit úplně. Pro konsolidaci jeho účinků je třeba, aby byly motivy interiorizovány, aby působily přirozeně, bez vnějšího vlivu. Stačí zde připomenout, že když byly v posledních letech administrativní metody používány při přijímání na vysoké školy zrušeny, podíl studentů dělnického a rolnického původu se snížil o několik bodů. O stupni interiorizace nestejných šancí na kariéru ostatně existují výmluvnější důkazy. Podívejme se například, jak se liší záměry rodičů příslušejících k různým sociálním vrstvám pokud se týká budoucnosti dětí. Prání rodičů zajisté odhalují celou řadu nových rysů, z nichž nejvýznamnější je snad skutečnost, že rozdíl mezi přáními jednotlivých vrstev je menší než distance jejich současných objektivních podmínek. Nepochybně se zde jedná o účinek rostoucích možností a potřeb. (Objektivní změ-

Tabulka 2. Příjem, byt a kulturní chování jednotlivých sociálních skupin*)

Skupina typu práce přednosti domácnosti	Měsíční příjem na hlavu v roce 1962		Průměr ukazatele bytu		Průměr kulturních ukazatelů		% do- mácnosti
	For- rinty	Nejnižší úroveň 100	Skór	Nejnižší úroveň 100	Skór	Nejnižší úroveň 100	
Vysoké kádry, inteligence	1265	151	64	149	58	193	8,0
Střední kádry	1050	125	57	133	46	153	6,4
Kancelářští zaměstnanci	983	117	55	128	44	147	4,3
Kvalifikovaní dělníci	899	107	47	109	33	110	22,9
Polokvalifikovaní dělníci	778	93	39	91	26	87	18,4
Pomocní dělníci, atd.	678	81	37	86	20	67	14,5
Manuální pracovníci v zemědělství	719	86	34	79	18	60	25,5

*) Jako celý syntetický skórový systém, tak i dvě série uvedené v tabulce jsou výsledkem více či méně arbitrárních rozhodnutí (týkajících se výběru proměnných, jejich vah atd.). Nicméně tato metoda umožňuje celkový přehled komplexních fenoménů, umožňuje měřit neměřitelné.

Během interpretace těchto dat je třeba brát v úvahu, že umožňují činit platné závěry o sociálním determinismu jedině v to n případech, když větší či menší rozptýlení podle vrstev vyplývá nikoli z toho, že limity rozptýlení fenoménu jsou širší, nýbrž z toho, že explikativní schopnost stratifikace je proměnlivá. Tato podmínka je splněna, protože variance podle sociálních vrstev vysvětluje 16 % celkové variance příjmů, 25,3 % variance skóre bytových podmínek, 49,1 % celkové variance kulturní úrovně. Je rovněž zjevné, že explikativní schopnost skupiny typu práce je větší než explikabilita sociálních tříd, protože třídní difference vysvětlují pouze 2 % variance příjmů a 10 % variance kulturní úrovně.

ny spojené s kulturní politikou ostatně v určitém období vedou k nadcenění objektivních podmínek, k nereálnému zvýšení přání po intelektuálních kariérách). Stejně údaje ukazují, že jednotlivé sociální vrstvy již začínají vnímat rostoucí možnosti studia a zmenšení nerovnosti v šancích. Jestliže 13 ze 100 rodičů ze zemědělství chce, aby si jejich děti vybraly intelektuální kariéru, pak to znamená, že universitní diplom již pro tuto vrstvu není něčím nemožným nebo nepředstavitelným. Zatím však objektivní šance zůstávají stále nerovné a jsou tak dále interiorizovány: proti 13 či 14 % dělnických či rolnických rodin, které si přejí, aby jejich dítě dostalo diplom, se tento podíl zvyšuje až na 68 % u vysokých kádrů a inteligence.

Podle údajů z roku 1963, šance dětí z vrstev s nejprůzračnějšími podmínkami (inteligence) jsou proti šancím dětí pomocných dělníků asi 5krát vyšší na úrovni středního školství a 20krát vyšší na universitní úrovni. Ze 100 dětí ve věku vstupu na střední školu 83 vstupuje do gymnasia z rodin inteligence, 37 z rodin specializovaných dělníků, 15 z rodin nádeníků a 18 z rodin zemědělských dělníků. Na universitní úrovni jsou tyto podíly 34, 7, 2 a 3.

Diference objevující se v podílech pokračování ve studiu a v aspiracích na kariéru dětí se jen částečně vztahují k materiálním podmínkám, většinou odrážejí účinky obecnějšího sociálního determinismu. V dnešních podmínkách se kulturní úroveň určitým způsobem dědí, což pů-

Tabulka 3. Skutečná a žádoucí kariéra dětí v některých profesionálních skupinách

Profesionální skupina přednosti domácnosti ¹⁾	Skutečná situace				Přání týkající se profesionální budoucnosti			
	P o d í l (v p r o c e n t e c h) d o m á c n o s t í , k d e							
	dětí ekonomicky aktivní byly ²⁾				dětí, které jsou nyní ve škole, se mají podle přání rodičů stát ³⁾			
	všechny vysoké kádry nebo in- teligence	inteli- gence a ostatní nema- nuální	všechny ostatní nema- nuální	celkem	všechny inteli- gence	inteli- gence a ostatní nema- nuální	všechny ostatní nema- nuální	celkem
Vysoké kádry, inteligence	22	7	40	69	68	6	15	89
Ostatní nemanuální	9	4	40	53	55	6	18	79
Kvalifikovaní dělníci	3	2	25	30	29	5	23	56
Pomocní dělníci	2	1	9	12	14	2	18	33
Družstevníci	1	1	6	8	20	3	16	39
Zemědělníci	1	—	3	4	13	2	11	26

¹⁾ Uvedeni jsou pouze přednostové domácnosti ekonomicky aktivní.

²⁾ Počítány jsou všechny děti, včetně těch, které už nežijí se svými rodiči (celkový počet domácností s nejméně jedním aktivním dítětem byl 3 850).

³⁾ Jde o školáky mezi 6 a 18 lety, o nichž již rodiče nějak rozhodli. (Celkem 4 000 rodin má přinejmenším jedno dítě v této situaci.)

Skutečné podíly pokračování ve studiu se nacházejí tak říkajíc na poloviční cestě mezi objektivní situací nové, ekonomicky již aktivní generace, která v řadě hledisek odráží podmínky minulosti, a mezi aspiracemi týkajícími se budoucnosti. Tyto podíly ukazují příznivou tendenci při umísťování dětí, ale neodpovídají ještě přáním.

Šance prodloužit studium na základní školu nejsou stejné pro každou stratu.

sobí potíže v úsilí zmenšit ještě více stále přítomné sociální diference. Kulturní nevýhody, které jsou objektivním a interiorizovaným zdrojem těchto obtíží, mohou být odstraněny jen dlouhým procesem vyžadujícím stále úsilí. Prostředkem, který může nejučinněji přispět k odstranění nerovností a nevýhod životního startu, je pravděpodobně sám školský systém, který by se měl vědoměji přizpůsobit tomuto cíli. Avšak i v optimálním případě, ve

kterém by se školství rozvíjelo bez oře-
 sů na základě stálého ekonomického a so-
 ciálního vývoje, by tento proces trval více
 generací. Jestliže tento problém vyzdví-
 hujeme, pak je tomu tak proto, že se zde
 jedná o základní bod zmenšení sociálních
 diferencí. Tato otázka je úzce spojena
 s budoucím vývojem sociální mobility,
 která je jednou ze základních obecných
 charakteristik socialistického vývoje.

Je sociální hierarchie jednoznačná?

Jestliže hovoříme o hierarchii vytvářené
 sociálními stratami, pak je také třeba
 vědět, zda je tato hierarchie totožná
 v případech všech fenoménů. Odpověď na
 tuto otázku automaticky vyplývá z před-
 chozího — ani skupiny typu práce ne-
 vytvářejí hierarchii striktně jednoznačnou.

Je pravda, že ve velmi obecné perspek-
 tivě tato hierarchie existuje, a to ve dvo-
 jím smyslu. V prvé řadě, existují skupiny
 s extrémní situací. Skupina vysokých
 kádrů a inteligence žije ve srovnání se
 skupinou nádeníků či zemědělských děl-
 níků v příznivějších podmínkách mate-
 riálních, kulturních a sociálních. Jestliže
 slovo polarizace má v naší společnosti
 ještě nějaký význam, pak je to právě
 v případech těchto skupin, které se situují
 na dvou pokrajích sociální hierarchie.
 Případy nejvyšší (materiální či kulturní)
 úrovně u vysokých kádrů a inteligence
 či nejvyšší úrovně u nádeníků a zeměděl-
 ských dělníků jsou ve skutečnosti velmi
 vzácné a výjimečné. Jinak je hierarchi-
 zace jednoznačná v tom smyslu, že dife-
 rence se prosazují podle stejné tendence
 — byť s rozmanitými úchyly — ve
 třech základních skupinách (pracovníci
 nemanuální, manuální a zemědělští). Sku-
 pina nemanuálních má nejvyšší úroveň,
 nejméně příznivá úroveň je u všech zku-
 maných fenoménů charakteristická pro
 zemědělské pracovníky.

Avšak tyto skupiny zdaleka nejsou ho-
 mogenní, uvnitř každé skupiny existují
 značné difference v úrovni kvalifikace, od-
 povědnosti, prestiže atd. Z tohoto důvodu
 není hierarchie jednoznačná. Nejmladšími
 a také nejvýznamnějšími (protože před-
 stavují tendence budoucnosti) fenomény
 zde jsou tyto: Na jedné straně se vrst-
 va nej kvalifikovanějších dělníků v mnoha
 ohledech přibližuje dvěma „nižším“ stra-
 tům nemanuálních pracovníků, tedy střed-

ním kádřím a kancelářským zaměstnan-
 cům. V určitých oblastech, jako je mate-
 riální úroveň, je situace kvalifikovaných
 dělníků stejná nebo příznivější v porov-
 nání se situací nižších vrstev nemanuál-
 ních. V ostatních oblastech, zvláště pokud
 se týká kulturních postojů determinova-
 ných zejména školní kulturou, je ještě
 úroveň kvalifikovaného dělníka značně
 vzdálená i od úrovně nižší vrstvy nema-
 nuálních. Obecnou tendencí je ale přiblížení.

Přiblížení dělnické a zaměstnanecké
 vrstvy, *skupinová mobilita*, vyplývá z mno-
 ha faktorů, z nichž musíme vyzdvihnout
 individuální mobilitu, změnu sociálního
 místa individuí. Počet nemanuálních pra-
 covníků se za posledních dvacet let ztroj-
 násobil, přičemž příliv pocházel zvláště
 z dělnické třídy (a také z rolnictva). Z vy-
 sokých kádrů a inteligence je 39 % půvo-
 du dělnického a 26 % původu rolnického.
 Příliv dělníků nezbytně vedl k přiblížení
 obou velkých skupin.

Ani zařazení rolníků do sociální hie-
 rarchie není jednoznačné, jestliže se již
 neomezíme na tři hlavní skupiny. Jem-
 nější přístup ukazuje, že situace celku
 zemědělského obyvatelstva není méně
 příznivá než průměrná situace straty ne-
 kvalifikovaných dělníků. Kromě toho je
 zemědělské obyvatelstvo samo diferenco-
 váno. Role vlastnických vztahů zde ne-
 může být považována za zanedbatelnou.
 Mezi třemi skupinami zemědělských ma-
 nuálních pracovníků definovaných vlast-
 nickými vztahy mají družstevní rolníci
 vyšší postavení než dělníci státních stat-
 ků nebo soukromí rolníci. Situace země-
 dělského obyvatelstva rovněž zaznamenala
 radikální zlepšení díky revolučním pře-
 měnám společnosti. Tyto změny se zvláště
 projevují v tendencích urbanizace — přes-
 to, že se tato tendence dotýká všech tří
 skupin, nejvýraznější je u rodin země-
 dělských družstevníků.

Obzvláštní rychlost změn u družstev-
 nických rodin a silnější přitažlivost měst-
 ského života mají více příčin. Je nepo-
 chybné, že rozhodující roli zde má změna
 vlastnických podmínek. Nemožnost získat
 výrobní prostředky a půdu pochopitelně
 ovlivnila orientaci výdajů na osobní spo-
 třebu. Současně jsou k rolníkům neustále
 přenášeny městské modely spotřeby, mj.
 prostřednictvím dělníků, kteří pracují ve

městě, ale kteří dále bydlí na vesnici. Většina těchto dělníků patří k rodinám družstevníků a jejich příjem přispívá k vytvoření materiálního základu pro změnu. (Asi v jedné třetině družstevnických domácností jsou zaměstnanecké nebo dělnické příjmy.)

Sblížení rolníků a ostatních vrstev má příčiny podobné těm, o nichž byla zmínka při analýze zmenšování distance mezi dělníky a zaměstnanci. Masová migrace rolnictva, která odstranila latentní nezaměstnanost v zemědělství, objektivně zlepšila situaci těch, kteří v zemědělství zůstali. Současně se zmenšila sociální distance, která dosud separovala rolnictvo od ostatních vrstev, byť tomu tak bylo jen proto, že vrstvy spojené s dřívějšími rolníky — především vrstva pomocných dělníků — se právě touto skutečností staly podobnější rolníkům, kteří zůstali v zemědělství.

Abychom shrnuli, sociální struktura v dnešním Maďarsku má následující charakteristické rysy: Systém silně polarizovaných diferencí vlastní třídní společnosti zmizel spolu s antagonistickými třídami. Avšak celá řada fenoménů je stále diferencována. Tyto difference sociálního dosahu jsou částečně pozůstatkem z minulosti, některé ale vyplývají ze současných podmínek. Současné difference jsou většinou *spojeny s místy zaujímanými ve společenské dělbě práce*, jinak řečeno, ve výkladu sociálních diferencí hraje rozhodující roli typ práce. Samy skupiny se zařazují do určité hierarchie, jestliže objektivní podmínky a jimi determinované fenomény vytvářejí koherentní systém, složený z paralelních gradací. V důsledku toho jsme oprávněni pokládat tyto skupiny za sociální straty a definovat systém skupin jako sociální stratifikaci. Avšak tato hierarchie již není jednoznačná, uvnitř každé straty existuje velká rozptýlenost, jejich vzájemná situace se může měnit podle jednotlivých fenoménů.

Skutečnost, že jednoznačná hierarchická artikulace již neexistuje (což je mj. způsobeno velkou individuální mobilitou), nezbytně vedla ke skupinové mobilitě, ke zmenšení distancí mezi sociálními skupinami, k odstranění rigidních hranic mezi stratami. Avšak údaje týkající se mobility (mobility prostřednictvím sňatků, me-

zigenerační mobility, mobility prostřednictvím školy atd.) ukazují, že některé *sociální bariéry trvají stále*. Znalost těchto bariér je o to důležitější, že kanály vzestupné mobility vytvořené zcela přirozeně sociálně ekonomickými změnami posledních dvaceti let se budou pravděpodobně zužovat. Jinak řečeno, podíly jednotlivých sociálních vrstev se patrně v budoucnosti nebudou měnit stejným tempem, jako dosud. To také znamená, že v té míře, v jaké se bude chtít uplatňovat princip, podle kterého místo každého jednotlivce musí být stanoveno na základě jeho vlastních schopností a kvalit, *mobilita bude muset jít ve dvou směrech*, přičemž *mobilita orientovaná směrem dolů* bude muset být větší než dosud. Zde přicházíme k základnímu problému: Jestliže existují velké rozdíly v objektivních podmínkách vrstev, v jejich podmínkách materiálních, kulturních a v sociálním prestiži, pak rodiče žijící v nejlepších podmínkách učiní vše možné, aby zabránily zhoršení situace u svých dětí a díky svým podmínkám mají řadu prostředků pro zajištění účinnosti svého úsilí (kupř. zajistí, aby i děti poměrně méně nadané studovaly, atd.). Jestliže kanály mobility nemohou být rozšířeny, pak změny míst jednotlivců podle jejich kvalit a sklonů se mohou uskutečnit jedině tehdy, jestliže mobilita směrem dolů ztratí svůj význam „sestupu“ v objektivním smyslu slova, jestliže neuvede do obtížnějších podmínek toho, jenž místo mění. To zase vyžaduje, aby objektivní podmínky vrstev se sblížily ve všech hlediscích, či lépe, aby *jednotlivé gradace přestaly tvořit koherentní systém vzájemných závislostí*. Toto sblížení se může uskutečnit jen v dlouhém období a při podstatném zlepšení obecné úrovně společnosti, především materiálních podmínek. Jinak řečeno, rychlý ekonomický vývoj a paralelní vývoj nadstavby jsou nezbytnými podmínkami obecného sociálního pokroku. Úvahy v oblasti politické ekonomie jasně ukazují, že zrychlení pokroku činí nezbytným *zavedení nového ekonomického mechanismu*. Ale zde vyvstává nový problém: metody stimulace nového mechanismu pravděpodobně v první fázi zvýší současné příjmové difference, čímž se mohou zdůraznit všechny difference, které jsou — přímo či nepřímo — vázány na úroveň příjmu.

(Je již triviální sociologickou pravdou, že materiální rozdíly se dříve nebo později přemění v sociální rozdíly ve vlastním slova smyslu).

Až dosud, jak se zdá, se argumentace pohybovala v bludném kruhu: aby si společnost zachovala svůj mobilní charakter, musí se zmenšit difference mezi stratami, a to tak, že méně favorizovaní se dostávají nahoru. Jednou z nezbytných podmínek tohoto vývoje je rychlá ekonomická expanze, jejíž uskutečnění může být zabezpečeno novým mechanismem. Avšak nový mechanismus patrně zdůrazní současné rozdíly.

Existují ale možnosti, jak z tohoto kruhu vyjít. Je možné začlenit do nového mechanismu dispozice, které by dovolily vyhnout se ztuhnutí současných nebo bu-

doucích sociálních rozdílů. Škola, vybavená rostoucími možnostmi vychovávat a formovat člověka, by mohla být jedním z ručitelů. (To opět vyžaduje mj. značné materiální prostředky).

Ve dvaceti letech (či ještě dříve) jsme mohli zlikvidovat účinek dvou „mechanismů konzervace“ sociálních privilegií a rozdílů:⁵ dědictví majetku, kapitálu a dědictví postavení (rang) jsou kategorie v dnešním Maďarsku neznámé. Třetím konzervačním mechanismem je předávání kulturních předností, jehož účinek byl značně oslaben, který ale pochopitelně nemohl být zlikvidován. Jedním z významných úkolů sociologického studia se zdá být výzkum prostředků, které by mohly oslabit tento účinek v souladu s vývojem a v zájmu všech.

⁵ K tomuto tématu viz *Le partage des bénéfices* (Paris Minuit 1966), zvláště čtvrtou část: „Mechanismy konzervace“, a studii P. Bourdieua *Přenášení kulturního dědictví*.

V dnešním akademickém světě je sociologie velmi oblíbenou kategorií. Naneštěstí však má tato kategorie právě tolik obsahů, kolik je v této disciplíně odborníků. Často se též poukazuje na to, že byla tato kategorie neznámá až do r. 1842, kdy ji Auguste Comte použil ve svém *Cours de Philosophie*, sv. IV. Je ovšem pravda, že od Comtovy doby se předmět sociologie rozvíjel tak chaoticky, že je téměř nemožné popsat, co tato disciplína je a co není. Např. na jedné straně Comte, Spencer a Schäfle se pokusili vysvětlit dějiny, ukázat evoluční procesy a navrhnout směry budoucího vývoje; na druhé straně evropští vědci Tönnies, Tarde, Durkheim a Simmel se zajímali o analýzu sil, faktorů, skupin a vztahů. K tomuto směru, všeobecně známému jako škola „analytické“ nebo „formální“ sociologie,¹ patří američtí a britští sociologové jako Small, Ross, McDougall, Wallas, Cooley, Ellwood aj. Směr první lze vhodně řadit ke škole kulturně sociologické.

Ale formální či analytická sociologie nebo sociologie kultury jsou z hlediska metodologického a ve svých základních formách velmi staré, alespoň tak staré jako Gautama a Kautilya, ba ještě starší, neboť i Gautama a Kautilya měli své předchůdce v těch, kdo zavedli geometrii společenských vztahů.² Zatímco nová společenská věda debutovala v modernějších formách pod jménem „sociologie“, indická kultura nesla bohaté brnění zděděných sociálních idejí a ideologií, hodnot a norem, umění a technik, mystiky a symboliky, mýtů a legend chovaných v její staré literatuře, která poskytovala pravý materiál k rozvíjení obecné společenské vědy zvané sociologie. Přestože po staletí byla Indie neustále napadána cizími vládci a byla pod nadvládou Britů v 18. i 19. století až do r. 1947, kdy nabyla politické

samostatnosti, přece se nezpronevěřila své svaté povinnosti šířit poselství rozvíjející se hlavní společenské vědy, která vedla k správnému porozumění geometrie a souřadnic společenských vztahů a k mezilidskému chování společenských bytostí. Poselství, které Indie po věky předávala, zdokonalované a vykládané indickými vizionáři, bylo svým způsobem nevšední, neboť se zaměřovalo na vztahy člověka nejen k druhým lidem, ale k celému životu.

A tak sociologie v Indii obráží určitá vývojová stadia v naší kultuře a civilizaci. Chce usměrnit rozvoj indické kultury a civilizace do žádoucích kanálů, které by vedly k splynutí různorodých prvků v širším společenském prostředí a co nejvíce podpořily porozumění a dobrou vůli mezi lidmi. A tak sociologie ve své snaze studovat skryté principy koheze a řádu v naší sociální struktuře — tj. studovat, jak celým prostředím pronikají a jak se vyvíjejí ony síly, jež mají za následek přizpůsobení nebo nedostatek přizpůsobení, síly, které vedou k souladu nebo ke konfliktům, i ke změnám společenské rovnováhy — nakonec podává pracovní hypotézu pro praktickou aplikaci prostředků k dosažení určitých cílů tvořivou činností společenského člověka nejen na půdě Indie, ale i v celé světové společnosti.³

Staroindická literatura: Prvotní stadia sociologie

Indické vědy jsou nejstarší dokumenty, které se nám dochovaly z nejspíšitelně dávné doby lidských dějin. Prozrazují duševní pochody mysli, jež změřila hloubky a zdolala výšky empirického i duchovního světa zkušenosti a pokusila se na tomto vědění založit zdravý sociální řád. Jsou čtyři vědy: Rgvéd, Yadžurvéd, Atharva-

¹ Leopold von Wiese: *Soziologie* (Berlin 1931), s. 45–49; *Der gegenwärtige internationale Entwicklungsstand der allgemeinen Soziologie*, in: *Soziologie, Reine und angewandte, Festausgabe für Tönnies*, Leipzig 1936, s. 3–4.

² Viz Benoy K. Sarkar, *Positive Background of Hindu Sociology*, Allahabad, Panini Office 1937, s. 657.

³ Viz G. C. Hallen, *The Message of Sociology*, Indian Journal of Social Research, 5/2, srpen 1964.

véd, Sámavéd. Každá z nich je rozdělena na tři díly: *sanhity* pojednávají o člověku a světu, *bráhmany* se zabývají vědou o svátostech a *upanišády*, známé také pod jménem *védánta*, obsahují filosofické spekulace.

Sanhity nám vyprávějí, že svět je souhrn různých látek, jako země, vody, ohně a vzduchu, a že tyto látky jsou v korelaci s různými rovinami individuálního bytí — fyzického, emocionálního, duševního a duchovního, jimž jsou nadřazeny *intelligence* nebo *bozi*. Příroda je nám dána proto, abychom objevili svou totožnost s ní a abychom ji využili. Odtud přicházíme do sféry *védské sociologie*. Když člověk jakožto část celku sdílí přirozenost Jediného a má přístup k různým rovinám bytí, je jasné, že má na tomto světě žít v harmonickém vztahu k druhým lidem. Lidský společenský řád má obzřet rytmus kosmického řádu, jehož je součástí. Všichni lidé nemají stejné vrozené schopnosti, ani nepatří k téže rase. Varna, tj. klasifikace lidských temperamentů podle rasy a vrozených schopností, je nevyhnutelnou společenskou nutností. Védští myslitelé uznávali potřebu společenské syntézy a založili ji na organické jednotě empirického a věčného. Je pozoruhodné, že sociologie těchto myslitelů se vyznačuje moderním a vědeckým charakterem: předešli moderní sociology o tisíciletí.

Také *bráhmany* mají sociologický aspekt. Pojednávají o čtyřech obdobích života jednotlivce, z nichž každé má své povinnosti a odpovědnosti. Je zde podrobný návod k správnému výkonu svátosti, neboť svátost představuje pokus v nadpřirozené vědě, který často má nanejvýš významné výsledky.

Upanišády pojednávají o *brahma* a o *átmanu*. *Brahma* je neměnné, věčné, skutečné, pronikající tímto světem. Když se v hledání *brahmanu* postoupí k nejvyšší hranici, dojde se k poznání, že *brahma* je vlastní já, princip skutečna v mikrokosmu. *Upanišády* je nazývají *átmanem* — a pokoušejí se vysvětlit povahu tohoto já. Řekneme-li, že všichni lidé jsou si rovni, vyslovujeme duchovní pravdu, nikoli fyzický fakt. Rozdíl mezi jednotlivci není v druhu, ale jen ve stupni a v způsobu projevu. Existuje vývoj v životních formách, stále více odhalujících podstatu a povahu já, ale já je dokonalé od samého

počátku. Nedokonalosti vyplývající z identifikace s jeho těly nebo nástroji jsou příčinou přechodného procesu, organického vývoje, potřeb reinkarnace založených na zákonech karmy.

Vedle véd je to *Bhagavad Gíta*, která obsahuje bohatý materiál nesmírného sociologického významu. Každá z osmnácti kapitol pojednává o nějaké fázi filosofické pravdy, náboženské zkušenosti, etického chování, duševní kázně nebo zjevení kosmického jsoucna. Tedy: 1. Válka je historická skutečnost. 2. Existuje však mezi různými údy lidské bytosti, jejíž smysly podávají nepřesný obraz věcí o sobě a zvětšují její nevědomost. Její neukázněné emoce a roztěkané myšlení vytváří duševní i morální chaos, zatímco společnost ji zotročuje tradicemi a zvyklostmi. Člověk musí vyřešit tento osobní konflikt a dosáhnout stavu vyrovnání, klidu, integrace myšlení a činnosti. 3. Náš sociální svět je bojištěm centrifugálních sil. Různé typy lidských temperamentů, různé sociální a rasové skupiny s izolovanými egoistickými zájmy, ambicemi a ideály, které jsou nezdídkou konfliktu a protichůdné, musí být integrovány do lidského, progresivního řádu, v němž nečinnost a atavismus člověka se promění v sociální idealismus směřující k blahu všech lidí. 4. A konečně jde o duchovní význam tohoto bojiště. Člověk je částí nebo projekcí jediné obrovské reality, kterou lze poznat smysly nebo zkušeností, ale kterou nelze dokázat. Byl oddělen od svého zdroje: to, co je věčné, vzalo na sebe to, co je pomíjivé. Ústředním problémem jeho existence je přesáhnout tuto dichotomii vlastní existence, tj. proměnit tuto dichotomii v nejvyšší jednotu, a sociální konflikt v harmonický, progresivní společenský řád.

Když člověk poznal účel života a uzrěl hodnoty, které je třeba pěstovat v individuálním i sociálním životě, našel vedoucí hvězdu pro své chování. Obě epické básně, *Rámájana* a *Mahábhárata*, jsou dvě vynikající indická díla, která prostému člověku odhalují působení věčných pravd v jeho denním životě. Zde se pohlíží na vnější život člověka jako na následek — příčina leží v hloubce jeho vnitřní bytosti. V těchto epických básních bylo dosaženo jedinečné rovnováhy mezi myšlením a skutky.

Āgamy představují další pokus dávných indických myslitelů a filosofů zpřístupnit moudrost věd prostému člověku. Tito mudrci velmi dobře věděli, že časy se mění, a s nimi že se mění i duševní vývoj člověčenstva. Proto připravili vhodné učení pro každý věk: *vědy* pro satjajugu, *smṛti* pro trétajugu, *purány* pro dváparajugu a *tantry* pro kalijugu, tj. věk, v němž nyní žijeme. Představovali si, že člověk našeho věku bude potřebovat obraz předmětu své úcty (dévata pro dhjanu), obraz a oltář, jednoduchý výklad konstitutivních prvků světa (tattva), jejich vlnových dělek (mantra), procesu involuce kosmické energie (šakti) do fyzické formy (jantra) a procesu jejího uvolňování. A proto napsali āgamy nebo tantry pro tento typ přístupu k ezoterickým doktrínám věd.

Purány pojednávají o érách a epochách pozemského osudu člověka. *Purány* se třídí dvojím způsobem: osmnáct mahápurán rozdělených po šesti do tří skupin — satvické, rajasické a tamasické, a taktéž osmnáct upapurán. Všechny purány dohromady mají 400 000 veršů. Po obsahové stránce pojednávají všechny o těchto desíti předmětech: prvotní stvoření (sarga), druhotné stvoření (visarga), involuce (niródh), kontinuita života (sthana), ochrana (pósana), různé epochy věků (manvata), procesy a stadia organického vývoje (avatára), přání (uti), vykoupení (mukti), neviditelné světy nebo vyšší sféry bytí (aśraja). *Purány* předcházejí Darwina o tisíce let, s tím rozdílem, že zatímco Darwinova vývojová teorie je mechanistická a neuznává přítomnost inteligentního tvořivého impulsu nebo vnitřního života v přírodě, purány tvrdí, že je to Božský život, sdílející přirozenost Boží, jímž je možno vysvětlit proces organického vývoje.

Při nadlidském úsilí vynakládaném na zkoumání problémů reality a věčnosti neušly pozornosti vizionářů a mudrců dvě hlavní otázky lidského života. Tyto otázky byly: změna lidské osobnosti a vývoj lidského progresivního společenského řádu. Nejstarší dokument na světě vztahující se k tomuto problému je Manu Smṛti, také zvaný *Mánavadharmaśāstra*, pojednání o vědě o sociálních vztazích. O Manuovi je zmínka v Rgvědu a jeho smrti byl pokusem aplikovat *rta*, princip kosmické harmonie, na sociální vztahy lidí.

Indičtí sociální myslitelé uznávali dvojí povahu člověka, jeho tělesnost (*kóša*) a síly jeho vědomí, a neohroženě čelili problému, jak smířit požadavky obou těchto stránek s požadavky skupiny. Látka fyzického těla může být klidná, energická nebo pomalá (*saturická*, *rádžsická* nebo *tamasická*) a síly já jsou také trojí, např. rozum nebo myšlení, činnost, city či touhy (*džána*, *krija*, *ičča*). Interakce mezi oběma určuje základní tón každého jednotlivce, a celé lidstvo lze rozdělit do tří hlavních typů osobnosti: Jsou lidé myšlenky, lidé činu a lidé touhy. A tak jsou bráhmanové, kšatrijové a vaisjové. Existuje však také čtvrtá třída, lidé psychologicky nevyvinutí a nevyhranění, tj. pracující lidé neboli dělníci. Manu znal organické vztahy mezi těmito různými skupinami a předešel Spencerovu *Organickou teorii společnosti* o několik tisíciletí.

Podobně fyzické tělo má své vlastní rytmy, svá vlastní vývojová stadia, a v harmonické společenské organizaci je třeba rozumně počítat s různými požadavky každého stadia. Jsou čtyři životní stadia: brahmačárja, grhastha, vanaprastha a sanjásí. Všechny individuální i společenské potřeby v nich nacházejí své uplatnění. Skupina se musí o jednotlivce postarat a pomoci mu k tomu, aby procházel těmito čtyřmi životními stadii se všemi možnostmi rozvoje svých božských schopností. Jsou čtyři sociální instituce odpovídající čtyřem typům osobnosti a čtyřem životním stadiím, totiž *výchova*, *rodina*, *stát* a *náboženství*. Podle Manua neexistuje žádná pátá skupina a moderní sociologie mu dává za pravdu. Staří indičtí myslitelé podrobně prozkoumali účel a povinnosti každé společenské instituce.

Shrneme-li všechny proudy sociálního myšlení těchto staroindických učitelů, najdeme v něm tři výrazné rysy. Předně, rozlišují mezi vývojem a pokrokem; k vývoji dochází, je to neutrální kategorie. Ale pokrok musí být chtěn a plánován. Je v něm teleologický prvek. Za druhé, kladou důraz na hodnoty. Hlavní hodnoty života jsou čtyři: přání, činnost, myšlení a základní touha po osvobození z pout života a smrti (*káma*, *artha*, *dharma*, *mókša*). Za třetí, jde o nepochybnou jistotu, že člověk je schopen řídit svůj vlastní osud a zajistit společenský pokrok. V přírodních říších, jež jsou pod lidskou úrovní,

se také vyvinuly jakési sociální struktury. Rostlinná říše žije v jakési ekologické rovnováze: v živočišné říši se také vyvinula sociální organizace, založená na instinktu — je však privilegiem člověka, že se pozvedl na úroveň rozumu. Jedině v této rovině může aspirovat na kosmickou symbiózu, v níž všechny člověkem vytyčené rozdíly mizí a člověk zdraví druhého člověka jako spolupoutníka na cestě životem. To je podstata indické smrti.

Pohlédneme-li na průměrného člověka, shledáme, že je snůškou chaotických a rozporných impulsů. Jeho fyzické tělo je neklidné, plné inherentních i získaných žádostí, emocí, sympatií a antipatií, strachu a naděje. Jeho mysl nezná pokoje. Nepřetržitý nápor sil z jakýchsi neznámých hlubin jeho vlastní bytosti, tlak tradice a veřejného mínění, tyranské donucování ze strany sociálního prostředí, v němž je mu souzeno žít, trýzní jeho duši a neustále ho ženou neznámo kam. Kdyby toto mělo být konečné určení člověka, byl by život úplným prokletím. A tak dávní mudrcové ukazovali cestu jógy k překonání této zející propasti v psychické anatomii lidského bytí. Ve vědách se hovoří o Pataňdzalim, autoru dobře známého klasického díla *Jógašútra*; jeho systém, populárně nazvaný Rádžajóga, Královská cesta, je beze vši pochyby nejstarší a nejdělejší pojednáním o proměně já a dosažení jednoty se Skutečným, s Věčným. Je to také Rádžajóga proto, že podává vše zahrnující syntézu fyzických, životních, etických, psychologických a metafyzických prvků a účelů.⁴

Rozvoj moderní sociologie v Indii (Pozadí)

Když B. K. Sarkar v r. 1920 psal *Vědu a vzdělání v mladé Indii* (*Science and Learning in Young India*) pro univerzitní studenty v Kalkatě, konstatoval, že „každý si je vědom obrovského vlivu, který měly na správu a kurikulum indických universit sociální síly posledních patnácti let... Již sám fakt, že v dnešní Indii existuje přinejmenším sto hnutí, počínaje andhrským knihovnickým hnutím a sdružením malabarských žen, a konče

protialkoholickými sjezdy a akcemi na pomoc slabým třídám, z nichž každá má své pravidelné kongresy, náborová periodika a přednášky, by měl znamenat výzvu pro vysokoškolské pracovníky, aby vytvořili možnosti pro vědecké studium nejen indických institucí a mravů, ale všech skutečností a teorií vztahujících se k sociálnímu pokroku, sociálnímu dědictví, sociální kontrole a sociální službě.“⁵

Pod vlivem těchto revolučních sil mohla sociologie v Indii oficiálně debutovat mnohem dříve, než tomu bylo ve skutečnosti. Ale nevyjasněný charakter této disciplíny, která se tehdy v jiných částech světa rozvíjela jako nová společenská věda, neupoutal pozornost intelektuálů natolik, aby se ubírali tímto směrem. To je zřejmé ze skutečnosti, kterou L. L. Bernard popsal jako centrifugální pohyb v sociologii od r. 1890: podal seznam asi 29 pododvětví, která zahrnovala mimo jiné také sociální psychiatrii, sociální etiku, sociologii ekonomických vztahů, sociální práci, sociologii lidu, sociální geografii, lidskou ekologii atd.⁶ Je jisté, že takový dlouhý seznam sotva mohl podat klíč k vlastnímu oboru a dimenzím sociologie jako akademické disciplíny. Budil také dojem, že jde o nanejvýš nejistý a neurčitý systém vědecké disciplíny. Proto také ti, kdo studovali historii, filosofii, psychologii, etiku, metafyziku, práva, vlastnictví, estetiku, mýty, civilizaci a literaturu nadále zacházeli se sociologií nebo spíše s jejími daty více méně neuvědoměle; nejasný charakter sociologie nedovoľoval diferenciaci v kategorii nebo v obsahu od sesterských disciplín. Indické university byly také poznamenány moderní sociologickou atmosférou, obzvláště vezmeme-li v úvahu různé univerzitní fakulty a různé studijní možnosti. Mnohá témata zařazená do poněkud nejasné kategorie „sociologie“ byla v akademickém prostředí probírána tím či oním způsobem.⁷ Lze říci, že etika a filosofie náboženství obsahovaly sociologická témata, zvláště pokud se používalo SpencEROVY knihy *First Principles* jako učebnice.

⁴ Výbornou diskusi na toto téma viz v Kewal Motwani, *India's Ancient Literature: An Introductory Survey*, Madras, Ganesh & Co. 1956. Viz též B. G. Gokhale, *Indian Thought through the Ages*, Bombay, Asia Publishing House 1961; S. Radhakrishnan, *The Hindu View of Life*, London 1927;

G. C. Hallen, *Sociology of Literature, Social Science*, 41/1, 1965.

⁵ Viz Benoy K. Sarkar, *Creative India*, Lahore 1937, s. 650–669.

⁶ L. L. Bernard (ed.), *The Fields and Methods of Sociology*, New York 1934.

⁷ B. H. Sarkar, op. cit.

Brajendranath Seal z katedry filosofie na Kalkatské universitě byl první, kdo obrátil pozornost universitního světa k sociologii. Jeho hlavní úsilí směřovalo k zavedení určitých kvalifikací a korekcí do historické metody. Byl odpůrcem sociálního evolucionismu; upozornil, že izolovaná srovnání nemají cenu a že neuvažuje-li se o srovnávaných zvycích, ritech, institucích a dogmatech v jejich plném kontextu, pak atomistické komparace mohou vést k těm nejabsurdnějším výsledkům. Byl zastáncem multilineárního přístupu a zdůrazňoval, že je nutno rozvinout čistě indickou multilineární metodu regionální analýzy, aby tak bylo možno přesněji roztřídit typy společností.⁸ Díky jeho silnému vlivu došlo na jedné straně k rozšíření ekonomiky tak, aby počítala s „etnickými“ a národnostními variacemi v různých kulturních oblastech, na druhé straně pak též regionální a komparativní metodologie byla aplikována na celek společenských věd. Indická sociologie se tak stala encyklopedickou a syntetickou a do velké míry převzala většinu aspektů — ne-li všechny — kompletní sociální filosofie.

Tím se vyznačoval významný rozvoj indické sociologie: ukázala,⁹ že a) západní doktrína hlásající, že společnost je vyrovnáváním třídního konfliktu, je aplikovatelná jedině na industrializovaný Západ; b) jen komunismus dovoluje nebo vyrovnává fungování všech lidských schopností; c) klima, půda, topografie, rostlinná a živočišná společenství i člověk sám, s celou svou materiální a nemateriální kulturou, jsou vzájemně na sobě závislé části ekologických konfigurací, známých jako oblasti; d) sociologii nelze považovat za vědu, která je odpoutána od hodnotících soudů, ale naopak se od ní vyžaduje souhrnná formulace cíle kolektivního úsilí a aspirací člověka; e) sociologie nejen absorbovala sociální filosofii, ale také převzala filosofii hodnot a přinejmenším část filosofie náboženství.

Trendy sociologického myšlení a výzkumu v moderní Indii

Rozvoj sociologie jako akademické disciplíny spadá do let 1916—1917, kdy byla

sociologie zavedena nejdříve na universitě v Kalkatě, a v následujících letech postupně na několika dalších universitách (Bombaj, Lakhnaú, Maisúr a Osmania). Teprve však po roce 1947, pod vlivem rozsáhlých diskusí, které rozvířily hladinu mnoha vědeckých, kulturních a správních institucí a jejichž závěry vyzněly v plnou podporu soustavného zkoumání řady aktuálních životních problémů Indie (především otázek konfliktu kultur a dezintegrace individua i národa), se sociologie rozšířila i na mnohých dalších universitách. A dnes je sociologie (nebo některé její disciplíny) přednášena na čtyřiceti indických universitách, takže stranou zůstává ještě dvacet šest universit, kam však tato věda také pomalu proniká. Kromě toho je sociologická aktivita součástí práce mnoha jiných pedagogických i vědeckých institucí. Je však jen málo středisek, která jsou známá tím, že podporují všeobecný trend sociologického myšlení a výzkumu v Indii. Zvláště je možno hovořit o Kalkatské, Bombajské, Lakhnaúské, Ágerské a Dilliské škole. Většina universitních profesorů a lektorů sociologie pochází z těchto vysoškolských učilišť.

Kalkatská škola. Za života Benoye K. Sarkara byl historický vzrůst, úpadek a pokrok Indie, projevující se v ekonomických, politických, náboženských a sociálních institucích společnosti, předmětem dosti rozsáhlých studií. Knižní i časopisecké publikace na tato témata doma i v cizině výrazně charakterizovaly postgraduální práci university. Získaly si uznání i v standardních evropských a amerických pracích. Také antropologická, psychologická a konkrétní data týkající se společenského života byla v Kalkatské škole souhrnně zpracovávána. Analýza myšlení projevujícího se v ekonomických, politických, náboženských, sociálních a jiných institucích společnosti představovala významný rys zde prováděných sociologických studií. Kategorie jako instinkt, inteligence, chování, společensko-tvorný proces, lidové zvyklosti, veřejné mínění, vůdcovství, elity, sociální mobilita atd. byly studovány v jejich vztazích k sociálnímu jednotlivci. Veliký důraz

⁸ Radhakamal Mukerjee—Haridas T. Mazumdar, *Sociology in India*, in: Harry Elmer Barnes — Howard Becker, *Social Thought from Lore to Science*, II: Sociological Trends throughout the

World, New York, D. C. Heath & Co. 1938, kap. XXIX.

⁹ Ibid.

byl také kladen na problémy týkající se přetváření osobnosti, změny tradice a rekonstrukce společnosti. Oblast, v níž se pracovalo, byla dosti široká, aby zahrnovala i sociální plánování v každém směru, včetně náboženství; počítá se s tím, že bude nejrůznějšími kanály podporovat sociální metabolismus. Všeobecně řečeno, tyto jednotlivosti mohou být zařazeny do následujících skupin: kontrola chudoby, populační otázky, zločin a trest a pedagogika.¹⁰

Bombajská škola. Na Bombajské škole bylo doposud schváleno asi 76 disertací a asi 24 výzkumníků ještě zpracovává svá témata. Tyto disertace reprezentují rozličné zájmy v oblasti sociologické teorie, průmyslové sociologie, manželství a rodiny, indického života a zvyků, sociálních průzkumů, kultury a civilizace, kriminologie, stratifikace, sociální psychologie, výchovy a sociální péče na venkově. Tituly těchto disertací svědčí o hlubokém zájmu této školy o studium indických sociálních a kulturních problémů, zvláště těch, které se týkají sociální péče v komunitě. Je to zřejmé z témat jako *Reakce na urbanizaci na venkově*, *Sociální služby v Indii*, *Lidské vztahy v továrnách*, *Manželství mezi příslušníky různých kast*, *Poradenství pro šťastná manželství*, *Dělníci-pariové v městě Bombaji*, *Sociální základ zločinu*, atd. Řada témat také ukazuje kosmopolitický zájem o historická a filosofická témata, jako např. *Kauzalita v lidské společnosti*, *Hinduistická teorie války*, *Sociální pozadí indického nacionalismu*, *Sociální myšlení Bertranda Russella*, *Sociální myšlení Havlocka Ellise*, *Instinkt a zvyk ve společnosti*, atd.¹¹

Lakhauská škola. Sociologické disertace Lakhauské školy pojednávají o takových oblastech, jako jsou regionální ekologie, symbolismus, vývoj morálky a hodnotové systémy, náboženství a etika, mysticismus, hinduistické umění a filosofie sexu a manželství, mezikastovní napětí, průzkum komunit, prostituce, kriminologie, kriminalita mládeže atd.

Člen učitelského sboru Radhakamal Mukerjee, ředitel J. K. Institutu sociologie a mezilidských vztahů, sám napsal přes padesát obsažných svazků.¹²

Jejich tematické zaměření postupuje od objasňování ekonomických principů založených na fyzických a psychologických principech a na jejich úzkém funkčním spojení s celkovou strukturou institucí až k analýze centrální role tradic a hodnot, přičemž autor klade stále větší důraz na význam mýtu, jazyka, rituálu, umění a symbolismu vůbec, a zvláště v jejich integrující roli. V posledních letech uveřejnil Mukerjee mj. tyto práce: *The Philosophy of Social Science* (Filosofie sociální vědy — 1960), *The Flowering of Indian Art: Growth and Spread of a Civilization* (Rozkvět indického umění: Růst a rozšíření civilizace — 1964), *The Dimensions of Value: A Unified Theory* (Dimenze hodnot: Jednotná teorie — 1964), *The Sickness of Civilization* (Nemoc civilizace — 1964), *The Destiny of Civilization* (Osud civilizace — 1964), *The Oneness of Mankind* (Jednota lidstva — 1956), *The Cosmic Art of India* (Kosmické umění v Indii — 1966), *The Community of Communities* (Společenství komunit — 1966), *The Philosophy of Man* (Filosofie člověka — 1967) a *Creative Humanism* (Tvořivý humanismus — 1967).

Mukerjee svým dílem připravil cestu vývoje metodologie založené na organické závislosti mezi ekonomickým vzorem a celým sociálně historickým kulturním řádem. Zavedl nově systematické rozdělení v sociologii, založené na poznání, že oblast má být zkoumána jako dynamická sociologická jednotka. Hlásá, že sociologie má nyní vidět jednotlivce, společnost a hodnoty — knot, olej a plamen — na jednu, jako nedělitelnou jednotu vnitřního a vnějšího, mikrokosmu a makrokosmu. Pochopení této jednoty by také bylo průvodním jevem reorientace studijních metod, které by kombinovaly vědecké a empirické přístupy s přístupy normativními a filosofickými v zájmu adekvátní interpretace člověka a společnosti. Snaží se jednak překlenout propast mezi intelektuálským pohledem na mysticismus u západních i východních vědců, jednak se angažuje v zájmu porozumění a vzájemného ocenění mezi příslušníky různých kultur i v zájmu znovuoživení světové viry, která by apelovala na všechny moderní požadavky a citlivě na

¹⁰ Benoy K. Sarkar, op. cit.

¹¹ Viz *Handbook of Information*, Department of Sociology, University of Bombay, 1966-7.

¹² Viz jeho bibliografii, *Indian Journal of Social Research*, 6 /2.

ně reagovala. Důrazně poukazyval na fakt, že krize v moderním světě je výsledkem opuštění hodnot a systematické deflace jejich statusu. Podává souhrnné logicko-filosofické pojednání o komplexních hodnotách člověka a o prožitcích hodnot, které jsou rozeznávány v jejich střídajících se dimenzích nebo stádiích přizpůsobení člověka. Jeho nejnovější sociologické analýzy a interpretace se zakládají na vzájemné závislosti filosofické triady: osobnost — hodnota — společenství. Lze dodat, že jeho transdisciplinární postup směřuje filosofii společnosti a kultury; jeho jednotná teorie osobnosti, hodnot a kosmu objevuje normativní jednotu lidstva jako celku, která představuje morální a spirituální základy současného světového systému.¹³

Je zřejmé, že Bombajská i Lakhnaúská škola ve výuce sociologie vždy kladly důraz na srovnávací historii, tradici a filosofii; tímto způsobem se snažily ochránit tuto disciplínu před mnohými nezdravými trendy moderní sociologie. Novou metodologickou orientaci výuky a výzkumu v Lakhnaú lze vidět v projevech současné krize sociologické teorie.

Ågerská škola. Představitelem sociologie na Ågerské universitě je R. N. Saksena. Pod jeho vedením bylo v Institutu sociálních věd vypracováno mnoho studií. Z nich zde uvádíme: *Caste as a Factor in Social Tensions* (Kasta jako faktor v sociálních napětích), *Changing Pattern of Rural Leadership* (Změny ve vzoru vůdcovství na venkově), *Socio-economic Aspects of Juvenile Delinquency in Khab Towns* (Socioekonomické aspekty delinkvence mládeže v Khabalských městech), *A Survey of Deaf and Dumb at Agra* (Průzkum hluchoněmých v Agře), *Health and Vital Statistics in Agra* (Statistika zdraví a života v Agře), *Aspirational Levels of the Students of the University* (Aspirační úrovně universitních studentů), atd. Z jeho uveřejněných knih uvádíme tyto: *Sociology and Social Policy in India* (Sociologie a sociální politika v Indii), *Indian Social Institutions* (Indické sociální instituce), *Missionaries in India* (Misionáři v Indii), *Readings in Indian Sociology* (Čtení v indické sociologii).¹⁴

Jeho základní myšlenky jsou tyto: Současná indická společnost představuje velkou syntézu v kultuře i myšlení. Bylo by proto mnohem vhodnější vysvětlovat vývoj indického sociálního myšlení v jeho historické perspektivě a nalézt kontinua, která nejen dodávají indické společnosti její stabilitu, ale také vytvářejí její dynamiku.¹⁵

Dilliská škola. Tato škola, i když není příliš stará, hrála značně důležitou roli ve vývoji sociologie v Indii. Nejvýznamnější osobností této školy je M. N. Srinivas, dále jsou zde M. S. Rao, A. M. Shah a Andre Beteille. Všichni publikovali celou řadu prací. Srinivasova díla *Religion and Society among the Coorgs of South India* (Náboženství a společnost Koorgů v Jižní Indii — 1952), *Caste in Modern India* (Kasty v moderní Indii — 1962), *Village Studies* (Výzkum vesnic — 1955), *Marriage and Family in Mysore* (Manželství a rodina v Mysore — 1942), *Social Change in Modern India* (Sociální změny v moderní Indii — 1966) jsou hodně čtena indickými i cizími vědci. Jeho hlavní zásluhou je, že podporuje studium a výzkum sociální struktury a sociálních změn, se zvláštním zřetelem na městské i venkovské komunity v Indii. Také jeho kolegové se podobným způsobem angažovali. Na tomto pracovišti byla nedávno dokončena studie o sociálních vlivech malých průmyslových podniků v Dillí.¹⁶

Indická sociologie. Orientace k syntéze společenských věd

A tak vidíme, že i v moderní době bylo vynaloženo úsilí rozvinout v Indii takovou sociologii, která by představovala velkolepou syntézu různých základních charakteristických rysů naší kultury. To platí tím více, že Indie podělila kulturu, která sama je syntézou různorodých elementů, a že „jednota v roznosti“ je v indické mysli velmi hluboko zakořeněna. Tento syntetický charakter indického života a kultury byl vždy znovu zdůrazňován intelektuály a sociálními experty v jejich různých pracích a projevech, které měly hluboký vliv na rozvoj veške-

¹³ Viz jeho životopis, *Indian Journal of Social Research*, 6, 1/1.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ R. N. Saksena, *Sociology in India*, Report of

the Seminar on Sociology in India, Agra University, Agra 1966.

¹⁶ A. Sociological Study of the Okhla Industrial Estate (nepublikováno).

rého myšlení v oboru všech společenských věd, nemluvě o sociologii samé. Například Bhagavan Das rozvinul „vědu o já“, která podle něho může dopomoci k spořádanému chování v individuálním životě, a ve společenském životě může zajistit blaho pozemské i duchovní, které je dosažitelné všem. Ve svých knihách, např. *Ancient Solutions of Modern Problems* (Stará řešení moderních problémů), *Social Reconstruction* (Sociální rekonstrukce), *Science and Social Organization* (Věda a sociální organizace) a *World War and Its Only Cure* (Světová válka a jediný lék proti ní), podal řešení některých běžných indických problémů ve světle starověké moudrosti. Svými pracemi *The Science of Religion* (Věda o náboženství), *World War and World Religion* (Světová válka a světové náboženství) a *The Essential Unity of All Religions* (Všechna náboženství jsou v podstatě jednotná) se snažil dokázat, že syntetický přístup ve společenských vědách je jediným správným přístupem, vedoucím k rozvoji teoretické i praktické sociologie.

Tento syntetický přístup mnohem působivěji uvedl do světa indického sociologického myšlení Kewal Motwani; jeho ohlas pronikl téměř ke všem studentům a učitelům sociologie. Jeho monumentální práce: *Manu: A Study in Hindu Social Thought* (Manu: Studie o hinduském sociálním myšlení — 1934) nebo *Mānavadharmaśāstra* (1958), i jiná důležitá díla, např. *Sociology: A Brief Outline* (Sociologie: Stručný nárys — 1937), *India: A Conflict of Culture* (Indie: Konflikt kultur — 1946), *India: A Synthesis of Culture* (Indie: Syntéza kultur — 1947) hlásaly syntetický a integrální přístup k sociologické teorii. Vždy znovu upozorňoval na velkou pravdu, že sociologie je rozvíjející se živá věda, která se zabývá koordinací přínosů fyzikálních, biologických, společenských a humanitních věd, představujících úsilí a vymoženosti člověka na různých úsecích sociální reality. Když sociologie určila každému elementu, který je v interakci s jinými elementy, místo, jež mu náleží v sociální mozaice, obrací se se svými

poznatky ke každému vědnímu oboru a obohacuje jej v hodnotě i obsahu. Sociologie je tedy pramenem i vyvrcholením různých společenských a humanitních věd, které člověk rozvinul.¹⁷ Bližší analýza ukáže, že sociologie je syntézou přínosů sedmi základních věd zabývajících se hmotou, životem, myslí, rasami, čísly, hodnotami a sebeuvědoměním člověka (tj. fyziky, biologie, psychologie, etnologie, matematiky, etiky a filosofie). Tyto základní vědy jsou člověku dány: takto vybaven začíná svou pozemskou dráhu. Všechny mají své důsledky pro člověka ve společnosti, a proto máme společenské vědy, jako ekologii člověka, sociální biologii, sociální psychologii, historii, ekonomiku, politickou vědu, náboženství atd. A tak sociologie je základnou i vyvrcholením základních a společenských věd.¹⁸

Podobně Radhakamal Mukerjee z Lakhauské školy všude ve svých různých pracích zdůrazňoval, že „jediné interdisciplinární přístup může stimulovat rozvoj nových logických technik, zahrnujících oblasti, které se dnes nazývají oblastmi ideologického boje a konfliktu, do oblasti nestranné vědecké analýzy. Ani »sociologie vědění«, ani »dějiny intelektuálního vývoje«, které pojednávají o působení vědy na společnost a vice versa a které předcházely filosofii společenských věd, nemohou objasnit hodnotový systém společnosti, jeho důsledky a úlohu, kterou v něm hraje sociální struktura a proces. Právě spolupráce různých společenských vědních disciplín odhaluje povahu sociální reality a jejich rozmanitých dimenzí i norem na základě sociální povahy a úřadu člověka.“¹⁹ Dále praví, „že skutečnou obecnou teorií společnosti je soubor teorií zákonů a výkladů sociálních vztahů a struktur podávaných všemi společenskými vědami; je to souhrn integrovaného a koordinovaného vědění vztahujícího se k společnosti jako celku. Společnost je nedělitelná. Jen společenské vědy jsou v zájmu analýzy a specializace rozděleny.“²⁰

Jiný vlivný odborník indické sociologie, D. P. Mukerjee, také vyjádřil své přesvědčení, že „sociologie, jako každá jiná

¹⁷ Viz Kewal Motwani, *Sociology in India*, Journal of Madras University, XI /2/, červenec 1939.

¹⁸ Dobrý výklad těchto základních věd podporujících sociální život viz Kewal Motwani, *Ideological Contours of the New Culture*, New Race 1 /2/, s. 9–15.

¹⁹ Radhakamal Mukerjee, *The Philosophy of Social Science* (předmluva), London, Macmillan & Co., Ltd., 1960.

²⁰ Radhakamal Mukerjee, *Faiths and Influences*, in: *The Frontiers of Social Science* (ed.), London, Macmillan & Co. 1955, s. 19.

věda, má svou podlahu i strop, její zvláštnost však spočívá v tom, že její podlahu je základnou všech společenských věd a její strop zůstává otevřený k nebi.²¹

Indická sociologie a západní empiricismus

Již od samého počátku vývoje moderní sociologie v Indii kladli významní indiští sociologové důraz na nutnost obezřelého přístupu k slepé aplikaci technik, referenčních rámců a teorií Západu při zkoumání indické společnosti, neboť jich lze s úspěchem použít jen tehdy, když mohou být přizpůsobeny zvláštnostem indických tradic, symbolů a kulturních vzorů.²² Velké nebezpečí lze naopak spatřovat v slepém přizpůsobování Parsonsovy teorie sociální akce v kontextu indické společnosti, v níž jednotkou je skupina spíše než jednotlivec, a v níž tradice hraje mnohem důležitější roli v akcích než přání jednotlivce.²³ V indickém kontextu je třeba žít lidský život tak, aby byly realizovány čtyři životní ideály, totiž *dharma*, *artha*, *káma* a *móksa*. A tak Parsonsovo schéma „jednající jednotlivec — situace“ zde není použitelné. Proto každá teorie akce, rozvinutá v indickém kontextu, musí pojednávat o těchto základních životních hodnotách. Kromě toho dali indiští sociologové najevo své pochyby o generalizacích založených na empirických výzkumech několika indických vesnic — a to vzhledem ke skutečnosti, že indická vesnice je uzavřená komunita, v mnohých ohledech naprosto odlišná od ostatních, také společensky oddělených komunit. Za těchto okolností „možnosti objevení obecných principů, aplikovatelných na indickou venkovskou společnost, jsou vzdálené.“²⁴ Početné studie o indickém kastovním systému jasně ukázaly neadekvátnost západních pomůcek při analýze indické sociální struktury a sociálních změn.²⁵ S poukazem na „omyly“ a „fakta“ v na-

ších teoretických formulacích společenské změny v indické společnosti, založených na empirickém zkoumání, Ramakrishna Mukerjee ze Střediska sociologického výzkumu při Indickém statistickém ústavu v Kalkatě konstatoval, že našim předním úkolem je „objektivní ohodnocení sociálních faktů, abychom mohli formulovat směry svého zkoumání a dojít k pracovním hypotézám o důležitých slabinách společenského organismu, jimiž by mohla být navozena žádaná linie společenských změn v dnešní Indii.“²⁶ Upozornil tak na nutnost „zjistit statické body, ve vztahu k nimž by vzor „odlišnosti“ pozorovaných v dnešním životě mohl být přiměřeně interpretován.“²⁷

Lze však pozorovat, že při zkoumání indické společnosti indiští sociologové neváhají použít statistických technik, kvantitativních měření a jiných podobných pomůcek k docílení objektivitu. Považují ale za povrchní každou empirickou analýzu, která neproniká až k náboženským základům indické společnosti. Neusilují o sociologii náboženství, ale o takovou sociologii, která uznává „kontemplativní zbožnost“ převládající v celé indické společnosti. A proto jen čtenáři neobeznámení s tím, do jaké míry je společenská struktura Indie proniknutá doktrínou karmy a zákonem dharmy, budou znepokojeni skutečností, že v dílech některých indických sociologů se mísí a splývají empirické fakty a náboženská vira.²⁸ Za správný přístup k indické sociologii se tedy pokládá syntéza empiricismu a intuice, a plné poznání skutečnosti, že duchovní hodnoty hrají v našem životě důležitou roli.²⁹ Není nic bližšího pravdě než skutečnost, že duchovní příčiny a možnosti transhumanismu, který má klíč k osudu lidstva a jeho aspiracím, zároveň odhalují omezenost a nedokonalost člověka a civilizace.³⁰ V Indii si musí so-

²¹ D. P. Mukerjee, *Indian Tradition and Social Change*, in: *Diversities*, New Delhi, People's Publishing House 1958, s. 229.

²² Viz Kewal Motwani, *Critique*, op. cit. Tuto knihu lze považovat za poslední varování nastupující generace mladých sociologů v Indii proti slepé adaptaci empiricismu při analýze indických sociálních dat.

²³ Lze se zmínit o tom, že Y. B. Damle doporučoval používání Parsonsova referenčního rámce při studiu indické sociologie. Viz jeho *Frame of Reference for Sociological Studies in India*, Religion and Society XI, 4, prosinec 1964, s. 13–17. Viz též výstrahu D. P. Mukerjeeho, op. cit.

²⁴ R. N. Saksena, op. cit.

²⁵ Podrobnosti o různých studiích a o indickém kastovním systému viz M. N. Srinivas et al., *Caste*:

A Trend Report and Bibliography, Current Sociology 8 /3/, 1959, s. 136.

²⁶ Ramakrishna Mukerjee, *The Sociologist and Social Change in India Today*, New Delhi, Prentice-Hall of India, Pvt. Ltd., 1965, s. 229.

²⁷ Ibid.

²⁸ Viz recenzi knihy R. N. Saksena, *Sociology, Social Research and Social Problems*, od Rollina Chamblisse, *Social Forces*, 40 /4/, květen 1962, s. 382.

²⁹ R. N. Saksena, op. cit., s. 12.

³⁰ Viz práce Radhakamala Mukerjee-a, např. *The Destiny of Civilization*, Bombay, Asia Publishing House 1961; *The Dimension of Human Evolution*, London, Macmillan & Co., Ltd., 1963; *The Community of Communities*, Bombay, Manaktalas 1966.

ciální empiricismus a filosofie navzájem pomáhat, aby osobnost, hodnoty a kosmos zůstaly v říši možností a tím i v říši svobody, otevřenosti a transcendence.³¹

Indická sociologie: Orientace k sociologii kultury

Závěrem této deskriptivní analýzy indické sociologie lze říci, že vývoj v tomto směru postupoval třemi širokými stadii. V prvním stadiu byla rozvíjena bohatá soustava základních principů, idejí a teorií o Bohu, člověku a společnosti, které byly vyjádřeny v klasické literatuře. Základy indické kultury zůstaly zachovány přes škody, které natropil čas, přes prudké cizí invaze, staletá ujařmení cizími panovníky a neustálý nápor cizích kultur a životních filosofii. Druhé stadium může být charakterizováno vlnou revolučních a reformačních hnutí v celé zemi; tato hnutí nacházela svou inspiraci v bohatém dědictví indické kultury. Byla to doba kulturní renesance.³² Přestože termín „sociologie“ oficiálně nepronikl intelektuální atmosférou tohoto renesančního období, rozvoj indického sociálního myšlení této doby není méně významný než rozvoj a vzrůst sociologie v Indii moderní doby.

Třetí stadium bylo svědkem nepochybného vlivu vývojových tendencí v období kulturní renesance na oficiální debut sociologie v Indii. Usilovně se studovaly indické rasy a kultury, indické sociální instituce, indické sociální problémy, atd. To vedlo k rozvoji srovnávací sociologie.³³ Různé ekologické a regionální studie provedené v tomto období měly záměrně zdůraznit hodnotu této metody. Někteří intelektuálové útočili na západnický způsob myšlení a analýzy našich sociálních dat. Různé makrostudie a mikrostudie ukázaly na jedné straně nevhodnost slepé aplikace západních metod a technik, a na druhé straně nás přiměly si uvědomit skutečné dimenze naší sociální sféry. To pak vedlo k obhajobě použití logicko-filosofických a analytických metod při objevování sociálních faktů a při interpretaci našich sociálních dat.

Čtvrté stadium přineslo řadu problémů, které byly vyvolány přibývajícimi pro-

cesy industrializace, technokracie, urbanizace a živelného rozrůstání národního života mnohými směry. Prostý člověk v Indii musil čelit nikoli sociální realitě, nýbrž sociálnímu zmatku, nikoli sociální kohezi a jednotě, nýbrž sociální disharmonií a nerovnováze, nikoli míru a spokojenosti, nýbrž válce a neklidu. Od sociologů tohoto období se žádalo, aby zodpověděli takové otázky, jako: Co je lidská přirozenost a jak je vytvářena dědičností, skupinovými kontakty a kulturou? Jak na sebe lidé navzájem působí a které jsou základní sociální procesy? Jak se lidé přizpůsobují a jaké ekologické procesy vytvářejí jejich sociální řád? Které typy společenství lidé vyvinuli a jak rozlišujeme mezi kulturou a civilizací? Jaká jsou etnická rozhodnutí lidí a jaká je jejich interakce na úrovni sociální, národní a mezinárodní? Jak se lidé chovají v náhodných kontaktech, např. v zástupu, v davu, v hordě, a jak z kolektivního chování tohoto typu vznikají zvláštní hnutí? Jak se lidé organizují ke kolektivnímu životu a které jsou hlavní sociální instituce, jimiž uspokojují své kolektivní potřeby? Jak vzniká sociální změna a jaké jsou příčiny a důsledky sociálních změn, proč jsou lidé konzervativní a jak se přizpůsobují měnícím se podmínkám? Jak zajišťují lidé sociální jednotu a udržují sociální řád pomocí mechanismu lidových způsobů, mravů, zvyklostí, zákonů, tradice? Jaké jsou sociální hodnoty a můžeme plánovat sociální pokrok, nebo musí náš život i nadále plynout jako opuštěná loď na volném moři? atd. To vedlo k vývoji sociologických vědomostí v oblastech jako je výchova, průmyslové vztahy, regionalismus, ekonomický vývoj, konstituční a parlamentární záležitosti, rozvojové společnosti, sociální zákonodárství, vývoj městského společenství, sociální plánování, sociální demografie, politické chování, náboženství, sociální změny atd. Všechny tyto otázky nejsou zcela vyřešeny a bude trvat dlouho, než se sociologie v Indii vyvine natolik, aby mohla na ně dát uspokojivou odpověď. Probíhající sociologické výzkumy jasně ukazují, že indiští sociologové se pilně zabývají většinou těchto problémů, což

³¹ Kewal Motwani, *Conception of the Individual and Society from the Religious Point of View*, přednáška v semináři „Religion and Society“, Indian Institute of Advanced Study, Simla.

³² Viz Sri Aurobindo, op. cit.

³³ Viz Benoy K. Sarkar, *Comparative Studies of Vaishnavism and Christianity a Race Origins*, in: *Inter-Racial Problems* (vyd. Spiller).

vyžaduje rozvoj nové geometrie sociálních vztahů.

Lze bezpečně tvrdit, že indiští sociologové si stále uvědomují nutnost pěstovat sociologii založenou na základních koncepcích indické kultury a společnosti a podporovat sociologické výzkumy používající modelů, nástrojů a technik, které mohou být charakterizovány jako doopravdy indické. Jinými slovy, usiluje se o vybudování svébytné a samostatné sociologie, která zároveň také bude univerzální ve svém vymezení i aplikaci.

Je rovněž pravda, že v Indii nelze vybudovat jinou sociologii než „sociologii indické kultury“, která podává jedinečnou syntézu různých elementů přispívajících k „velkolepé životní strategii“ a usiluje dopracovat se ke konečnému osudovému naplnění a uskutečnění všech nadějí, systém, který v sobě chová vědomosti i zkušenosti věků, jež jsou zahrnuty v samotné psychické struktuře jednotlivce této země, ať už jsou jeho víra, kasta, náboženské vyznání, pracovní obor atd. jakékoli.³⁴ Žádný indický ani cizí vědec nemůže řádně studovat různé indické so-

ciální instituce, aniž naváže na indickou starověkou klasickou literaturu, počínaje vědami. Existovala stálá interakce mezi náboženstvím a vědou, mezi vědami a upvédami — vedangami, mezi ideologiemi a institucemi vtělenými v mozaiku indické kultury, kterou je nezbytně nutno studovat, mají-li být objeveny a zdokonaleny základní sociologické pojmy.

Kewal Motwani nedávno tvrdil, že má-li lidstvo překonat svou nynější krizi a vybudovat budoucnost hodnou svého jména, ukáže se, že přínos Indie ve sféře sociálního myšlení bude nedocenitelný.³⁵ Podal krátký nástin indické sociologie, jak je ztělesněn v Mánava dharmasástra, a vytyčil další její stadium. Podle něho bude nejbližším vývojovým stupněm sociologie v Indii prozkoumání, zhodnocení a inkarnace těchto vědomostí, harmonizace těchto učení a zásad s vizemi velkých sociálních myslitelů, proroků a mudrců lidstva a budování nového města Božího.³⁶ Také Sorokin dospěl k názoru, že formou budoucí indické sociologie bude — v jejich různých variacích — rozvíjení integrální teorie poznání a tvořivosti.³⁷

³⁴ Kewal Motwani, *Study of Sociology in India: Which System?*, Indian Journal of Social Research, 5 /3/, prosinec 1964, s. 232. Viz též T. K. N. Unnithan et al., *Towards a Sociology of Culture*, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Ltd., 1915.

³⁵ Kewal Motwani, *Critique*, s. 326–327.

³⁶ Ibid., s. 331.

³⁷ Pitirim A. Sorokin, *Sociological Theories of Today*, New York, Harper & Row 1966, s. 645. Zvláště se zmiňuje o úsilí, které v tomto směru vynakládají Kewal Motwani, D. C. Hallen, R. Mukerjee, S. Radhakrishnan a P. H. Prabhu.

Úvahy o pojmu funkce v sociologii

JOSEF ALAN
Ústav sociálně politických věd, Praha

Je nepochybné, že některé pojmy na sebe v sociologii — a to na všech úrovních obecnosti — soustřeďují větší pozornost než jiné. V rovině obecně teoretické a metodologické jde nesporně i o pojem „funkce“, který vedle několika dalších tvoří přímo jeden ze základních kamenů celé jedné sociologické linie. Nicméně jde současně o pojem frekventovaný i mimo tento rámec, takže někdy můžeme nabýt dojmu, že se stává slovním fetišem, který pro svou mimořádnou aplikabilitu ztrácí sémantickou jednoznačnost a stává se pojmem sice intuitivně jasným, současně však logicky nekorektním. Na druhé straně se však může ukázat, že právě tato široká aplikabilita je argumentem pro jeho sociologickou relevanci, ba co víc — pro jeho maximální explikativní hodnotu v sociologii.

I.

Prvním problémem, s nímž se musíme vyrovnávat, je vazba pojmu funkce na konkrétní teoretický kategoriální systém, v němž tvoří jistý konstitutivní komponent. Jde o otázku, zda je vůbec možno podniknout analýzu tohoto pojmu bez ohledu na jeho významový rámec v jistých sociologických teoriích, zda je tedy možno odhlédnout od již zafixovaného významu tohoto pojmu v jistých teoriích, školách či proudech. Pak by šlo primárně o analýzu těchto teorií, systémů apod. z hlediska jejich vnitřní (logické) konzistence, a to ovšem z aspektu pojmu funkce. V opačném případě bychom od těchto souvislostí mohli odhlédnout a pokusit se zkonstruovat jistý více či méně jednoznačný výklad tohoto pojmu z hlediska jeho sémantické platnosti, a tím v podstatě z hlediska jeho obecné použitelnosti. Jde ovšem o alternativu poněkud násilně vzniklou, neboť ani jeden, ani druhý postup nelze osamostatnit. Na druhé straně však musíme respektovat

i skutečnost, že samo používání pojmu funkce v sociologii není omezeno jen na některé, byť sebevíce rozšířené teoreticko-metodologické tendence, že naopak vykazuje značnou „nekázeň“ a objevuje se všude, kde je k tomu příležitost. Konkrétněji: Nelze zastřít fakt, že strukturálně funkcionalistická sociologie pojem funkce dosadila do svých (pojmových) základů; současně však i mnohé práce, které s tímto směrem teoreticky nemají nic (nebo jen málo) společného, po pojmu funkce sáhnou velmi rády. Tento pojem jako by se tedy emancipoval a nabyl jakési vlastní inspirativní hodnoty i mimo své „rodiště“ — což svědčí jak v jeho prospěch, tak v jeho nepospěch.

S problémem, zda samo používání pojmu funkce znamená současně příklon k funkcionalistickému pojetí společnosti (či sociologie), se setkáme již v díle Comta a Spencera. A kdybychom z nich chtěli udělat „praotce“ funkcionalismu, nedalo by nám to — při troše námahy a dobré vůle — ani mnoho práce. Jen slyšíme: „Povoláním vlády jest zadržovati a zamezovati pokud možno rozptýlení idejí, pocitů a zákonů, kteréžto, kdyby bez překážek mohlo se vyvíjeti, zarazilo by konečně sociální pochod. Toto pojetí tvoří podklad teorie o vládě co nejvznešenějšího úkolu, který ji vyznačuje, totiž zprvu samovolného a pak upraveného *působení celku na části*. Jediný prostředek proti takovému rozptýlení spočívá v skutku v tom, aby tato působnost učiněna byla novou *funkcí*, která by mohla zasahati do všech *funkcí* zvláštních, aby vyvolávala myšlenku na *celek* a pocit obecné solidárnosti tím mocnější, čím více individuální činnost snaží se je udusiti“ (podtrhl J. A.).¹ Nечceme se zde zabývat analýzou Comtovy sociologie; tento dlouhý citát byl uveden pouze ilustrativně jako doklad toho, že současné použití pojmu funkce a jistého

¹ A. Comte, *Sociologie*, Praha 1889, s. 150.

obecně teoretického postulátu (nadvláda celku nad částmi) může vést jednoduše k uznání funkcionalismu v díle autora, který z mnoha jiných důvodů stojí na poněkud jiných základech. (Nicméně by nebylo bez zajímavosti všimnout si Comtova přístupu k odvěkému problému funkcionalismu, totiž — mluveno s Comtem — ke spojení „sociální statiky“ se „sociální dynamikou“. Comte, který považoval za princip statiky „konsensus“, ukazuje, že na jedné straně je třeba zkoumat vzájemné „akce a reakce, které všechny části sociální soustavy navzájem na sobě vykonávají, nehledě k pohybu, jenž je postupně modifikuje“, tedy chápat „každý sociální prvek“ jako „solidární s ostatními“; současně však je třeba z této teorie vyjít „při studiu sociálního pohybu, jehož pojetí předpokládá zachování odpovídajícího organismu“).²

Podobně se setkáváme s pojmem funkce u Spencera (mluví např. o funkcích institucí, které se mohou měnit, aniž by zanikly tyto instituce samy, apod.).³ Jeho dílo je konečkonců považováno za jeden z hlavních zdrojů funkcionalistických teorií v novější sociologii,⁴ i s jejich organistickými aspekty. I když nám však nejde o dějiny funkcionalismu, nemůžeme opomenout „klasické funkcionalisty“, kteří sice reprezentují spíše kulturní antropologii a etnologii, kteří však zasáhli do rozvoje sociologie velmi výrazně (zvláště B. Malinowski a A. R. Radcliffe-Brown). Právě u nich totiž došlo k explicitně formulované „funkcionální teorii“, která — v reakci na do té doby preferované uznávání „výlučnosti“ mechanismu kauzálních vztahů — vyzvedla do popředí pojmy funkce a struktury a předurčila tak do značné míry i směr práce mnoha sociologů. Řekli jsme však, že nám nejde o dějiny; jde nám — abychom to formulovali přesněji — o „logický a sémantický status“ pojmu funkce v sociologii, což tvoří v podstatě tři okruhy problémů: 1. problémy sémantické — jednoznačnosti či víceznačnosti tohoto pojmu, 2. problémy jeho postavení v kategoriálním schématu sociologické teorie (vztah funkce a struktury apod.) a 3. problémy vztahu funkcionální metody k výkladové hodnotě pojmu funkce.

V následujících úvahách se dopustíme jistě nekorektnosti. Opustíme nejenom ony právě uvedené problémové okruhy spojené s pojmem funkce (lépe jejich distribuci), opustíme dokonce i požadavek přesné uspořádanosti úvah, a to hlavně proto, abychom v jakýchkoli předběžných poznámkách obsáhli pokud možno celou oblast, již se věnujeme, a připravili si tak půdu k vlastnímu řešení.

Předně se zdá, že při pokusech definovat slovo funkce dochází k jisté změně, k smíšení dvou dimenzí, v nichž je ho používáno. Na jedné straně jde o „čistě“ sémantickou dimenzi, která je vázána na problematiku funkce v původním (etymologickém) významu slova funkce jako činnosti, na druhé straně o původně matematickou (a odvozeně „strukturální“) dimenzi významu tohoto slova, které je chápáno jako výraz pro vztah dvou elementů (speciálněji pak pro vztah elementu a systému, části a celku). Všimněme si nejdříve právě významové dimenze, i když i zde bychom měli poznamenat — a ono se to také později projeví —, že obě významové dimenze spolu souvisejí.

Tedy slovo funkce (z latinského *functio*) původně označuje, znamená činnost. K tomuto významu se ovšem přidružuje řada obdobných, ekvivalentních či akcesorních významů jako konání, úkon, operace apod. Tím ovšem není dána definice slova, neboť výrok „funkce je činnost“ neznámá nic jiného než prostou slovní transformaci. To je zřejmé na první pohled, ale také *jen* na první pohled; neboť co potom s výrokem „určitá konkrétní činnost má určitou funkci“? S tím se nejednou setkáváme, a to jak explicitně („lyžování... apod. má v životě člověka významnou funkci“), tak implicitně (mluví se o funkci různých aktivit nebo jejich součástí jako jsou modlitba, svatební obřad, proslov atd.). Zde tedy dochází k jisté významové asymetrii mezi oběma výroky („funkce je činnost“ a „činnost má funkci“). Je to samozřejmě — každá činnost může být brána jako konkrétní společenský fenomén a tedy může být nazírána prizma-

² Op. cit., s. 107.

³ H. Spencer, *O studiu sociologie*, Praha 1898, s. 17.

⁴ Viz např. Z. Strmiska, *Otázky marxistické sociologické teorie*, disertační práce, 1967, s. 103n.

tem funkce (aniž bychom zatím přesně věděli, co funkce je). Na druhé straně však zůstává jisté residuum původního etymologického významu slova funkce, takže toto slovo zahrnuje, implikuje jako jednu ze svých významových „složek“ určitou aktivitu. V tomto smyslu je i nadále relevantní považovat slovo funkce za výraz činnostně, aktivizačně zabarvený.

Zůstaneme-li v této rovině, pak automaticky vzniká otázka, zda se pojem funkce nevztahuje spíše na výsledek činnosti než na činnost samu (jako proces), zda tedy v souvislosti s funkcí není relevantní mluvit spíše o účinku (a o jeho ekvivalentech, např. o výsledku apod.). Na tuto variantu upozorňuje také Zetterberg,⁵ i když v jiných souvislostech. Ukazuje totiž, jak pojem funkce, zastupující nejednou pojem „rezultátu“, implikuje jisté reminiscence kauzálního myšlení; proto také místo determinanty bývá používáno označení „funkcionální předpoklad“. Nicméně již sám fakt používání slova funkce ve smyslu „účinku“ nás nutí tento význam respektovat a předběžně zařadit mezi ostatní. Mezi ostatní — neboť ještě jeden významový aspekt „vstupuje do hry“. Běžné používání slova funkce (např. funkce rodiny, funkce sociální skupiny atd.) totiž ukazuje, že tento pojem implicitně obsahuje jistou orientaci, intenci, a to normativně zabarvenou. Funkce je zde chápána jako stav „má být“, a to jak ve smyslu „hypoteticky stanoveného cíle“, tak ve smyslu normativního postulátu. Tomu odpovídají vyjádření typu „úkol“, „úloha“, anebo dokonce „účel“ (srv. zvláště vztah funkční — účelný).

Vidíme tedy, že v první — sémantické — dimenzi se pojem funkce pohybuje v prostoru vymezeném významy „činnost“ — „účinek“ — „cíl“ (event. úkol).⁶ Protože jsme již řekli, že existuje druhá (významová) dimenze tohoto pojmu, kterou není možno dost dobře ignorovat, můžeme přistoupit k dalším rozborům.

Vyjďeme od jednoho z nejvýraznějších analytiků funkcionalistické teorie, K. D a

vise. Jeho kritika pojmu funkce vycházela z toho, že vlastně mezi kauzální a funkcionální metodou (analýzou) není závažného rozdílu. K. Davis⁷ ukazuje, že pojem funkce jenom komplikuje dorozumívání, že je jakousi pojmovou „schválností“. Podle něho není vlastně rozdíl mezi výroky typu „funkcí srdce je vhnět krev do žil“ a typu „srdce vhně krev do žil“. A skutečně, zdá se, že významově se na platnosti obou výroků nic nemění, neboť podoba prvního výroku je pouze normativní transformací výroku druhého, aniž by to sama situace (poznávací charakter obou výroků) vyžadovala. Jistá činnost může být regulována (normativně směřována) pouze v případě, je-li znám regulační rámec činnosti, tedy její tendence, směr nebo cíl. Pak je ovšem nutno tuto činnost chápat jako činnost zaměřenou k jistým účinkům, a tak význam pojmu funkce jako *pouhé* činnosti je třeba odmítnout. Ale nejen to. Ani názor, který podtrhuje význam účinku pro pochopení pojmu funkce, není důsledný. Ať vezmeme za základ Mertonovo pojetí funkcionalismu, které staví na nároku, že interpretovat fakta neznamená nic jiného než „zjistit účinky na širší struktury, v nichž jsou fakta začleněna“, nebo názor Davisův, podle kterého „mluvit o funkci instituce nebo o jiné instituci v této společnosti je totéž, jako ptát se, jak působí (podtrhl J. A.) instituce ve společnosti, do níž patří“, není zdůvodněna nutnost pojmu funkce pro sociologickou analýzu. Neboť mluvit o tom, jak jistá instituce působí nebo jaké jsou účinky faktů, neznamená nic jiného než provést popis dané „situace“, tzn. zaznamenat a zachytit, příp. vyložit soustavu těchto účinků. Jakmile bychom zavedli do takového „výkladové struktury“ výroky typu „funkcí srdce je...“, zavádíme do deskriptivního a výkladového rámce teorie normativní postuláty, vycházející z jiné situace, tedy závěry jiných analýz.

Není ovšem bez zajímavosti, že se tento normativní charakter pojmu funkce

⁵ Hans L. Zetterberg, *Theorie, Forschung und Praxis in der Soziologie*, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, red. R. König, Stuttgart 1967, s. 95.

⁶ Není bez zajímavosti sledovat prolínání těchto „významů“ přímo v určitém díle. Tak např. ve Friedmannově sborníku *Traité de Sociologie du Travail* (slovenský překlad *Sociológia práce*, Bratislava 1967) H. Fayol ztotožňuje nejprve funkce s operacemi, dále je považuje za skupiny úkonů

soustředěných kolem určitého technického postupu a nakonec mluví o funkcích jako souboru toho, co se musí (!) vykonat, aby se zabezpečil chod podniku (s. 253n.).

⁷ K. Davis, *The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology*, ASR 24, 1959, č. 6.

⁸ R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill., 1957, s. 24n.

⁹ K. Davis, op. cit., s. 772.

dostal do funkcionalistické teorie už v klasických funkcionalistů, ale poněkud jinou cestou — prostřednictvím pojmu *potřeba*. „Funkci,“ píše Malinowski, „není možno definovat jinak než jako uspokojování potřeb činností, v níž se lidé spojují, využívají produkce a spotřebovávají majetky“.¹⁰ Tak funkce sice neztratila svou vazbu s činností, ale tyto činnosti jsou mlčky považovány za směrované; tedy normativní charakter jim dávají potřeby. To se ovšem neobejde bez dalších problémů. Jde hlavně o otázku „definování“ potřeby; snad by se mohlo zdát, že systém definic jenom zkomplikuje situaci, je však nezbytné se u tohoto pojmu zastavit, a to jednak z aspektu výstavby koncepčního rámce funkcionalistické teorie (tedy funkcionální metoda přerůstá v teorii), jednak z aspektu samotné analýzy pojmu funkce. Pojetí funkce jako „uspokojování potřeb“ je totiž velmi rozšířené, a snad nejpoužívanější. Přiklání se k němu např. i Szcze-pan-ski. Jak chápe potřebu? „... potřebami budeme nazývat všechny požadavky organismu, vrozené nebo získané, vyvolávající pocit nějakého nedostatku a nutící k činnosti“.¹¹ Pomineme-li jistou zmatenost celé „definice“ (nejasnost vztahu mezi potřebou a požadavkem a současně otázku, zda je nedostatek vyvoláván nebo sám vyvolává jisté požadavky, event. potřeby), pak dojdeme k závěru, že funkce chápána jako „uspokojování potřeb“ by neznamenal nic jiného, než že funkce jsou úkoly, které plynou z požadavku uspokojit jisté potřeby nějakou činností.

Na to ovšem navazuje problém struktury potřeb, jejich kategorizace (která je sama o sobě dostatečně složitým okruhem nejjasnosti). Omezíme se ale pouze na jednu stránku této struktury. V rámci společenských procesů se totiž potřeby aktualizují na dvou pólech společenského života, jejichž maximální rozestupnost jistě také komplikuje otázku jejich vztahu. Na prvním pólu jde o potřeby individuální (sociálních jedinců, ale i jiných společenských jednotek, které vystupují jako subjekty společenských procesů), přičemž ovšem, abychom zachovali jisté schematic-

ké zjednodušení maximálně rozestupných pólů, budeme zde uvažovat jen jedince (diferencované podle mnoha kritérií — antropologických, sociálních apod.). Na druhém pólu jde o potřeby „nadindividuální“, tedy skupinové, kolektivní, které jsou prvním „nadřazeným“ (ze sociologického hlediska). Jde potom o vztah potřeb individuí (sociálních subjektů) a skupin (nepřesně sociálních objektů), například: student—škola, dělník—podnik, případně (ale tomu se pokud možno vyhneme) podnik—ekonomický systém společnosti, škola—globální společnost apod. Žádnou potřebu tedy nelze izolovat od „interakčního systému“, v němž se aktualizuje, příp. realizuje. To ovšem znamená, že potřeba není prostou kvalitativní kategorií, ale je především kategorií vztahovou a jako taková implikuje vždy poměr mezi společenským subjektem (noselem potřeby) a těmi faktory, které podmiňují (brání nebo podporují) její uspokojení; ze sociologického hlediska třeba zdůraznit především faktory společenské (institute, skupiny, sociální zájmy apod.). A vzhledem k tomu, že krajními entitami sociologické oblasti zkoumání jsou jedinec a společnost, nelze z tohoto „ontologického“ rámce vytrhnout ani problematiku samotných potřeb. To ovšem implikuje možné napětí, kontrárnost potřeb na obou pólech (i s jeho modifikacemi). K čemu to však vede? J. Szcze-pan-ski v jedné své knize např. píše: funkci vysokoškolského vzdělání je „uspokojování společenských, intelektuálních, kulturních, politických a jiných potřeb jak jednotlivců, tak společenských skupin, vrstev, tříd i celého národa“.¹² Formulace jistě vyčerpávající. Ale současně natolik obecná, „všeobjímající“, že přechází nutně možné diskrepance mezi jmenovanými společenskými elementy. Předpokládá se tedy implicitně naprostý *konsensus potřeb*, jakási organická jednota společnosti — což je ovšem stav natolik nereálný, že uvedená formulace ztrácí své faktické oprávnění.

Řekli jsme již, že vazba pojmu funkce na potřeby vede k přechodu od funkcionální metody k teorii. Tato vazba je jakýmsi teoretickým východiskem a je

¹⁰ B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958, s. 31.

¹¹ J. Szcze-pan-ski, *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, s. 42.

¹² J. Szcze-pan-ski, *Socjologiczne zagadnienia wyzsze- go wykształcenia*, Warszawa 1963, s. 12.

v podstatě obsažena již v díle „klasických funkcionalistů“, kteří pojem funkce spojují s postulátem nadřazenosti potřeb sociálního systému. Tak Malinowski chápe funkci v její integrující schopnosti, Radcliffe-Brown pak uvádí, že „funkci možno definovat jako souhrn vztahů mezi jednotlivou společenskou činností, zvyklostí nebo vírou a společenským systémem jako celkem“,¹³ přičemž na jiném místě zdůrazňuje, že funkcí jakéhokoli procesu (jevu) je nastolení souladu (konsensu) mezi tímto procesem a potřebami „organismu“. Vidíme tedy, že v rámci jisté teorie není funkce chápána jako prosté uspokojování jakýchkoli potřeb, ale je specifikována jako uspokojování potřeb strukturálních. „Život organismu“ je považován za „funkci struktury“ nebo — jak to vyjádřili Klofáč a Tlustý — funkce jsou „role činnosti v udržování dané sociální struktury nebo korespondence mezi účinky činnosti a potřebami sociální struktury“.¹⁴

Tato specifikace nebo modifikace pojmu funkce se nejvýrazněji projevila u T. Parsonse, který přímo nahradil pojem „společenské potřeby“ výrazem „funkční požadavky systému“ — tedy požadavky podmiňující existenci a rovnováhu jakéhokoli systému. Snad by bylo vhodné se u toho trochu zastavit. Nedostal se tímto „krajně sociologickým“ přístupem (protože jde vlastně o maximální preferenci systému před jeho elementy, tedy maximální podřízení elementů systému) do funkcionalistické teorie onen rigidizující prvek, který — napadán ve svých důsledcích spíše než v základech — v podstatě znemožnil zařadit do konceptuálního systému této sociologické teorie změnu? Skutečně, důsledné setrvání na tomto pojetí funkce, v němž je zahrnuta podřízenost elementů (subsystémů) sociálnímu systému a spolu s tím idea rovnovážného fungování společnosti, vede nezbytně k tomu, že potřeby dílčích subsystémů či elementů jsou chápány jako derivát systému, jako ideální „interdependence“ všech zúčastněných faktorů. Tak vlastně dochází opět k vazbě pojmu funkce na výchozí sociologický teoretický

postulát, vyjádřený již samotným Comtem jako nadřazenost celku nad částmi. Nejde tedy v těchto souvislostech o pojem svévolně odtržitelný od teoretického rámce, o pojem s pouze metodologickou platností.

To se konečně projevilo také v díle jednoho z našich největších funkcionalistů — J. L. Fischera, který již vlastní předmět sociologie, tj. společnost, definuje pomocí pojmu funkce: předmětem sociologie je mu „společnost jako celek, nazíraná prizmatem zjištěných sociálních funkcí, zkoumaných jak vzhledem k onomu celku, tak i vzhledem k zespoledenštěným individuí, a to jak pod zorným úhlem krajně dosažitelné přiměřenosti průběhu oněch funkcí, tak i institucí, v nichž byly zpředmětněny“.¹⁵ Je-li přitom (sociální) funkce chápána jako určitá zájmově podmíněná tendence vytvářející nástroje, jimiž má být objektivována, pak převedení sociální skutečnosti na soustavu funkcí a funkcionálních vztahů není pouhým metodologickým postupem, nýbrž současně součástí teoretického rámce obecného sociologického charakteru. Z funkcionálních vztahů je pak podtrženo vedle „funkcionálního určení“ (tj. reálného smyslu, „podstaty“ skutečnosti) především „funkcionální podmínění“ jako typická vazba tzv. skutečnostního chování, vyjádřená převahou celku nad částmi.¹⁶ Pak ovšem nejde o pouhé metodologické dispozice (i když jsou zde implikovány), ale o jistou teoretickou základnu.

R. K. Merton si byl vědom jistého nebezpečí skrytého v takto pojatém východisku funkcionalismu.¹⁷ Byl si totiž vědom toho, že společnost (sociální „celek“) neimplikuje konsensus ve smyslu jakési „funkcionální jednoty“, jako je tomu např. u organismu (odkud konečně také funkcionalisté do značné míry vycházeli), že tedy nejde o jakousi ideální funkcionální „interdependenci“, nýbrž že jisté (potenciálně všechny) sociální jevy mohou být z aspektu své funkce pozitivní i negativní. Tím na jedné straně usiloval o prosazení přístupu ke společnosti a jejím jevům (elementům) z hlediska

¹³ A. R. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, Glencoe 1952, s. 85.

¹⁴ J. Kiofáč — V. Tlustý, *Soudobá sociologie I*, Praha 1966, s. 106n.

¹⁵ J. L. Fischer, *Automatizace potřeb a naposled*, Odborná škola 1965/3.

¹⁶ J. L. Fischer, *Krise demokracie*, Praha 1933 (zvl. úvodní kapitola); srv. také *Filosofické studie*, Praha 1968, s. 126n.

¹⁷ R. K. Merton, op. cit.

funkcionálních procesů jako reality, v níž se teprve společnost (sociální systém) integruje a vyvíjí, na druhé straně podtrhoval nutnost respektování „referenčního“ rámce, v němž tyto jevy (elementy) vystupují. To se projevuje aktuálně např. v souvislosti s analýzou jevu vzhledem k několika systémům (např. skupinám, apod.) současně. Proto také mohl zavést — jako jisté zpřesnění — „klasifikaci“ funkčních vztahů (afunkční, disfunkční a eufunkční), aniž by tím ovšem opustil teoretickou platformu pojetí funkce jako výrazu potřeb systému.

Co je ovšem kritérium funkčnosti? Uvedli jsme již, že Merton spatřuje toto kritérium v účincích; jde ale o takové účinky, které vedou k přizpůsobení (adaptation) elementů systému, tedy k vyrovnaní systému. Opět tedy idea konsensu a rovnováhy jako kritéria funkčnosti. Objevuje se samozřejmě nejen u Mertona. Také jiní ji považují za nespornou a rozhodující. Tak Nagel¹⁸ považuje za jediný relevantní význam pojmu funkce význam, který označuje, „jak určitý prvek přispívá... k uchování určité charakteristiky nebo podmínky v daném systému, k němuž sám náleží“. Také u Strmisky najdeme pojetí funkce jako vyjádření takového vztahu prvku k systému, který přispívá k uchování nebo dosažení uspořádanosti soustavy.¹⁹ I když tedy není vždy zdůrazněn aspekt přizpůsobení, jde vždy o tento rozměr — a současně problém. Na to upozornil již Galtung.²⁰ Podle něho totiž pojem přizpůsobení vyvolává otázku: přizpůsobení — čemu? Odpovědi jsou vlastně jen dvě: buď danému stavu systému nebo jeho změnám. Tím se zcela automaticky objevuje nový problém: co je funkční z hlediska stavu a co z hlediska změny systému? Jde o identitu funkce ve stacionárním a dynamickém průmětu? A je-li funkce vždy implicitně chápána také jako výraz pro „hypotetický cílový stav“, jak o tom mluví R. Mayntzová,²¹ záleží potom na vymezení charakteru tohoto „stavu“, aby byla určena funkcionalita společenských procesů? Opět se tedy do-

stáváme k již známému poznatku — i když v jisté modifikaci: zatímco pojem funkce je svázán s jistým strukturalistickým postulátem, vyjádřeným premisou nadřazenosti celku nad částmi, je jakákoli konkrétní, faktická funkce sociálního jevu vázána na jistou sociologickou teorii společnosti. To budiž dílčím závěrem pro další úvahy.

Tuto část úvah tedy můžeme uzavřít jakýmsi shrnutím. Pro vymezení pojmu funkce v sociologii je třeba, abychom si byli vědomi, že jde 1. o vztahovou kategorii (nelze ji především izolovat od jistého řešení vztahu částí a celku), 2. o pojem, který implikuje nějak směřovanou činnost a její účinky, a 3. o pojem, který není zbaven jistého normativního charakteru.

III

Pojetí funkce v sociologii, jak jsme již řekli, nelze dost dobře emancipovat od strukturalního pohledu na společenskou realitu. Právě proto, že předmět sociologie tvoří jistá integrovaná pluralita společenských elementů, musí být tato „pluralita“ (obvykle chápána jako sociální systém) referenčním bodem jejich analýz. Avšak analýza společenské skutečnosti se stává primárně sociologickou analýzou teprve tehdy, je-li vztažena na procesy a vztahy, které jsou nějak nadřazeny jednotlivým individuí, je-li tedy respektován postulat, že objektem zkoumání jsou vztahy mezi společenskými „jednotkami“, které jsou vzájemně nějak strukturovaně uspořádány v celek, který má integrační postavení. Jde tedy o jistý specifický stav „celku a částí“, v němž je reciprocita spojena s požadavkem podřízenosti částí celku. Proto je také individuum v sociologii chápáno jako individuum společenské (zespolečenštěné), nikoliv tedy zvláštní a odlišné. To není nic nového.²² Avšak touto charakteristikou není ještě automaticky „zaručena“ nezávislá existence celku; jeho postavení je (sociologicky) preferováno proto, protože se vychází z jeho základního určení: uspokojovat optimálně nároky a potřeby všech zúčastněných díl-

¹⁸ E. Nagel, *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*, New York 1961, s. 525.

¹⁹ Z. Strmiska, op. cit., s. 124n.

²⁰ J. Galtung, *An Outline of Structural-Functional Theory Applied to Social Change*, 1958, cit. podle: H. L. Zetterberg, op. cit., s. 95n.

²¹ R. Mayntzová, *Kritische Bemerkungen zur funktionalistischen Schichtungstheorie*, in: *Soziale Schichtung und Soziale Mobilität*, KZfSS, Sonderheft 5, s. 12.

²² Srv. k tomu zvl. R. Dahrendorf, *Homo sociologicus*, Köln 1959.

čích „elementů“. To je možno považovat za jistý „cílový stav“, k němuž lze dospět integrováním (sjednocováním, vyrovnáváním apod.) a regulováním nároků těchto „elementů“, a to jednak adaptací elementů prostřednictvím procesu socializace, jednak jejich kontrolou. V obou případech nepostrádáme normativní fundament. Nelze se však vyhnout zcela samozřejmě otázce: Jde jen o jednostrannou adaptaci a kontrolu „elementů“? Zdá se, že nikoli, že jak adaptace, tak kontrola se rovnou měrou vztahují i na systém samotný, že totiž jak integrování, tak regulování se týká i systému, který se musí měnit v souladu se změnami ve vztazích a „kvalitách“ jeho elementů. Právě tato vzájemná závislost určuje dynamický charakter společenských procesů a stává se jakýmsi kategoriickým imperativem optimálního fungování systému.

Nyní ovšem vyvstává otázka, nakolik je v tomto rámci aplikabilní pojem funkce. Je-li funkce kategorií spojenou se strukturálním pojetím společnosti, nestojí v jisté opozici k procesuálnímu, dynamickému pojetí společnosti? V kritikách na adresu strukturálně funkcionalistické sociologie (zvláště Parsonse) bylo nejednou zdůrazněno, že se dopouští jisté násilnosti, jestliže jednostranně podržuje elementy a jejich vztahy danému stavu systému (ekvilibrium), neboť pak se funkce jeví jako součást dané strukturovanosti a funkcionalita se uplatňuje jen ve smyslu převahy celku nad částmi. Zdá se tedy nevyhnutelné přiznat (lépe přiřadit) funkci také celku, a to vzhledem k jeho částem; neboť celek zde není „pro sebe“, struktura je imanentní jen jak integrita elementů a nikoli jako „univerzálie“, tj. jako „absolutní entita“. A v tomto smyslu chápat funkci jako vztahovou kategorii znamená uznat reciprocitu vztahů i v rovině funkcí (tedy nejen jaká je funkce elementu vzhledem k celku, ale i naopak, jaká je funkce celku vzhledem k elementu).

Proto ani význam funkce ve smyslu „uspokojování potřeb“ nemůže být vymaněn z tohoto recipročního rámce. Uspokojování potřeb společnosti a současné uspokojování potřeb sociálního elementu (subjektu) jsou krajní póly společenských vztahů, a současně jejich dynamickým „nábojem“. Funkcionalita se pak z tohoto

aspektu stává regulačním principem společenských aktivit a nevyčerpává se jednostrannou preferencí systému na úkor elementů, nýbrž má svůj základ v relativní autonomii a soutěži obou „krajností“. Není proto dostatečným považovat funkci pouze za výraz vztahu „prvku k systému“, nýbrž také naopak, za výraz jistého vztahu systému k prvku — i když s cílem uchování či dosažení optimální uspořádanosti systému.

Všimli jsme si jedné významové roviny pojmu funkce, která v podstatě odpovídá pojetí funkce jako „strukturálního atributu“. Snad bude vhodné opět zdůraznit, že v tomto smyslu je funkcionální analýza vázána na jistou teorii společnosti. Vedle toho však pojem funkce vystupuje i ve významu „definičního atributu“ sociálních jevů. Předběžně můžeme říci, že jeho prostřednictvím je určována sociální specifika jednotlivých sociálních „útvárů“ (jde v první řadě o instituce, v nichž jsou jednotlivé funkce „zpředměťňovány“), a to jak z aspektu jejich činností, tak z aspektu jejich cílů a úkolů. Zdá se tedy, že takto pojatá funkce umožňuje postihnout „sociální imanenci“ těchto útvarů a tím současně implikuje jisté tendence ve formalizačním procesu objektivovaných činností.

Na prvním místě tedy stojí problém vztahu mezi funkcí a činností. Budeme muset postupovat trochu z „dálky“. Předně jde o to, je-li funkcionalita univerzálním atributem společenských jevů, plní-li tedy každý element (ale i systém) určitou funkci. V klasickém funkcionalismu byla tato univerzální funkcionalita jedním ze základních postulátů a nebyla opuštěna mnohými autory dodnes. Nezdá se, že bychom ji mohli popřít nepřímou, prostřednictvím vyvrácení dalších „klasických“ postulátů funkcionalismu, totiž předpokladu funkcionální jednoty společnosti a funkcionální nezbytnosti všech elementů společenské skutečnosti. Předpokládejme tedy, že tato univerzalita funkce platí. Pak bychom ovšem nutně museli uznat také funkcionalitu každé činnosti (jako jistého společenského jevu), což vede k (předběžnému) závěru, že postavení jakéhokoli sociálního elementu je určeno (nikoliv hodnoceno) charakterem jeho funkcionality, jinými slovy, že funkce elementu je jeho „definičním atributem“.

tem“. Předěme však k otázce činnosti.

Ukazuje se — při podrobnějším pohledu —, že každá činnost se vyznačuje především jakousi autocentričností, autonomní sebeuzavřeností. Každá činnost se primárně vztahuje k svému nositeli, charakterizuje ho, on je jejím aktivizačním centrem. Tento nositel činnosti má pak samozřejmě zájem na rozvoji této činnosti, a proto ji posvěcuje — neboť se jedná o určující charakteristiku jeho samého (především ovšem autonomně, to znamená charakteristiku sebe samého před sebou samým). Funkcionalita činnosti je pak určena imanentně, sama sebou, je potvrzena prostřednictvím svého nositele vždy jako pozitivní součást jeho (okamžité) existence. Nejde však o bludný, nepřekročitelný kruh, který by uzavíral činnost a činitele (nositele činnosti) v prostoru jednoznačné funkcionality. Jakákoli činnost totiž současně také sebe samu překračuje, je současně „ausser sich“, protože zasahuje i jiné elementy než činitele. Jakmile se tato činnost objektivuje, stává se „společenskou“ — ale pak může být její funkcionalita nahlížena nikoli již zevnitř, ale zvnějšku, mimo nositele činnosti, který je naopak zprostředkovaně určován i touto exterioritou. Kritérium tohoto externího přístupu k činnosti, tedy ne od činitele, ale od jiných elementů, nelze spatřovat již v samotné činnosti nebo ve vazbě činnost-činitel, ale v její objektivaci. A tou jsou její účinky. Tím je současně řečeno, že tyto účinky charakterizují také činitele — ale zvnějšku, a to buď ex post facto nebo prostřednictvím jiných elementů. Zatímco tedy z aspektu imanentního, interního přístupu činitele k funkci činnosti je rozhodující činnost sama (samozřejmě zde abstrahujeme od motivací), z hlediska externího, tedy společenského (sociologického) přístupu jsou to její účinky. Je však zřejmé, jak na to upozorňuje Z. Strmiska, že funkční vztah nevzniká teprve tímto účinkem, který by činností přinášela ve svém vyústění jako něco ad hoc.²³

Vidíme tedy, že funkcionalita ve společnosti má své limity. Má-li se stát jedním z konstitutivních prvků sociologické analýzy, nemůže zahrnovat problematiku interní (autocentrické) „organizovanosti“ činnosti a musí se soustředit na externí

stránku funkcionality činností, totiž na jejich účinky (efekty). Pak je ovšem zřejmé, že celá jedna rovina problematiky (společenských) činností — jejich imanence vzhledem k činiteli — nemůže být sociologickou analýzou postižena. Je to prozatím doména psychologická, a snad ještě více antropologická.

Z. Strmiska uvádí v souvislosti s výše uvedeným názorem, že existence funkčního vztahu je podmíněna zaměřeností prvků, která umožňuje dosažení určitého účinku. Zredukujeme-li tuto zaměřenost na problematiku cíle (jistě jde o redukci, pokusíme se však vyhnout simplifikacím), dostáváme se k druhé významné sféře otázek. Předně se ukazuje, že bude nutno abstrahovat od vztahu cíle a činnosti v její autocentričnosti (interní vztah činnosti a činitele), protože jinak bychom se nevhodili specifickým otázkám cíle antropologické povahy, např. motivu bloudění apod. Nyní tedy můžeme přejít přímo k jádru věci. Z toho, co bylo již řečeno, plyne, že vlastně každá činnost v sobě již zahrnuje svůj cíl, neboť vede vždy k nějakým účinkům. To je ovšem logicky nekorektní postup, protože spočívá na identitě cíle a účinku, což je absurdní. Předpokládejme tedy dále, že cílem je předpokládaný stav „má být“. Ovšem každá činnost pak má svůj cíl, protože v nejkratnějším případě může být cílem činnosti sama (příkladem za všechny buď hra). Jakmile ale budeme cíl považovat za (verbalizovanou nebo neverbalizovanou, vědomou nebo „spontánní“) projekci očekávaných výsledků činnosti, musíme již diferencovat. Každá činnost sice má — jako procesuální jev — nějaký cíl, protože někam směřuje. Ale toto směřování může být buď záměrné a cíl by pak byl shodný s „vnějším popisem“ očekávaného konečného výsledku, nebo může být pouze účelné a cíl by se shodoval s vnitřním „popisem“ činnosti jako subjektivní reakce na vnější nebo vnitřní impulsy. (Příkladem této difference může být krajní rozestupnost dvou typů činnosti: tvůrčí práce a úprku davu z místa nebezpečí.) Vrátime-li se nyní k pojmu funkce, nezbude nic jiného než opět požadovat jisté zpřesnění jejího používání při analýze společenských jevů a procesů. Jejich funkcí je totiž dosažení předpoklá-

²³ Z. Strmiska, op. cit., s. 124.

daného (očekávaného) cílového stavu jako stavu záměrného. A právě tento záměr vkládá do funkce jistý normativní prvek („má být“). Na druhé straně používání pojmu funkce ve smyslu účelnosti není než metaforou.

IV

Pokusme se nyní na závěr shrnout dosavadní úvahy a vyslovit některé závěry, které jsou pro používání pojmu funkce v sociologii relevantní.

Předně se ukazuje, že funkce není prostou vztahovou kategorií, nýbrž kategorií reciproční, protože se nezdá být zdůvodnitelné jednostranné zdůraznění vztahu elementů k celku bez „zpětné vazby“. Protože však je funkce současně poznamenána aktivizačním (činnostním) charakterem, směřuje vždy ke své objektivaci. Nejvýraznější podobou jakékoli společenské objektivace je její institucionalizace, takže každá funkce směřuje buď k institucionálnímu „zarámcování“, tj. k jakémusi společenskému uznání, které nachází v „instituci“ svůj neoptimálnější výraz (např. poznávací funkce ve vědě atd.), nebo přímo k „organizované“ institucionalizaci (vědecký ústav, pracoviště apod.). Zvláštním výrazem takového společenského procesu je institucionalizace individuální činnosti, již se v podstatě stává sociální rolí. Ukazuje se tedy, že primárně lze v sociologii analyzovat funkce institucí (příp. rolí), neboť v nich našla funkce své „zvěcnění“. Pak je ale nutno takto instrumentálně pojatou instituci chápat jako prostředníka interakčních procesů, tedy jako zprostředkující člen vztahu elementu a systému jako totálních společenských jevů. Instituce chápána jako takto zprostředkující člen se uplatňuje při vyrovnání funkcionality obou (či více) zúčastněných elementů skutečnosti a v tomto smyslu hraje podvojnou roli. Vezmeme si jako příklad třeba proces poznání, vědění (jako aktivitu). Poznávací činnost směřuje (na určitém stupni) ke svému společenskému zakotvení prostřednictvím institucionalizace (vzdělávání a jeho vyústění v školském systému). Primárně je tedy funkcí školy zprostředkování mezi poznávací činností a činiteli (společenskými subjekty), eo ipso objektivace poznávacího procesu. Toto je zá-

kladní charakteristika této instituce (funkce zde vystupuje současně jako „definiční atribut“), a jakmile je do tohoto rámce vřazen další společenský element (např. ekonomický systém), nelze nový vztah nadřadit onomu primárnímu, nýbrž je třeba ho zapojit do daného vztahového rámce. V tomto smyslu ovšem dochází k mnohorozměrnosti funkcionálních vztahů (začlenění instituce do více systémů, apod.), což — nedošlo-li v této situaci k hierarchizaci vztahů — může také vést ke konfliktu funkcí. Je to tedy obdobná situace, jako v případě sociální role (hierarchizace a konflikt rolí). Na rozdíl od tohoto případu je funkce instituce vázána na její základní funkcionální vztah, který je „jejím zdůvodněním“ a nelze ho odstranit — ani nahradit.

Vzhledem k této skutečnosti nesměřuje funkce jenom ke své objektivaci, ale také k jisté strukturovanosti. Blížšímu zkoumání se věnovat nebudeme, překračuje totiž značně kruh, který jsme si vymezili, neboť souvisí jednak s jinými pojmy (struktura, systém), jednak s jistými obecně teoretickými sociologickými problémy.

Všimněme si však ještě jednoho aspektu, který jaksi shrnuje dosavadní úvahy: analýza funkce sociálního jevu tedy znamená analýzu jeho „chování“ (aktivity, činnosti), a to prostřednictvím jeho účinků, přičemž toto „chování“ nutno považovat za „vzorcované“ očekávaným průběhem nebo působením. A právě toto očekávání tvoří normativní stránku funkce.

Můžeme tedy jednorázově „definovat pojem funkce v sociologii? Jde o pojem jednoznačný? Nejde jen o slovní fetiš? A tak závěrem: Pojem funkce je výrazem pro směřovanou (zaměřenou) činnost, jejíž analýzu lze provádět jen prizmatem jejich efektů. Vztahuje se však k svému nositeli, jehož je „definičním atributem“ a implikuje současně jeho vztah k jiným (společenským) elementům. V tomto smyslu bychom mohli říci, že funkce společenského jevu je „rolí, kterou hraje v celku sociálního života“.²⁴

Domníváme se tedy, že toto vymezení postihuje základní významovou dimenzi pojmu funkce v sociologii, a protože jde o výraz jistého komplexu vztahů, nemůže být funkce redukována na jeden par-

²⁴ R. König, *Soziologie*, Frankfurt a. Main, s. 288.

tikulární význam (vztah elementů, účinek, uspokojování potřeb apod.),²⁵ jak jsme toho nejednou svědky. Současně tímto vymezením odpovídáme i na otázky vyslovené na počátku těchto úvah.

Резюме

Носиф Алан: Рассуждения о понятии функции в социологии

Применение понятия в социологии, и вне рамок структурально-функционалистической линии нередко вызывает дискуссии о его семантическом положении, его однозначности и многозначности, его аппликативной ценности и вообще о мере его значительности. При различных попытках определить это понятие мы сталкиваемся с трудностями, вытекающими из того, что оно применяется как различными авторами старшей (Комте, Спенсер и др.) и современной социологии так и в различных контекстах значительно различно. Прежде всего показывается, что необходимо отличить два его размера: семантический, исходящий из этимологического исследования («функция» как «деятельность») и первоначально математический (дедуктивно «структуральный», понимающий функцию как выражение отношения двух элементов, или же элемента и системы. В первом размере, на основании анализа получим знаменательную рамку понятия функции, точно определенную значениями «деятельность», «действие», «цель» (или же задача). К этой рамке дойдем или слежением и очной ставкой взглядов тех авторов, которые этим предметом занимались (К. Давис, Р. Мертон, Малиновски и др.) или общим анализом процесса деятельности. Во втором случае дойдем к тому, что каждая деятельность прежде всего отличается определенной автоцентричностью, автономной скрытостью. Ее активизационным центром является носитель деятельности (деятель) и ее функциональность подтверждается его посредничеством. Однако наряду с этим деятельность также выступает в объективационной плоскости, как общественное явление, а ее функциональность в этой плоскости определяется ее экстериторитой. Ее объективизация избавляет ее связи на деятеля а решающим для определения ее функциональности становится ее воздействие. Только в этой плоскости полностью обоснован и возможен социологический анализ. Однако отношение деятельности и воздействия включают одновременно проблематику тенденций и направленности, которую в основном можно свести на вопрос цели. Каждая деятельность «имеет» свою цель, хотябы ею в крайнем случае являлась сама деятельность (как это бывает например у «игры»). Однако и цель тут выступает в больших видах, из которых наиболее известными являются: предпологаемое состояние (должен быть) и проекция ожидаемого результата. В обоих случаях каким-то способом присутствует и определенный нормативный элемент, проецирующийся и в самое понятие функции.

Во втором семантическом размере понятия включено предположение определенного решения отношения целого и части, элемента и системы. Такое решение в социологии впадает чаще всего в постулат подчиненности части целому, чего достигается отчасти приспособлением элементов посредничеством процесса социализации и отчасти их проверкой. Хотя при этом будем настаивать на том понятии системы, которое идеальным «состоянием» считает равновесие, мы не можем не добавить, что и это состояние имеет свое «ингерентное» определение, т. е. оптимальное удовлетворение требований всех элементов. В этом направлении необходимо потом и самую систему подчинить постулату приспособления и контроля, гарантирующие его динамическое изменение в согласии с изменениями в отношениях и «качествах» элементов. Если понять функцию как относительную категорию и признать взаимность отношений целого и части, то упомянутую взаимность мы должны потом применить и в понимании функции (следовательно не только какой является функция элемента по отношению к целому, или же иному элементу, но и наоборот, какая функция целого по отношению к элементу). Только после этого мы можем решать например проблематику «удовлетворения потребностями», так часто приводимую в связи с социологическим функционализмом.

Упоминутые два размера, ведущие нас к подчеркиванию двух определений функции — «структуральной» (функция как взаимная категория) и «определятельной» (функция как характеристика социального явления) — находят потом свое выражение в институционализации деятельности как самые выразительные сходства их общественной объективации. Именно в утверждениях (или же ролях) функции нашла свою обоснованность

В наших рассуждениях, в которых естественно не отсутствует значительная частичность и собственно они являются результатом первой попытки подхватить проблематику, мы придем к заключению, что понятие функции является выражением направленной деятельности, анализ которой можем проводить только призматом их эффектов. Является «определятельным атрибутом» общественных явлений и имплицитует их отношение к другим явлениям. В этом отношении мы могли бы вместе с Р. Кениг сказать, что функция общественного явления является «ролью, которую играет в целом социальной жизни», а не только по отношению к этому целому. Поэтому функция не может быть также однозначно сокращена на одно отдельное значение (воздействие, удовлетворение потребностями и т. д.).

Summary

Josef Alan: Considerations on the Concept of Function in Sociology

The use of the concept of function in sociology, also outside the scope of the struc-

funke je nedefinovateľný, i když je intuitivně jasný.

²⁵ Snad právě tato okolnost vedla R. Boudona (*Remarques sur la notion de fonction*, in: *Revue française de sociologie*, 1967/2) k názoru, že pojem

turally functionalistic line, often raises discussions concerning its semantic status, its ambiguity or unambiguity, its explicative value and the extent of its relevance. In trying to define this concept, we meet with difficulties based on the fact that it is used by various authors representing the older (Comte, Spencer, etc.) as well as the modern sociology in a considerably different way in various contexts. First of all, it becomes evident that it is necessary to distinguish its two dimensions: the semantic one, proceeding from the etymologic meaning ("functio" as "activity"), and the originally mathematical one (derived "structural") conceiving function as an expression of the relation between two elements, or between the element and the system. In the first dimension we get, on the basis of an analysis, the frame of the meaning of the concept "function" defined by the meanings "activity" — "effect" — "aim" (or task). This frame is attained by pursuing and confronting the views of the authors who have dealt with this subject (Davis, Merton, Malinowski, etc.), or by a general analysis of the process of activity. In the latter case we come to the conclusion that every activity is primarily characterized by a certain autocentrism, by an autonomous reserve. Its center of activation is the bearer of the activity (agent), and its functionality is confirmed by means of his mediation. Besides, however, activity appears on the objectivation level — as a social phenomenon — and its functionality on this level is determined by its exteriority. Its objectivation deprives it of the dependence on the agent, and its effects become decisive for determining its functionality. It is only on this level that sociological analysis is fully justified and possible. The relation of activity and effect, however, implies the problems of tendency, of orientation, which, in substance, can be reduced to the problem of the aim. Every activity "has" its aim, be it — in the extreme case — the activity itself (as e.g. in the "game"). But the aim, too, appears in a number of forms, the most significant of which are the anticipated state of "should be" and the projection of the expected effect. In both cases also a certain normative element is present, which projects itself into the concept of function itself.

The second dimension of the meaning of the concept of function involves the precondition for solving, in a certain way, the relation between the whole and its parts, between the element and the system. In sociology, this solution most frequently leads

to the postulate of subordination of the parts to the whole. This subordination should be reached both by the adaptation of elements by means of the socialization process and by means of their control. Even if we continue to adhere to that conception of the system which considers equilibrium to be the ideal "state", we cannot avoid mentioning that even this state has its "inherent" determination — i.e. the optimum satisfaction of the demands of all the elements. In this sense the system itself must be subordinated to the postulate of adaptation and control, which would secure its dynamic change in harmony with the changes in the relations and "qualities" of its elements. If function is conceived as a relation category and the reciprocity of the relations between the whole and its parts is acknowledged, then this reciprocity must also be applied to the conception of function (i.e. not only the determination of what is the function of the element with regard to the whole or to another element, but also conversely, the determination of what is the function of the whole with regard to the elements). It is only in this sense that e.g. the problems of "satisfying the needs", so often brought in connection with sociological functionalism, can be solved.

These two dimensions which lead us to emphasize the two attributes of function — the "structural" (function as a reciprocal category) and the "defining" (function as a characteristic trait of the social phenomenon) — find their most appropriate expression on the level of the institutionalization of activities (as the most expressive form of their social objectivation). It is just in the institutions (or roles) that function attains its objectivation.

In our considerations, which necessarily have a considerably fragmentary character and, in fact, are the result of the first attempt to tackle the given problems, we come to the conclusion that the concept of function is an expression for directed activity which can be analyzed only through the prism of its effects. It is a "defining attribute" of the social phenomena and implies their relation to other phenomena. In this sense we could say, together with R. König, that the function of the social phenomenon is the "role which it plays in the whole of social life" — not only with regard to this whole. This is also the reason why function cannot be unambiguously reduced to one particular meaning (effect, satisfaction of needs, etc.).

Využití matematických metod při výzkumu veřejného mínění¹

MILAN BENEŠ

Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV, Praha

V poslední době se stále intenzivněji diskutuje o využití matematických metod ve společenských vědách a tyto metody se v praxi začínají z nejrůznějších aspektů uplatňovat. Koncem roku 1967 byla v Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV vypracována autorem tohoto referátu studie o využití matematických metod při výzkumu veřejného mínění. Vzhledem k tomu, že tato studie shrnuje některé dosavadní výsledky o využití matematických metod i ze širšího hlediska společenských věd (především sociologie), je v tomto referátu podána základní problematika studie a některé myšlenkové principy, na základě nichž je možno ve společenských vědách k využívání matematických metod přistupovat.

V úvodní části se diskutují některé hlavní předpoklady pro využití matematických metod ve společenských vědách, jakož i některé aspekty interpretace výsledků a jejich optimálního využití. Poněvadž v sociologii i ve veřejném mínění jsou pozorované jevy obvykle charakterizovány působením velkého počtu faktorů, které na tyto jevy působí a jež je možno v důsledku jejich neúplné znalosti vyjádřit jen zřídka deterministickým matematickým modelem, je hlavní pozornost v současné době zaměřena především na pravděpodobnostní modely a na metody matematické statistiky, které mohou činit zobecňující závěry na základě výsledků empirických výzkumů. Přitom použití těchto disciplín zásadně předpokládá, že jevy ve společenských vědách jsou hromadného a (v jistém smyslu) náhodného charakteru.

Vzhledem k důležitosti empirických výzkumů a hodnocení jejich výsledků jsou v další části studie charakterizovány některé nejčastěji používané metody hodnocení, resp. některé další možnosti. Z hle-

diska účelu a cíle tohoto hodnocení lze velmi schematicky tyto metody rozdělit do tří následujících skupin: a) metody deskriptivní, popisující výsledky výzkumu; b) metody indukční, zobecňující výsledky získané z výběru na celou populaci; c) metody měření a analýzy závislostí. Jen velmi stručně jsou diskutovány bez uvádění příslušných formulí některé problémy spadající do první skupiny, např. klasifikační analýza, výpočty charakteristik polohy (centrální tendence) a variability a analýza názorové struktury (rozdělení četností). Podstatně složitější a z matematického hlediska širší je problematika metod skupiny b). Gnoseologicky jsou tyto metody rozpracovány buď ve směru ověření platnosti předem daných tvrzení na základě empirických výsledků (testování statistických hypotéz), nebo ve směru zobecnění výpočtů příslušných výběrových charakteristik na celou populaci (teorie odhadu). Z hlediska jiných aspektů (především možnosti využití nominálních, ordinálních nebo kardinálních znaků) lze využít metod parametrických nebo neparametrických, jejichž problematika je velmi stručně charakterizována. Jsou uvedeny některé typické statistické metody (testy) pro jeden, dva nebo více korelovaných nebo nekorelovaných výběrů (podle S. Siegela).

Metody měření a analýzy závislostí lze klasifikovat (z hlediska množství informací, jež jednotlivé metody poskytují) na a) metody zjišťující, zda závislosti mezi sledovanými jevy existují či nikoliv; b) metody vyjadřující stupeň (intenzitu) této závislosti; c) metody umožňující při znalosti jednoho nebo více (nezávislých) faktorů určit faktor výsledný (závislý). Ukazuje se, že možnost využití metod a) — b) — c) velmi rychle vzrůstá při přechodu od faktorů nominálních k fak-

¹ V Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV byla vypracována přehledná studie o možnostech využití matematických metod při výzkumu veřejného mínění. Poněvadž lze však tyto metody používat v různých sociologických disciplínách,

navrhl oponenti studie, aby její zkrácený obsah byl zveřejněn v Sociologickém časopise. Redakce předkládá proto autorův výtah uvedené studie; její úplné znění je k dispozici v Ústavu pro výzkum veřejného mínění.

torům ordinálním a kardinálním. Ve studii jsou dále bez příslušných matematických výrazů stručně uvedeny pro různé případy některé nejčastěji používané metody, především různé formy korelačních a jiných koeficientů měřících sílu vztahu mezi sledovanými jevy a jejich gnoseologická problematika (pro nominální a ordinální znaky). Bohužel nejsou ve studii zahrnuty některé nejmodernější metody spočívající na pracích L. Goodmana a W. Kruskala.

V případě kardinálních znaků jsou možnosti vyjádření síly a formy vztahu mezi dvěma nebo více jevy daleko příznivější; lze např. využívat poměrně spolehlivé parciálních a mnohonásobných korelací, lineárních nebo nelineárních regresí, apod. V závěru této části je matematicky formulována podstata faktorové analýzy a je uvedena možnost využití metody predikátového počtu GUHA.

Poněvadž výsledky empirických výzkumů, jejichž rozsah je většinou relativně dosti velký, jsou v současné době zpracovávány na samočinných počítačích, je ve studii zahrnuta stručná kapitola o problematice strojového zpracování a hodnocení výsledků výzkumů, včetně charakteristiky vypracováváných standardních programů. Konstrukce prakticky všech programů v ČSSR v sociologii používaných spočívá v prvním stadiu v třídění získaných údajů (většinou 1. až 3. stupně), jehož výsledkem jsou kontingenční tabulky absolutních a relativních četností. Ve druhém stadiu se pak provádí hodnocení těchto výpočtů na základě různých charakteristik (např. X^2 -test, Kendallův, Spearmanův, Čuprovův koeficient, znaménkové schéma, aj.). Některé programy mají kromě toho možnosti jiné, např. provádět součet znaků několika otázek, výběr dotazníků na základě předem daných logických operací ve formě konjunkce, disjunkce a implikace, atd. Pro některé hlavní typy počítačů v ČSSR instalovaných jsou tyto programy velmi stručně popsány (např. Minsk 22, ICT 1900, Saab D21 aj.); podrobnější popis některých programů a problematiku výpočtů nalezne však čtenář v další literatuře (např. v práci Z. Šafáře a J. Linhart, Sociologický časopis 1967, č. 4), resp. v popisech programů podniků, které tyto programy vypracovaly.

Další část studie se zabývá problematikou výběrových šetření z toho důvodu, že ve většině případů lze dané společenské jevy sledovat nikoli na celé populaci, nýbrž pouze na výběru (vzorku) určitého rozsahu. Poněvadž při výzkumu veřejného mínění se používá především kvótního výběru jakožto speciálního případu výběru záměrného, jsou stručně shrnuty vlastnosti kvótního výběru a naznačena jeho problematika, především srovnání tohoto způsobu výběru s výběrem pravděpodobnostním. Vzhledem k tomu, že základní otázkou při výzkumu veřejného mínění je tazatelská síť, je podrobněji uvedena jistá matematická metoda pro optimální konstrukci této sítě. Je podána matematická formulace tohoto problému, spočívající v převedení této problematiky na řešení úlohy lineárního celočíselného programování s bivalentními proměnnými. Pro praktické řešení je uveden autorem navržený jistý heuristický algoritmus, pro nějž byl vypracován program na samočinném počítači. Po zpracování výsledků bude uvedená metoda podrobněji publikována. Závěrem této části o výběrových šetřeních je uvedena problematika pravděpodobnostních výběrů (jednoduchý, systematický, stratifikovaný, vicestupňový); využití pravděpodobnostního výběru naráží při výzkumu veřejného mínění v současné době na nedokonalost výběrové opory a jsou proto ve světové praxi navrhovány různé modifikace a kombinace pravděpodobnostního a kvótního výběru, atd.

V další části se pojednává o využití matematických metod ze zcela jiných aspektů. Jsou zde naznačeny některé výsledky matematických modelů ve společenských vědách z hlediska určitých apriorních předpokladů o společenských jevech, z nichž pak jsou ryze dedukční cestou odvozovány jisté závěry. Z hlediska jevů, které tyto modely vyjadřují, jsou klasifikovány tyto modely jako dynamické, strukturální a motivační.

Dynamický model je formulován pro stacionární případ — homogenní Markovův proces prvního řádu (příklad nestacionárního modelu uvedl J. Lauber na konferenci o současných metodologických problémech sociologie na Hrubé Skále v roce 1967). Základním cílem modelu je určit pravděpodobnosti změn struktury

názorů sledované populace v čase. Při konstrukci strukturálních modelů spadajících především do oblasti sociálně psychologických jevů se vychází z jistých předpokladů o tendencích-aktivitách (ná-zory, postoje k jednání) individuí v dané společnosti. Z těchto předpokladů se pak odvozují pravděpodobnosti tendence individua k dané aktivitě. Je možno uvažovat vnější vlivy vznikající působením ostatních individuí ve skupině-společnosti a jejich vzájemné interakce. Vzniká např. otázka, do jaké míry a za jakých předpokladů bude mít celá společnost tendenci k dané aktivitě; řešení je závislé na rozdělení pravděpodobnosti dispozice k určité aktivitě ve skupině. Pro další operace je třeba precizovat ostatní pojmy a uvažovat různé modely společnosti (v extrémním případě se např. uvažuje společnost altruistická nebo egoistická, apod.). Jedním z důležitých pojmů je např. pojem „rovnovážné“ společnosti, který v podstatě charakterizuje rovnováhu vzhledem k dané aktivitě a je matematicky definován jako jistá střední hodnota celého systému. Také lze strukturální otázky studovat z hlediska vztahů podpřízenosti nebo nadřízenosti individuí ve společnosti, která je definována jako uzavřený systém jedinců. Je pravděpodobné, že tyto otázky, které se v této formulaci studují na základě především kombinatorických a algebraických metod, lze převést do problematiky teorie grafů. V dalším stadiu lze tyto struktury definovat dynamicky a studovat na základě stochastických procesů. Motivační modely, jejichž problematika je ve studii stručně charakterizována, vycházejí především z aspektu, proč jednotlivec nebo společnost jako celek jistým způsobem jedná a projevuje své názory. Proto tyto modely vycházejí z pojmu užitku-zájmu a jsou podle Marschaka definovány jako funkce určité situace (State of the World) a daného rozhodnutí individua. Na základě těchto pojmů je definována jistá „užitková“ funkce. Tyto úvahy vedou k maximalizačním nebo minimalizačním principům v optimalizačních modelech, které H. Simon nazývá modely racionálního chování. Ve studii jsou tyto otázky opět velmi stručně naznačeny. Poněvadž matematické řešení je při současné neznalosti působení různých faktorů značně obtížné,

jsou činěny některé pokusy o modelování těchto jevů na samočinných počítačích.

Závěrem k těmto i jiným matematickým modelům je třeba zdůraznit jejich správné místo v sociologii a ve společenských vědách. Vzhledem k tomu, že tyto modely vycházejí z teoretického a mnohdy značně abstraktního matematického aparátu a vzhledem k tomu, že vystihují vždy pouze určitou stránku společenské reality, kterou musí nutně více nebo méně zjednodušit, je třeba reálně vidět, že v současné době tyto modely většinou nejsou schopny řešit např. konkrétní úkoly empirických výzkumů, apod. Jejich hlavní význam spočívá v tom, že zpřesňují určité představy a precizují výchozí pojmy v dané oblasti společenských věd. a že studují mechanismus jevů a tím umožňují přesnější znalost jejich podstaty a vlivů, které na ně působí. Do současné doby bylo — především v západních zemích — této problematice věnována velmi mnoho úsilí, které se projevilo v některých již více méně ucelených matematických modelech společenských jevů. Bylo by proto účelné v ČSSR i v této oblasti věnovat — v rozumné míře účelnosti a abstraktnosti — těmto otázkám systematicky větší pozornost.

Poslední část studie se zabývá otázkami kvantifikace a postojovými stupnicemi. Jsou uvedeny základní techniky konstrukce metriky, jejíž účelem je stanovit kvantitativně vzdálenosti mezi jednotlivými výroky-otázkami vzhledem k danému psychologickému subjektu (např. myšlenkový systém-idea, instituce, společnost aj.). Základním problémem v některých postojových stupnicích je okolnost, že vychází z předpokladu normálního (Gaussova) rozdělení subjektu na kontinuu. Ve studii je diskutována problematika metody párovaných srovnání, metody stejných intervalů, metody následných intervalů a metody sumovaných odhadů (v češtině nejsou tyto pojmy ještě zcela terminologicky ustáleny). Guttmanova skalogramová analýza je stručně charakterizována (i když jejím vlastním cílem není konstrukce postojové stupnice) některými technikami, které se při této analýze nejčastěji používají. Na konec této části je uvedena formulace Lazarsfeldovy teorie latentních struktur,

кterou lze považovat za obecnější případ Guttmanovy perfektní škály.

Závěrem je třeba podotknout, že vzhledem k rozsahu studie (55 stran) mohly být formulovány pouze hlavní principy otázek, kterými se studie zabývá, a naznačena problematika jejich platnosti, řešení a možnosti využití. Nebylo též možno ani z hlediska výzkumu veřejného mínění, ani ze širšího hlediska sociologie zahrnout mnoho dalších problémů; z metodického hlediska jsou v některých částech studie podány stručné matematické formulace příslušných problémů, a jinde je problematika pouze naznačena. Studie je doplněna přehledem odkazů na literaturu, která si pochopitelně nečiní ani zdaleka nárok na úplnost.

Nakonec děkuji oponentům studie J. Řehákovi, Z. Šafářovi a J. Fabiánovi za cenné připomínky k celé řadě otázek.

Резюме

Милан Бенеш: Использование математического метода при исследовании общественного мнения

В работе указан экстракт из научной статьи о возможностях использования математического метода при исследовании общественного мнения, разработанной Институтом исследования общественного мнения Чехословацкой академии наук. Изложение использования этого метода изложено в научной статье с довольно общей точки зрения, так что этими методами можно воспользоваться и в остальных областях социологии. В вступительной части говорится об некоторых основных предположениях эффективного использования математического метода в общественных науках. Главное внимание здесь направлено на теорию вероятностей и математическую статистику, создающие в области эмпирических исследований основное орудие оценки результатов исследований. Упомянутые методы разделены на методы дескриптивные, индуктивные (обобщающие результаты из отбора на всю совокупность) и на методы измерения и анализа зависимости (методы простые и многократные, корреляционного и регрессивного анализа, анализ фактора и т. д.). Указанные группы в краткости характеризованы с точки зрения методики и интерпретации заключений. Так как в настоящее время результаты эмпирических исследований обрабатываются электронными вычислительными машинами, поэтому до сих пор обработанная программа для некоторых вычислительных машин в этой области характеризована только в краткости. В дальнейшей части описываются различные типы пропорционального и случайного отбора включительно возможности конструирования опти-

мальной спрашивающей сети. Далее указаны некоторые математические модели в общественных науках, классифицирующиеся как динамические модели (прежде всего статистические процессы Маркова), структуральные и мотивировочные модели (согласно Марш и Симон). Последняя часть научной статьи занимается вопросом повышения количества и шкалами точек зрения, при чем особое значение придается принципам некоторых основных шкал точек зрения (метод парных сравнений, метод одинаковых или последующих интервалов, школа Гуттман и др.).

Summary

Milan Beneš: Application of Mathematical Methods in Public Opinion Surveys

The paper presents the summary of a study dealing with the possibilities of applying mathematical methods in public opinion surveys, which was worked out by the Institute of Public Opinion Research at the Czechoslovak Academy of Sciences. In the mentioned study, the interpretation of the application of these methods is given from a rather general viewpoint so that these methods can be utilized also in other sociological areas. In the introductory part some basic prerequisites for an effective application of mathematical methods in the social sciences in general are discussed; special attention is given to the theory of probability and to mathematical statistics which represent the fundamental instruments for evaluating the research results in the sphere of empirical researches. These methods are divided into descriptive, inductive methods (generalizing the results from the sample for the whole population), and into methods of measuring and analyzing dependences (methods of a simple and multiplex correlation and regression analysis, factor analysis etc.). The mentioned groups are briefly characterized from the viewpoint of the methodology and interpretation of conclusions. Due to the fact that at present the results of empirical researches are elaborated with the aid of automatic computers, the programs for some computers worked out so far in this area are briefly characterized.

Further, different types of the quota and probability samples are described, including the possibility of constructing an optimum network of questioners. — The following part deals with some mathematical models in the social sciences, classified as dynamic models (first of all Markov's stochastic processes), structural models and motivation models (according to Marsch and Simon).

The last part of the study deals with the problems of quantification and attitude scales, chiefly emphasizing the principles of some fundamental attitude scales (the method of paired comparisons, the method of identical or subsequent intervals, Guttman's scale, etc.).

Seminář o aplikacích matematiky v sociologii

Koncem dubna t. r. se konala poslední z přednášek II. a III. běhu semináře s názvem *Úvod do aplikací matematiky v sociologii*, který pro zájemce z řad svých členů — pracovníků zainteresovaných výzkumných ústavů nebo sociologů — uspořádala Československá sociologická společnost. Seminář navazoval na dvouroční kurs metod sociologického výzkumu, během kterého si velký počet zájemců z výzkumných pracovišť a z vysokých škol poznatky o sociologické metodologii buď přímo získával anebo konfrontoval. Iniciátorem obou akcí byl spolu s Československou sociologickou společností Sociologický ústav ČSAV, na jehož pracovníky připadla největší zátěž i při jejich uspořádání, ať už jde o organizační stránku, o výběr účastníků, anebo o celkovou koncepci kursu, o výběr a získání lektorů, o vlastní přednášky a diskuse v jednotlivých seminářích.

Oběma letošním běhům bezprostředně předcházely přednášky z matematiky na jaře 1967. Jejich cílem bylo přednesením vybraných partií (zvláště z teorie grafů, z teorie množin, z teorie pravděpodobnosti a z matcového počtu) nematematicky zaměřeným posluchačům zprostředkovat poznatky nezbytné pro sledování vlastní náplně kursu. Přípravné přednášky oběťve obstaral J. Řehák. Posluchači v jeho vystoupeních ocenili důsledné zaměřování na ty části, ve kterých se v současné době otvírají největší možnosti použití z hlediska sociologie. Výklad těchto obtížných partií podal poutavě a srozumitelně. Funkci matematické průpravy před zahájením vlastního kursu splnil.

Kurs aplikací matematiky zahájil v listopadu 1967 V. Lamser vstupními přednáškami, ve kterých rozebral dosavadní pokusy o aplikaci matematiky ve společenských vědách. Zejména podnětný byl Lamserův výklad algoritmu aplikativního procesu s důrazem na problematiku adekvátního „překlady“ pojmů z jazyka vědy do jazyka matematiky, s rozlišením různých druhů vazeb charakteristických pro jednotlivé fáze aplikace a s nastolením problematiky tzv. „poznávacích struktur“ v sociologii jako východiska pro kladení požadavků na matematickou stránku aplikace. Možnosti použití teorie grafů při rozboru vztahů v sociálních strukturách ukázal J. Řehák. Československé sociologii tím v ucelené formě zprostředkoval poznatky o strukturálním modelování, na jejichž teoretickém prohloubení a praktickém využití se v poslední době s úspěchem pracuje nejen v USA, ale i v Evropě — např. ve Francii. Série přednášek byla věnována měření postojů pomocí škálovacích technik (Z. Šafář). Rozsah matematiky, její obtížnost a mimořádná závažnost pro sociologickou teorii i pro výzkumnou praxi je toho rázu, že tyto otázky by samy o sobě snesly delší samostatný cyklus. Takový cyklus by měl podat nejen přehledné seznámení s nejnovějšími směry, které v této oblasti sociologie a sociální psychologie dnes ve světě existují, ale i důklad-

nější proniknutí do nejdůležitějších používaných postupů na úrovni vhodné pro posluchače, kteří sami provádějí sociologické výzkumy. Nové poznatky přinesl bezesporu M. Illner výkladem o problematice kauzální analýzy společenských jevů. Zejména podnětné bylo uvedení do Lazarsfeldovy dichotomické algebry a rozbor možností aplikovat tuto metodu při analýze dat ze šetření surveyového typu. Použití statistických metod při analýze vztahů mezi proměnnými veličinami byly věnovány přednášky L. Růžičky, který s demonstracemi na praktických příkladech probral nejčastěji používané míry závislosti, vhodné pro znaky různého druhu. S výkladem Colemanových postupů při modelování procesů ve společenských strukturách v předposlední přednášce cyklu znovu vystoupil J. Řehák. V závěrečném slově se V. Lamser pokusil o rozlišení oblastí sociologie (jednotlivce — skupina — organizace — společnost) z hlediska pokrytí aplikacemi matematiky na různé úrovni poznání (popis — vysvětlení — předvídání). Sám průběh kursu potvrdil názor, se kterým V. Lamser vystoupil již v zahajovací přednášce a který se znovu objevil v závěru: ukazuje se nezbytnost vypracovat teorii aplikace, která by prozkoumala předpoklady použití matematiky v sociologii, provedla potřebnou přípravu, zejména vypracováním již zmíněné teorie „překlady“. Kurs tedy v jistém smyslu odpovídá na situaci, která se tak výrazně projevila např. v sekci aplikace matematiky na sociologické konferenci na Hrubé Skále v listopadu 1967. Je zásluhou autorů kursu a zvláště skupiny kolem V. Lamsera, že zde došlo k pokusu o hlubší objasnění těchto pro sociologický výzkum i pro sociologickou teorii tak závažných otázek, takže posluchačům kursu bylo možno předložit orientační informace nejenom o obrysech této problematiky, ale nastinit i perspektivy jejího vývoje a podat obraz existujících pokusů o její postupné řešení.

Pod tímto zorným úhlem mizí drobné nedostatky, které kurs měl a které patří mezi chronicky se opakující vady podobných akcí. Je to např. ne zcela sehraná spolupráce přednášejících a potřeba většího vnitřního skloubení mezi přednášejícími po obsahové stránce. Dále je to již zmíněná přílišná extenzita některých úseků přednášené problematiky, takže to, co by pro daný typ posluchačů pravděpodobně bylo nejvíce zajímavé a nejvíce potřebné, lektor často nemůže probrat s odvoláním na to, že „není čas“. Nedostatkem nesporné bylo, že posluchači neměli k dispozici slíbený syllabus přednášek a byli odkázáni pouze na vlastní poznámky. To vše práci přednášejících i pozornost účastníků znesnadňovalo. Ve srovnání s podobnými akcemi měl však tento kurs, i přes podružné nedostatky, bezesporu vynikající úroveň. Posluchačům přinesl mnoho nových poznatků o oblastech sociologické metodologie, ve kterých se dnes ve světě velmi pilně pracuje a které po stále trvajícím nedostatku původní literatury z velké části zůstávají nedostupné pro přímé studium. Pro ty účastníky, kteří se nespokojili

jen vyslechnutím předneseného, znamenal bohatý zdroj podnětů k dalšímu studiu a k vlastní výzkumné, event. pedagogické práci. Pořádáním podniků podobného druhu a podobné úrovně koná Československá sociologická společnost a zvláště Sociologický ústav ČSAV dobrou práci pro zkvalitnění sociologického myšlení. Dá-li se v budouc-

nosti na cestu pořádání seminářů stejně vysoké odborné úrovně, avšak s výraznějším zaměřením k užší, specifické tematice, projeví se taková činnost bezpochyby i v postupném zvyšování úrovně domácích sociologických výzkumů.

Eva Horáková

Karel Galla: Úvod do sociologie výchovy. Její vznik, vývoj a problematika

Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1967, s. 176.

V naší poválečné sociologické literatuře nemáme zatím větší vědeckou práci, která by uvedla čtenáře do sociologické problematiky v oblasti výchovy a vzdělání. Gallova obsáhlá práce je první toho druhu u nás; je ji třeba uvítat jak pokud jde o aktuálnost a potřebnost, tak pokud jde o vědecké zpracování tematiky. Autor na podkladě historického přístupu a vědecké analýzy pramenů dospívá k jednotlivým názorům od vzniku sociologické teorie přes příslušné sociologické směry až k dnešnímu marxistickému pojetí a aplikacím. Takový postup mu umožňuje, aby v jednotlivých kapitolách nejen podal přehled nejvýznamnější světové literatury příslušného směru, ale zároveň vysvětlil odlišnost a zhodnotil z marxistického hlediska různá stanoviska k těmto směrům.

Úvodní kapitolou pojednávající o vývoji předválečné české a slovenské sociologie výchovy podává autor čtenáři první informace o problematice tohoto vědního oboru u nás. G. A. Lindner, I. A. Bláha, J. Král a E. Chalupný reprezentují v té době sociologické hledisko v otázkách výchovy mladého pokolení. Zabývají se sociálními činiteli výchovy, obracejí zřetel svých následovníků k sociální problematice dětí a mládeže, k sociální pedagogice a k sociologii výchovy, v níž zvláště vynikli E. Makovička, V. Vendyš, J. Šima, J. Obrdlíková, B. Foustka a F. Štampach. Z přehledu jejich prací a otázek, jimiž se zabývají, dospívá autor k závěru o potřebě systematického výkladu o vzniku a vývoji sociologie a jejích jednotlivých vědních disciplín. Základ publikace tvoří proto druhá kapitola, nazvaná *Obecná a speciální sociologie*, v níž autor podává přehled vývoje buržoazní sociologie v Evropě a v Americe od jejího vzniku ve Francii před polovinou 19. století (August Comte) v podobě obecné teorie o obecných zákonech vývoje lidské společnosti, přes sociologickou statiku a empirické výzkumy až ke speciálním oborům sociologického bádání, jak se rozvíjejí v dnešních USA. Aby autor dospěl k sociologickým pohledům na výchovu, zabývá se nejprve názory na sociální funkci výchovy v rámci tzv. sociální pedagogiky, již věnuje třetí kapitolu publikace. Na nejvýznamnějších dílech zastánců sociální pedagogiky (A. Fischera, P. Natorpa aj.) dokládá její vznik

a vývoj jako protiváhu individualistické pedagogiky, která se především zabývá výchovou kvalit silného individua. Sociální pedagogika není tedy sociologií, ale zůstává pedagogikou, i když vyzdvihuje sociální cíle výchovy, dovozuje autor, a příkladem myšlení našeho sociálního pedagoga G. A. Lindnera tuto kapitolu uzavírá.

Jádro spisu tvoří čtvrtá kapitola publikace, nazvaná *Sociologická pedagogika a pedagogická sociologie*. Zatímco sociální pedagogika má normativní povahu, normuje cíl výchovy a často i prostředky výchovy, není sociologickou pedagogikou, která má povahu především zjišťující a vysvětlující; autor podrobným výkladem ukazuje, jak tento směr myšlení stále více převládá, i když rozdíl není v tom, že by sociální pedagogika byla pouze normativní a sociologická pedagogika pouze zjišťující. Podstatné však je, že sociologická pedagogika vznikla především jako reakce na jednostranné psychologizující pedagogiku, stejně jako sociální pedagogika byla reakcí na pedagogiku individualistickou. Autor přitom velmi výstižně ukazuje a z mnohých pramenů dokládá, že pedagogická sociologie se zrodila z podstatně jiných důvodů: nikoli ze snahy určovat cíle a normy výchovy, ale z postoje, ze studijního sociologického hlediska, s kterým se podle metod pedagogické sociologie mělo přistupovat k výchově. Tak pedagogická sociologie i svými empirickými studiemi obohacuje pedagogickou teorii a poskytuje příležitost k novému zamyšlení nad pedagogickou tematikou, aniž by pedagogiku suplovala či nahrazovala. Pečlivým rozborem dějin výchovy Paula Bartha, sociologických úvah představitelů sociologické pedagogiky George Roumy a Siegfrieda Kaweraua, a Durkheimových, Masarykových a Bláhových názorů na sociální povahu výchovy dokládá autor uvedené závěry, jež doplňuje názory americké pedagogické sociologie a řady autorů méně významných, aby souhrnně dospěl k jednotlivým směrům pedagogické sociologie, jak se ve světě objevily v rozpětí posledního čtvrt století v různých variacích, a jak byly postupně utvářeny ve speciální obor sociologický — sociologii výchovy. V této kapitole prokázal K. Galla neobyčejnou znalost světové literatury, s níž mistrně pracuje a podává ucelený přehled složité problematiky, která dosud nebyla u nás zpracována s takovou erudiicí.

V páté kapitole zdůvodňuje autor totožnost tematiky, kterou se ve své podstatě obírá pedagogická sociologie a sociologie

výchovy, kterýžto název do vědecké literatury zavedl polský sociolog F. Znaniecki. Dochází k závěru, že striktní rozlišování pedagogické sociologie a sociologie výchovy jako samostatných vědních oborů není oprávněné; mohou být pochopeny jen jako dva stupně vývojové fáze jediného oboru. To je také v souladu s názory našeho sociologa I. A. Bláhy i dnešních našich pedagogických sociologů, autora recenze v to počítaje.

Šestou kapitolu orientuje autor na vysledování profilů soudobé americké sociologie výchovy, v níž soudobá západní sociologie výchovy má své největší uplatnění. Ubírá se nyní především cestou monografických výzkumů a specializovaných studií. Autor uzavírá, že fakta shromážděná v těchto studiích mohou posloužit i marxistické sociologii výchovy, i naší srovnávací pedagogice.

Závěrečná kapitola *K marxistické sociologii výchovy* je věnována úvahám o problémech a společenské zaangažovanosti marxistické sociologie výchovy, úvahám o jejich metodách a problematice v oblasti sociální funkce a cílů výchovy, problémům jejího institucionalizace a profesionalizace v oblasti vzdělání a výchovného procesu. Kapitolu končí poukazem na společenské rozpory, které se objevují ve výchovné činnosti v socialistických zemích a které by — jak autor upozorňuje — sociologie neměla nechat bez povšimnutí. V závěru této kapitoly autor upozorňuje na společenský význam a potřebu sociologického bádání při novém způsobu řízení naší socialistické společnosti v oblasti jak hospodářské, tak i kulturní. Sociologie výchovy může také svým podílem přispět k řešení otázek, které se týkají vývoje naší výchovné a školské soustavy co do obsahu i forem, i k řešení problematiky řízení tohoto významného úseku našeho kulturního života. Autor končí svou publikaci aktivizujícím konstatováním, že pěstování marxistické sociologie výchovy je v naší socialistické společnosti nejen žádoucí, ale přímo nutné.

Záslužná Gallova monografie je ukončena bohatými poznámkami, které vhodně doplňují a pro vědecké pracovníky rozšiřují text publikace; je v nich uvedena početná literatura, která bude čtenáři dobrou orientační pomůckou.

Gallův *Úvod do sociologie výchovy* je v naší společenskovědní literatuře významným a vítaným přínosem; bude také velmi vhodným studijním textem pro posluchače vysokých škol, kteří se budou zajímat o otázky pedagogické sociologie.

František Kahuda

Edgar Z. Friedenberg: Dospělost bez dospívání

Praha 1968(8), nová edice Ypsilon v Mladé frontě, z angl. přeložila E. Kondrysová.

V roce 1955 vydal J. D. Salinger později i u nás známou knihu *The Catcher in the Rye* (Kdo chytá v žitě); Friedenbergovu práci lze považovat za teoretickou analogii této

Salingerovy umělecké studie. Obě díla se totiž shodně zabývají, byť každé jinými prostředky, jedním aktuálním problémem: dospíváním mládeže v industriální společnosti. Přesněji řečeno, jak mládež dosahuje dospělosti bez dospívání, jak si ji společnost podrobuje a pohlcuje ji, vede ji ke konformní adaptaci a konečnou ji zbavuje „mládí“.

Východiskem práce Edgara Z. Friedenberga je myšlenka, že dospívání není pouhým fyzickým procesem, je současně také procesem sociálním. Autor tak obrací pozornost především na sociální stránku dospívání, na jeho sociální determinaci. Významně tak přispívá k destrukci běžných představ o tomto důležitém období lidského věku. Navíc ji provádí na konkrétním objektu — současně americké mládeži, s použitím zajímavého empirického materiálu. Friedenbergova sociologická studie však v mnohem přesahuje rámec amerických poměrů, vypovídá o závažných změnách ve vývoji mládeže moderní industriální společnosti. Ve společnosti, v níž se období biopsychického dospívání vlivem akcelerace procesu růstu a vývoje člověka relativně zkracuje a současně dochází k retardaci procesu sociálního „zrání“. Ve Friedenbergově práci si konečně znovu připomeneme neúprosnou rovnici: mládež je především taková, jaká je společnost, v níž žije (obě strany rovnice ovšem nejsou ekvivalentní).

Předmětem autorova zkoumání je tedy sociální stránka dospívání americké mládeže, proces formování osobnosti, zespočtenštění jednotlivce. Proces, který velmi významně ovlivňuje utváření osobnosti a do značné míry předurčuje celý její další vývoj. Sám autor nazývá dospívání obdobím, ve kterém se jednotlivci učí pochopit a ovládnout své budoucí sociální pozice a role. Velmi citlivě rozeznává podstatný rozdíl mezi přípravou na převzetí a vlastním převzetím a výkonem příslušné sociální role, i důsledky tohoto rozdílu pro vědomí a postoje dospívající mládeže. Na jiném místě proto také autor nazývá dospívání konfliktem mezi dospívajícím jednotlivcem a společností: „konflikt mezi adolescentem a jeho světem je v podstatě dialektický a vede k vyšší kvalitativní změně dospívajícího v dospělého, který se bude kriticky podílet na životě své společnosti“. Autorovy myšlenky obsahují velmi cenné zjištění: konflikt mezi mládeží a společností existuje objektivně, je jedním ze zdrojů sociální dynamiky. Proto také dospívání objektivně vždy bylo i bude určitou sociální deviací nebo odlišením od statu quo, nikoliv pouhou adaptací. A toto odlišení je v zájmu každé dynamické společnosti, je jednou ze záruk společenského pokroku, generační kontinuity na vyšším stupni vývoje.

Edgar Z. Friedenberg současně zkoumá, do jaké míry americká společnost tohoto zvláštního postavení mládeže v zájmu svého dalšího vývoje využívá. Současně uvádí: „... kde žádná odlišnost není nebo kde se nepovoluje, tam slovo dospívání ztrácí význam.“ Autor krok za krokem důsledně odhaluje tragédii společnosti plodící konformně adaptované jedince a celé sociální skupiny

ny. „Nutnost žít ve světě, kde člověka posuzují spíš podle osobních projevů než podle charakteru, spíš podle přizpůsobivosti než podle schopnosti, tříští zkušenosti v období dospívání a zraňuje dospívající chlapce a děvčata. Škola neplní svou hlavní povinnost vychovávat žáky v lidské bytosti, které mohou svobodně cítit a myslet cokoli, nač svou životní zkušeností stačí, bez obav a omezování, pokud jim lze zabránit... Moderní instituce vychovávají lidi s lehou ovladatelnou a přizpůsobivou povahou.“ Jaká společnost může mít zájem na konformní adaptaci dospívající mládeže? To je otázka, kterou si musí klást každý čtenář recenzované práce. Je to patrně společnost, která blokuje všechny individuální a skupinové činnosti ohrožující status quo. Která se snaží, aby všechny tyto činnosti byly standardizovány podle existujících hodnotových vzorů, neboť vše, co se vymyká, je patologické. Proces socializace mládeže se potom v ní chápe jako pouhá konformní adaptace, „ztotožnění“ se dospívajícího jedince s modelem společnosti. Sama konformní adaptace se stává pozitivní společenskou hodnotou.

A v tom je podle autora dilema postavení dospívající mládeže. Neboť dospívání je vždy a především postojem zkoumání a hodnocení systému materiálních a duchovních hodnot než postojem ztotožnění se s tímto systémem. Společnost a její instituce však nemají zájem na deviantních skupinách, proto, slovy autorovými, „...nestojí o dospívající mládež a musí se jí obávat...“, „...sřezí mladé hlavy a srdce do té doby, dokud je neopustí elán.“ Dospívající mládež ale potřebuje příležitost k realizaci svých hodnot, chce se odlišit, aby se mohla sebeuskutečnit a konečkonců přispět celému lidstvu na jeho cestě k sebeuskutečnění.

Deviační tendence dospívající mládeže mají přirozeně nejrůznější podoby. Nalézají svůj výraz v podstatnějiších, ale i ve zcela vnějších znacích myšlení a jednání, jejich hodnota je závislá především na kvalitě sociálního prostředí. Z Friedenbergovy práce logicky vyplývá, že přirozená deviance mládeže, není-li společností plně respektována a pozitivně rozvíjena, nabývá často nežádoucích podob. Nemá tím na mysli tzv. „abnormální“ nebo dokonce kriminální činnosti mládeže, ale nedozírné škody v myšlení a jednání dospívajícího pokolení. Mezi nimi, shodně s autorem, lze uvést: průměrnost a uniformitu, ztrátu osobitě tváře, individuality i talentů. Friedenbergovo přiznání, že takový systém nevychovává elitu, ale mládež, která se bez dlouhých cavyků zařadí do pracovního procesu a bez protestů odhlasuje vhodná opatření, je rovněž důsledkem tohoto stavu.

Ve své práci se E. Z. Friedenberg zabývá i některými dalšími překážkami stojícími v cestě zdravému dospívání mládeže. Především je to převládající poměr institucí k mládeži pouze jako k objektu vnějšího působení — předmětu manipulace. S tím bezprostředně souvisí snaha stále více „organizovat“ život mládeže, a to i v mimoškolním a vůbec volném čase, malá podpora její samostatnosti, nedostatek intimity. Vše-

obecně — mládež pocituje od svého okolí velmi málo citu, důvěry a pochopení. Naopak, její myšlení a jednání se zkoumá s podezřívavostí a obavami, mnohé instituce dokonce o mladých lidech vedou podrobné osobní záznamy. Glorifikují se typy mladých bez nejistot a skepse, snadno přizpůsobivé a nevybočující z předem očekávaného jednání. Není přípustné, aby mládež měla vlastní názory na další vývoj společnosti.

Friedenbergova práce obsahuje celou řadu dalších, velmi zajímavých postřehů o adolescentní mládeži americké společnosti. Závazné je i jeho slovo k poznávání této specifické věkové sociální skupiny: problém mládeže nelze zkoumat vně existující společnosti.

Práce E. Z. Friedenberga je cenným příspěvkem k rozvoji sociologie mládeže i její obecné teorie. Je však současně sociologickým řezem celé americké společnosti ze zorného úhlu zdánlivě periferního: vzájemného vztahu mládeže a společnosti. Skutečně ale jen zdánlivě periferního, neboť kvalita vztahu jakékoli společnosti k její mládeži je důležitým měřítkem pro posouzení její vlastní kvality, vztahu společnosti k sobě samé, k svému vývoji a dalším perspektivám.

Práce je opatřena velmi podnětnou předmluvou D. Riesmana.

Jaroslav Janda

Studie k sociální ontologii přítomnosti

S tímto podtitulem vyšla před několika lety kniha (Michel Theunissen, *Der Andere*, Berlin 1965, s. 538), o které se domníváme, že by mohla — ač se jedná o práci filosofickou — naši sociologickou veřejnost zajímat. Samozřejmě, nejedná se o problematiku snadnou, vždyť ne náhodou se ocitá problematika jiného já, intersubjektivita, spolubytí a spolusvětá, vazby já — ty, mezi základními otázkami, jimiž se moderní filosofie zabývá, a sledovat ji předpokládá naši schopnost se orientovat ve smyslu soudobých filosofických projektů. Jenže ani sociologie — pokud ovšem nechce být pouhou technologií manipulace či dokonce ideologií statu quo — nemůže zcela přerušit a ignorovat svůj dotyk s filosofií. (Nejedná se jistě tolik o kontakt s jednotlivými filosofickými systémy, jako spíše o proniknutí k určité rovině problematiky a odpovídajícího způsobu přemýšlení o této problematice.) Tím méně pak to může činit sociologie marxistická, i když je zřejmé, že proces oddělování sociologie od strnulých schémat dogmatiky pojatého tzv. historického materialismu nevytvořil pro takový kontakt právě nej příznivější půdu.

Jako aktuální se filosofické analýzy a úvahy, týkající se problematiky intersubjektivit, jiného, spolubytí, atd., jeví v několika ne právě zanedbatelných směrech: Nesporně významné je předně to, že jsou ve zmíněných filosofických rozbořích tematizovány — byť i ne vždy stejně zřetelně a explicitně — složité členění a diferencované struktury problematiky, obsažené už v základních termínech, jež tvoří předpoklad a východisko

vlastního sociologického poznání. Vždyť již tak základní termíny jako „sociální“, „společenský“, „společný“, obsahují natolik obsažnou a rozvětvenou problematiku, že často nebývá ve své explicitní struktuře ani zahlednuta, natož důsledně analyzována. Ne náhodou pak pozitivní, dostatečně filosoficky nereflektované aplikace těchto termínů už do značné míry předznamenávají směr a výsledky zkoumání, aniž si tyto důsledky dokáží jednotliví autoři často vůbec uvědomit.

K tomu jen dosti povšechnou poznámku. Marxistická teorie je ve svém východisku podstatně situována také destrukcí Hegelova pojetí, jednostranně akcentujícího absorpci individuálního rodovými. Právě v těchto souvislostech bylo zdůrazněno, že „především je nutno se vyvarovat, aby ... »společnost« nebyla zase vůči individuu fixována jako abstrakce“ (Marx). Jaký však je smysl zmíněné teze? Negativně formulováno, odmítá uvedené východisko to, co se velice často jeví jako samozřejmé a nepochybné, totiž základní prioritou společnosti vůči individuu, nebo, jinak řečeno, odmítá se tu nedialektické chápání slůvka „a“ ve vazbě „individuum a společnost“. V pozitivním smyslu pak naše teze upozorňuje na nezbytnost dialektické tematizace oné vazby, což jinými slovy znamená, že smysl společného, vůči němuž se individuum definuje, není pouze dá n, nýbrž je podstatně a v nehlubší rovině budován, a právě způsob a podoby, v nichž tato výstavba společného probíhá, musí být v plném rozsahu osvětlovány. Jenom v nespekulativní, skutečně konkrétní a všechny strukturně významné fenomény těchto komplikovaných dějů zaznamenávající tematizaci může marxismus jako radikální kritika skutečnosti a teorie revolučně kritické praxe získat spolehlivé východisko.

Za druhé, důležité a podnětné je i zavedení a rozpracování difference mezi ontickou a ontologickou analýzou sociálních fenoménů, které umožňuje přesnější odlišení různých rovin tematizace a současně určitěji situuje terén filosofického tázání. V tomto smyslu jsou i pro sociologii významné nejenom konkrétní ontologické analýzy jednotlivých fenoménů mezilidských vazeb, nýbrž také postupně upřesňování a konceptění zdůvodňování těchto radikálně odlišných rovin osvětlování, které filosofii dalo nahlédnout falešnost protikladu mezi empirismem a spekulací a umožnilo pokusit se o jeho překonání. V těchto poznámkách jistě nemůžeme podrobněji vyznačit smysl a obsah této distinkce, ani konkrétním rozbořem obhajovat její užitečnost; bude snad proto vhodné, když se aspoň pokusíme naznačit — byť i zcela povšechně — nejhrubší kontury takového odlišení. Schematicky řečeno, ontická analýza vychází z pojetí světa jako úhrnu jsoouc, což — jinak formulováno — znamená, že tematizuje jednotlivé oblasti jsooucí, zaznamenává je, zkoumá jejich souvislosti a vztahy, popisuje jejich vlastnosti, začleňuje je do kauzálních řetězců, atd., avšak neklade si otázku bytí jsooucího, tedy otázku po tom, co nám umožňuje, abychom

jsooucí jako jsooucí rozpoznávali. (Snad jen pro ilustraci, protože takto schematická formulace čtenáři patrně příliš mnoho neřká, určitý poukaz — i to samozřejmě poukaz dosti nezřetelný — na to, co je zde míněno, může poskytnout zkušenost, že vlastně každá otázka už předpokládá jakési vědění o tom, nač se tážeme.) A právě tato druhá rovina osvětlování pak vymezuje směr ontologické tematizace.

Bez významu konečně není ani to, jakým způsobem se pokoušejí moderní filosofické koncepty osvětlit terén subjektivity a mezilidských vazeb. Nemám tu na mysli jenom skutečnost, jak soudobá filosofie stále zjemňuje své prostředky, aby mohla uchopit to, co se zdá myšlení a tematizaci unikat, a jak při tom stále znovu klade otázku své možnosti, svých předpokladů a svých mezí. (Myslím, že i pro sociology by v tomto kontextu byly podnětné a inspirující filosofické analýzy takových fenoménů, jako je individualita, personalita, vazba já — ty, přátelství, láska, slib, sdělení, prosba, příkaz, otázka, dialog, atd.) Neméně závažné však je, jak se v moderním filosofickém myšlení (či aspoň určité jeho větvi) stále zřetelněji a v bohatších konturách prosazuje vědomí, že v tématech člověk a svět, individuum a společnost (nejde o výčet témat, spíše o naznačení typu) nelze právě v tom nejpodstatnějším osvětlit izolovaně uchopené póly těchto kontrapozic, ať už by při preferování kterýkoli z nich, a že se tedy skutečným tématem stávají mnohotvárná a diferencovaná strukturované vzájemné vazby obou pólů, tj. odlišené podoby otevřenosti člověka vůči světu a způsoby lidské participace na světě.

Jaký je však konkrétní obsah práce, o níž má být čtenář aspoň v hrubých obrysech informován?

Autor knihy si uvědomuje, do jaké míry se realita, nesoucí globální titul „jiný“ či „druhý“ (der Andere), dostala do centra pozornosti soudobé filosofie, a do jaké míry otázka po jiném je neoddelitelná od nejpůvodnějšího tázání moderního myšlení, a snaží se proto — vědom si nutnosti redukovat nabízející se materiál (až na dílčí digrese nepřihlíží k dějinné filosofickým souvislostem, a také řadu soudobých myslitelů musí pominout či obýt jen letmou zmínkou) — najít zorný úhel, který by mu umožnil aspoň přehlednout celkové rozpětí možnosti, jež soudobé myšlení při tematizaci problematiky „jiného“ odkrylo. Takový zorný úhel nalézá v konfrontaci dvou základních koncepcí, tj. koncepce transcendentální a koncepce dialogické, jež podle autorova názoru v protikladnosti svých stanovisek vytvářejí v jistém smyslu extrémní póly, v jejichž silovém napětí jsou situovány ostatní fakticky realizované koncepce problematiky jiného. Toto hledisko je jistě velmi sympatické, neboť sleduje určitou a nepochybně v řadě momentů podstatnou logiku tématu (být by bylo možné najít i jiné klíče k problematice), a navíc je autorova snaha sledovat přesné kontury strukturace zkoumané skutečnosti a nedat se zavést náhodnými a podružnými okolnostmi ještě podepřena ne-

sporně správným záměrem přihlídnout k diferencí mezi věcnou intencí koncepce a mezi způsobem, jakým je pak koncepce fakticky realizována.

V čem je tedy viděna ona extrémní vyhrocenost postojů, spojená ovšem se zvláštní příbuzností a skrytými vnitřními vazbami, jež charakterizují každý skutečný protiklad?

Pokusíme se nejprve vymezit, v čem autor nachází příznačné nasazení každé z obou koncepcí.¹ Základní výstavbu koncepce transcendentální sleduje autor na třech filosofických konceptech, na konceptech Husserla (jeho rozboru věnuje největší prostor), Heideggera a Sartra. Jako ústřední motiv této koncepce se mu jeví tematizace fenoménu bytí jiného na základě konceptu intencionality. Tím jsou podle autorova přesvědčení dány přednosti a možnosti transcendentální koncepce, je předznamenán směr jejího tážení, ale současně jsou zde obsaženy i její meze.

Jaký má tato teze smysl? Autor se pokouší na základě dosti detailních a nesporně zasvěcených analýz prokázat v zásadě asi toto: transcendentální koncepce přistupuje k analýze fenoménu bytí jiného tím způsobem, že se je pokouší objasnit a osvětlit z jejich původu v terénu subjektivity; vykládá je tedy z aktivity subjektu. Samozřejmě subjektivita, kterou transcendentální koncepty (v tomto kontextu chápe autor i Heideggerovu pozici z období Sein und Zeit) tematizují, je jimi odkryta do velké hloubky a velmi diferencovaná, a v žádném případě to není subjekt ve smyslu určitého proti světu postaveného jsoucna, nýbrž subjektivita, jež je tím, čím je, jen jako subjektivita projektující a kladoucí svět. Theunissen však v podstatě soudí, že základní distinkce, se kterými transcendentální koncepce pracuje, totiž odlišení dvojího typu odvislosti, tj. nejprve jednak odvislosti konstituovaného na konstituujícím, jednak odvislosti konstituujícího na konstituovaném, související s distinkcí mezi absolutností subjektivity, jež postuluje nezávislost subjektivity na světě a předpokládá jeho tematizaci jen jako světa kladeného subjektivitou, a konkrétnosti subjektivity, jež postuluje obsaženost světa v subjektivitě, a dále pak diferenciaci skutečnosti na skutečnost, která je vystavena kritice a tak „definována“ jako to, co má být překonáno a podléhá destrukci, a na skutečnost, která má být uchována, obnovena a znovuuaktualizována, nemožnými v plné míře dosáhnout cíl, který je sledován. Nemožnosti totiž podle autorova názoru plně dostat tématu fakticity, které má

konečně radikálně překonat idealistickou pozici tak, že překoná schizma principu historicity a principu a priori, či jinými slovy tak, že zprostředkuje mezi tím, co je skutečně míněné, a tím, co je vyslovitelné. To má pak důsledky v příznačné omezenosti transcendentální pozice při tematizaci bytí jiného, omezenosti, kterou autor shledává hlavně v těchto směrech:

Za prvé, ježto při transcendentální pozici je to především tematizace „světa“, která motivuje osvětlování fenoménu bytí jiného, je to také „svět“, jenž předznamenává hranice tohoto osvětlení, tj. transcendentální koncepce tady nutně sledují schéma objektivace, včlenění do světa, zvěcnění, vřazení do prostoru a času, či jinak řečeno usilují o cíl intersubjektivní konstituce člověka, chápáné jako založení společného ve smyslu vyloučení anomálií a ustavení normálního.

Za druhé je pro transcendentální koncepcí příznačné, že jim už vlastně unikají nejpůvodnější podoby bytí jiného a v zásadě je v nich stále uplatňována priorita mé subjektivity jako původního modelu subjektivity, jak je patrné nejen z toho, že Husserl v podstatě vylučuje alternativu stejné původnosti jiného, nýbrž i z toho, že koncepce v tomto směru podle autorova přesvědčení nejradiálněji (z Heideggera je ovšem v uvedených souvislostech přihlídnuto pouze k *Sein und Zeit*), totiž koncepce Sartrova, není s to tematizovat ve zkušenosti jiného jako subjektu (zkušenost „jsem viděn“) cizí subjektivitu, nýbrž pouze moji objektnost, která je mnou pocítována v subjektivitě jiného.

Tyto skutečnosti pak konečně ústí v tom, že transcendentálním konceptům unikají některé momenty fakticity, a tak jsou přece jen do jisté míry poznamenány schizmatem ontologicky irrelevantní empirie a nadindividuálního a priori. Schematicky řečeno, transcendentální pozice umožňuje — zdá se, že tak aspoň autor soudí — velkou filosofickou systematicku tématu, avšak platí za to tím, že mnoho důležitých fenoménů, jimiž je nutno se zabývat, zůstává trvale mimo její dosah.

Předěme teď k autorově charakteristice pozice dialogického principu. Jak už víme, chápe ji Theunissen jako jakýsi myšlenkový protipohyb, protiprojekt vůči pozici transcendentální, a motivem tohoto projektu se mu jeví být úsilí o negaci motivu intencionality. Odtud lze také nej přesněji postihnout — soudí — základní možnosti filosofie dialogického principu i její faktické meze. Mu-

¹ Tím také zhruba reprodukuje vlastní strukturu knihy, neboť práce má následující uclení: První díl je věnován transcendentálně filosofickému projektu sociální ontologie, přičemž jeden oddíl této části analyzuje původní realizaci koncepce v Husserlově transcendentální teorii intersubjektivity (ve čtyřech kapitolách jsou postupně sledovány: půda, rozvržení, cíl a předpoklady Husserlovy teorie intersubjektivity), druhý oddíl pak objasňuje utváření a proměny transcendentálně filosofického projektu jako modifikující opakování Husserlovy koncepce v díle Heideggerově a jako o destrukci Husserlovy koncepce usilující její opakování v díle Sartrově. Druhý díl tematizuje filosofii dialogu jako

protiprojekt k transcendentální filosofii, a to nejprve v oddílu, který pojednává o původním uskutečnění filosofie dialogu (především M. Buber, vedle toho je ovšem také přihlídnuto k dílům H. Cohena, F. Rosenzweiga, H. Ehrenberga, E. Rosenstocka-Huessyho, F. Ebnera, G. Marcela, K. Heima, F. Gogartena, E. Brunnera, K. Bartha, atd.), a dále pak v oddílu, který se zabývá přípravou a osvojením filosofie dialogu v okruhu fenomenologie Husserlovy a Heideggerovy (A. Reinach, D. von Hildebrand, K. Stavenhagen, W. Schapp, A. Schütz, K. Löwith, L. Binswanger). Práci uzavírá autorovo shrnutí výsledků konfrontace obou koncepcí. Příložen je také obšírná bibliografie.

síme si ovšem smysl jeho teze i její argumentaci trochu zřetelněji rozčlenit.

Filosofie dialogického principu je situována dvojí opozicí. Nejprve opozicí vůči idealismu jako filosofii „všeobecného subjektu“ nebo „vědomí vůbec“, oproti níž vychází z faktického já, které je současně také lidským já. Tuto opozici v zásadě sdílí s moderním transcendentálním, a ona také není pro pochopení skutečného smyslu dialogické pozice rozhodující. Mnohem podstatnější je opozice dialogické filosofie vůči transcendentální filosofii jako teorii konstituce světa ze subjektivity. Při prvním pohledu se její východisko nejvíce jako příliš rozdílné od východiska koncepce transcendentální. Aspoň teze, že rozum není jenom základem skutečnosti, nýbrž že existuje také skutečnost rozumu samotného, a její důsledek, totiž že rozum tak odkrývá svou vlastní „kontingenci“ a tím ruší i zdání svého sebezaložení, neboť jeho skutečnost „je čímsi na rozumu, co je mimo rozum“ (Rosenzweig), se nemusí vymykat moderně pojatému transcendentálnímu. Důležitějším se jeví směr, ve kterém bude interpretována. A zde dochází k významné změně. Na místo pozice, jejímiž fundamentálními pojmy jsou pojmy vytváření, realizace, původu, které lze všechny v zásadě situovat do horizontu pojmu „redukcce“, nastupuje pozice, jejíž fundamentálním pojmem je pojem „korelace“. V čem je odlišnost? Jak terén takové „korelace“ tematizovat?

Místo aby byla tematizována fakticita konstituujícího z jeho relace vůči konstituovanému, je třeba -- vnořením do fakticity -- zahlednout „korelaci“, která se řadí ontologicky před každou relaci a která jediné umožňuje skutečnost svobody. To je však už jiná fakticita než kupř. heideggerovská a její odkrytí má být úkolem koncepcí dialogického principu. Jak vidíme, odpověď je stále ještě dosti neurčitá. Při pokusu o zřetelnější vymezení sféry „korelace“ onoho „mezi“, „média“, vychází autor především z díla M. Bubera.

Vychodiskem je Buberovo radikální odlišení dvojí fundamentální vazby, tj. vazby „já-ono“ a vazby „já-ty“. Kdežto vazba „já-ono“ vyjadřuje v tradici už explikovaný vztah člověka ke světu, poukazuje vazba „já-ty“ na fenomény, které nebyly dosud adekvátně tematizovány. Vazba „já-ono“ je tak interpretována jako sféra subjektivity, jako sféra jednajícího subjektu spolu s jím intencionálně spravovaným světem, jako terén, který je jediné dostupný konceptem orientovaným motivem intencionality. A Buber teď usiluje o dvojí: jednak o tematizaci a uchopení vazby „já-ty“ právě v její radikální odlišnosti od vazby „já-ono“, a dále o relativizaci vazby „já-ono“ a vykazání její relativity vůči sféře „já-ty“.

Pokud jde o první úkol, je už z jeho nasazení patrný směr a meze tematizace, totiž

její negativita. Buber (Buberovo dílo tvoří samozřejmě jenom východisko, jinak autor ve svých analýzách přihlíží k širokému okruhu myslitelů a sleduje pečlivě jednotlivé nuance řešení) se sice pokouší uchopit terén vazby „já-ty“ v obojím směru, negativně i pozitivně, přesto však horizont negativní tematizace nepřekračuje. Negativní vymezení je odvozeno na pozadí vazby „já-ono“, charakterizované jako sféra perspektivně orientovaného a jako oblast toho typu vazby, kdy sféra „ono“ je vždy určená a sféra „já“ je sférou určujícího subjektu. Oproti tomu charakterizuje vazbu „já-ty“ bezprostřednost pojatá jako nerušenost smysl zakládajícím projektem, a jako vzájemnost, ukazující, že tato vazba nemůže povstát beze mne, ale také nikdy jenom skrze mne. Pozitivní přístup k terénu „já-ty“ nachází Buber v tematizaci fenoménu setkání jako vztahu dvou bytostí, kdy teprve vztah samotný obě bytosti jako partnery vztahu ustavuje. Avšak pokus myšlenkově uchopit fenomén setkání, jeho určování jako jednoty akce a oddání se, jednoty svobody a osudu, jednoty vůle a odevzdání, jako výlučnosti, jako ryziho činu, jako diskontinuity, odlišení přítomnosti a temporalit setkání oproti minulosti a temporalitě sféry „já-ono“, atd., se znovu vyjevuje ve své negativnosti.

A toto předznamenání pak nese i druhý směr úvah, totiž pokus o vykazání relativity vazby „já-ono“ vůči terénu vazby „já-ty“. I zde se podle autorova přesvědčení sice podařilo vykazat původnost onoho média, v jehož horizontu je teprve subjektivita možná (viz např. Buberovo „v pravdě totiž řeč není zakotvena v člověku, nýbrž člověk spočívá v řeči“), avšak jenom skrze destruktivní intencionalitu.

Přesto — dovozuje autor — přinesla dialogická koncepce v tematizaci bytí jiného důležité objevy. Odkryla a vykazala „ty“ v přísném smyslu druhé osoby, zřetelně odlišila toto „ty“ od předmětného „něco“, nazřela nové vrstvy fakticity, a hlavně umožnila zahlednout subjektivitu přesahující a přemáhající médium, na jehož půdě se teprve subjektivita ve svých jednotlivých podobách ustavuje.

Když pak autor rezumuje svou konfrontaci,² dochází asi k těmto závěrům: Nejprve ukazuje, že cílem kritické konfrontace nebylo nadřazení jedné z koncepcí. Kritika transcendentální pozice byla tedy skutečně na z hlediska koncepce dialogické jen potud, že měl být odmítnut nárok transcendentálního na absolutnost. Nikterak z ní ovšem neplyne, že dialogická filosofie přináší plné řešení problému, i když je třeba ocenit odvalu k pokusu o tematizaci toho, co nebylo dosud myšleno; a v tomto smyslu se také aspoň ve svém záměru dialogismus jeví jako filosoficky závažnější. Dále si autor všimá skutečnosti, že právě negativní ráz tematizace v horizontu dialogického principu ne-

² Reprodukova jsem ji zde jen ve velmi hrubých obrysech, proto bylo nutno některé nevýznamné partie zcela pominout, například celý oddíl věnovaný přípravě a osvojení filosofie dialogu v okruhu fenomenologie (zde snad jen uvedeme, že autor

nachází možné zprostředkování obou koncepcí uplatněním dialogického principu při tematizaci výstavby egoity), nebo partie věnované problematice tzv. teologické.

jenom poukazuje na jistou vnitřní přibuzenost a dokonce odvislost dialogismu vůči pozici transcendentální, nýbrž vede také nutně k otázce, zda se v této negativitě tematizace odhaluje pouze nedostatečnost historicky realizované filosofie dialogu či spíše zásadní meze filosofie vůbec. Autor soudí, že v zásadě je možné pokusit se o tematizaci pozitivní a postuluje v této souvislosti nutnost teorie existenciální praxe, dodává však současně, že negativita dialogismu poukázala také na zásadní hranice filosofie, a potud tato teorie existenciální praxe může sice osvětlit nové roviny fakticity, ale patrně nebude mít charakter ryzí teorie v plném smyslu slova.

Na závěr jenom krátkou poznámku, protože skutečná kritická diskuse by vyžadovala podrobnější referenci a také podstatně víc místa. Autorův záměr osvětlit existující koncepcí problematiky bytí jiného z určitého věčného stanoviska, tedy záměr získat nezbytný odstup od dosti nepřehledného materiálu, je nesporně cenný, pozornější čtenář se však přece jen neuváruje dojmu, že jeho odlišení dvou extrémních koncepcí je provedeno poněkud abstraktně a schematicky, a transcendentální pozice tu pod vlivem do jisté míry aprioristického záměru vychází zčásti ochuzena.

A. Mokrejš

Aspects de la sociologie française

Paris, Les éditions ouvrières 1966, 220 s.

Francouzská sociologie zajisté nepostrádá sebereflexí vlastní situace — připomeňme alespoň Gurvitchovy obsáhlé analýzy geneze vlastní koncepce,¹ starší kritickou práci Armanda Cuvilliera² (silně akcentující durkheimovskou linii), a velmi pečlivý přehled aktuálního stavu teorie, výzkumu i institucí ve francouzské sociologii, jak je obsažen v poslední práci Jeana Vieta.³ Presto je kolektivní dílo, jež vyšlo v knižní podobě pod názvem *Aspects de la sociologie française* (původně bylo redigováno pro sociologické číslo Revue de l'Enseignement Supérieur — jiná čísla této revue byla obdobným způsobem věnována psychologii a politickým vědám), příspěvkem k diskusi zcela jedinečným.

Tato jedinečnost vyplývá především ze sborníkové podoby práce, jež dala patnácti sociologům možnost vyslovit se o vlastních oblastech bádání s maximální volností (sborník má minimální, téměř neznatelnou redakci). Pro hodnocení stavu dílčích sociologických disciplín jistě není náhodné, na jaké orientaci každý autor svůj příspěvek založil, zda mu dal bilanční či programový ráz, zda považoval za primární otázku vymezení předmětu či vypočtení výchozích teoretických premis. Jedinečnost práce vyplývá i ze zahrnutí příspěvků zabývajících se využitím sociologie v soukromém a společenském sektoru, vztahem politických elit k sociologii,

úrovní její výuky a organizací jejího výzkumu.

V tomto rozsahu je tedy kniha přehledným a velmi zajímavým obrazem jedné sociologie, jež se rychle dokázala vymanit z fascinujícího vlivu amerického empirismu a rekonstituovat svůj — je-li možné ještě dnes tak hovořit — národní charakter. První námitkou bude nepochybně nekompletnost tohoto obrazu. Nejvýraznějším opominutím je neúčast dvou velmi netradičně orientovaných sociologických disciplín, totiž sociologie kultury a sociologie organizace, jak ji představují P. Bourdieu a M. Crozier. Český čtenář zde však nalezne všechna „velká jména“, která se naší sociologické veřejnosti již představila — jsou to Ch. de Lauwe, G. Friedmann, J. Dumazedier a A. Touraine. Charakter jednotlivých příspěvků rozlamuje knihu do tří partií. Tvoří je úvodní obecné příspěvky, kapitoly věnované dílčím sociologickým disciplinám a příspěvky týkající se aplikace, výuky a institucionálního vybavení sociologie.

V úvodu se Gabriel Le Bras (president Francouzské sociologické společnosti) zamýšlí nad vývojem sociologie samé a pokrokem v uznání její praktické užitečnosti od dob, kdy byl E. Durkheim považován za jednoho z „apokalyptických jezdců“, až do současnosti, kdy vzniká stále více oblastí, jež si sociologickou expertizu přímo vynucují urbanizace, industrializace, dekolonizace. Avšak sociologie má vedle praktické hodnoty také hodnotu morální, *edukativní* — autor se přimlouvá za vyučování sociologie od velmi raného věku. Jde ovšem spíše o pochopení života ve společnosti, respektování základních pravidel společenských vztahů. Obecně je koncipován i příspěvek Chombara de Lauwe, zabývající se vztahem sociologie k ostatním společenským vědám, jejím vývojem a vztahem celku společenských věd k sociálním transformacím. Sociologie v těsné spolupráci s ostatními vědami se musí především věnovat základním tématům, jež vzbuzují „úzkost národů“. Autor tato témata formuluje velmi obecně, takže mezi tématy tradičními a v dílčích problémech již realizovanými (sociální důsledky nové techniky, řízení, ekonomického rozvoje, styku rozdílných kultur apod.) figuruje i téma povýtce netradiční: „Mýty, představy a systémy hodnot, které nutí lidi používat svých objevů pro vlastní zkázu“ (s. 18).

Partii věnovanou dílčím sociologickým disciplinám otevírá příspěvek Raymonda Arona o *politické sociologii*. Autor systematicky vymezuje její předmět, sahající od volební sociologie ke globální charakteristice politického režimu (to vše se týká především „západních“ společností) a programující nové, sociologii doposud téměř nedotčené oblasti: vztah mezi státy, mezinárodní vztahy, politické problémy rozvojových zemí, komparace

¹ La vocation actuelle de la sociologie I, II, Paris — P. U. F. 1958, 1960.

² Où va la sociologie française, Paris — M. Rivière 1953, 208 s.

³ Les sciences de l'homme en France. Tendances et organisation de la recherche, Haag Mouton 1966, 258 s.

politických režimů atd. (Řada položek této bilance byla analyzována ve třetím díle Aronových „přednášek o industriální společnosti“, *Démocratie et Totalitarisme*, Paris, Gallimard 1966, 374 s.) Výhradně teoretický a programový charakter dal svému příspěvku o *sociologii dekolonizace* Jacques Berque. Hovoří se zde o univerzalizmu modelu industriální společnosti, o nátlakové pedagogice ekonomického růstu, centrifugitě moderní historie založené na západním typu civilizace, odcizení v oblasti lingvistiky, kultury, postojů — spíše negativním vymezením má být takto orientována vznikající sociologická disciplína, jež má přispět k renesanci přervaného vztahu příroda-kultura v jedné oblasti světa.

Georges Gurvitch předložil v kapitole o *sociologii poznání* hutnou zkratku podstatných partií své posthumní práce *Les Cadres sociaux de la connaissance* (Paris, P. U. F. 1966, 324 s. — tato koncepce byla rovněž publikována v *Traité de sociologie*). Na této problematice pracoval jako vedoucí sekce sociologie poznání při Centre d'études sociologiques (řada výsledků této práce a kompletní bibliografie oboru byly publikovány v Gurvitchem založeném a řízeném časopise *Cahiers internationaux de sociologie*). Gurvitchova velmi precizně koncipovaná sociologická teorie poznání, omezující svůj předmět výhradně na zkoumání „funkcionálních korelací“ druhů a forem poznání se sociální realitou, hierarchicky definující základní druhy poznání (od perceptivního poznání okolního světa k poznání filosofickému) a vypočítávající alternativy jeho forem (empirické — konceptuální, pozitivní — spekulativní, symbolické — adekvátní atd.), souvisí velmi těsně s jeho obecnou koncepcí „hloubkové“ sociologie, jejíž význam zůstává přes autorovy intence výhradně teoretický.⁴

Sociologie náboženství patří ve Francii k nejpěstovanějším sociologickým disciplinám (snad především díky silnému konkurenčnímu tlaku vědeckých institucí jednotlivých církví). François Isambert tak mohl snadno bilancovat etapy jejího vývoje a otevřít novou perspektivu, jež spočívá v transformaci sociologie náboženství v *sociologii náboženského* uvnitř i vně existujících církví a věr (vedle stabilních politických, občanských a rodinných ritů, kultů a liturgií byla velkým podnětem k této orientaci i nedávná obrovská expanze astrologie, jejíž motivační význam je ve Francii nepochybnou skutečností).

Sociologie masových komunikačních prostředků je ve Francii na počátku svého vývoje. Georges Friedmann se proto ve vymezení jejího předmětu, jež je podstatným

obsahem následujícího příspěvku (jde o studium vztahů komunikací ke globální společnosti, efektů jejich působení, postojů, rolí, funkcí a potřeb, jimž odpovídají, a konečně o studium jejich obsahu), téměř nemůže opřít o francouzské práce. Joffre Dumazedier se ve svém příspěvku o *Sociologii volného času* (jehož poněkud konfúzní charakter vyplývá patrně ze skutečnosti, že jde o části jeho přednášky na 5. světovém sociologickém kongresu) věnuje vymezení ústředního pojmu, jeho funkcí (odpočinek, rozptýlení, rozvoj osobnosti), důkazům o rostoucím významu volného času, atd.

Nejteoretičtější pasáž práce překvapivě tvoří kapitola o *průmyslové sociologii* — speciální disciplíně, jež se nepochybně může vykázat nejbohatšími výsledky. Alain Touraine zde načrtl jakousi fenomenologii této sociologie, jež vzniká jako výraz sebeuvědomění industriální společnosti jako takové a jež se v současné době dostává do stadia významné transformace. Jako byl ústředním pojmem v minulém století kapitalismus, tak je jím dnes pojem technokracie, rozpor mezi užitnou a směnnou hodnotou je vytlačen rozparem mezi užitnou hodnotou a „hodnotou rozvoje“, dělnické hnutí se politizuje — jeho obsahem se stává „politika rozvoje“. Je stále nesnadnější izolovat podnik (zde nastupuje širší pojem organizace), manuální a nemanuální, produktivní a neproduktivní práci (pojem byrokracie usnadňuje překonání opozice dělník — zaměstnanec), sociálně pracovní vztahy a vztahy politické, technické, byrokratické: „Jako již neexistuje sociální kategorie dělníků, jejichž role v sociální dynamice by byla privilegiovaná, tak neexistují ani privilegia práce v celku sociálních problémů průmyslových společností“ (s. 118). Průmyslová sociologie však nemizí, neboť ve skutečnosti je *sociologií průmyslových společností* — tedy disciplínou stejně obecnou, jako je etnologie pro společnosti bez písma. Této myšlence nelze upřít anticipující význam, avšak pokusy o její konkrétní analýzu v podstatě nepřekračují pouhé *maximalizující poukazy za hranice tradičně zpracovávaných pojmů* (mám zde na mysli např. rozpracování pojmu práce v pojem akce v Tourainově *Sociologie de l'action*, Paris Seuil 1965, 507 s.).

Pro kompletnost přehledu ještě uvádím příspěvek Henri Mendrase o *sociologii venkova*, snad až nespravedlivě stručný, a přehlednou informaci o francouzské *sociální psychologii* z pera Roberta Pagése.

Poslední velká partie práce je uvedena programovým příspěvkem Claude Grusona (generální ředitel statistického úřadu I. N. S. E. E.) o problémech, které sociologii klade ekonomický růst. Vztahem „před-

⁴ Konceptuální systematická a expresivní preciznost Gurvitchovy teorie, repetitivní charakter její prezence spolu s nestorským postavením autora ve francouzské sociologické obci a jeho dlouholetým, prakticky monopolním působením na Sorbonně (prodlouženém nástupnictvím jeho blízkého spolupracovníka J. Cazeauva, který výkladem Gurvitchovy sociologie prakticky vyčerpává přednášky věnované současné sociologii — je to téměř polovina základního kursu) a možná ještě další faktory

(např. absence jiných obecně sociologických koncepcí) participovaly na formování jeho teorie v jakousi sociologickou scholastiku. Gurvitchovo integritivní úsilí, jehož grandiozním výsledkem byla *Traité de sociologie*, rovněž akcentovalo (u nás, ale i v jiných zemích, a konečně i ve Francii samé, zde ovšem především u ne-sociologů) určitý obraz francouzské sociologie, který je třeba pečlivě korigovat.

stavitelů obyvatelstva“ k sociologii se zabývá Roland Lebel. Přesto, že jejich představa o sociologii je stále ještě „dosti vágní“, očekávají od ní mnoho a vyjadřují svou „netrpělivost i pobouření“ nad rozpracováním teorií a spekulací. Sociologie má být především technickou oporou jak ve formulaci, tak v kontrole programů, má být zdrojem informací. (Autor není profesionálním sociologem, je to „dirigeant“.) Pokud se týče přínosu představitelů obyvatelstva pro sociologii, jsou jednak nerozlučnou součástí vědeckého „pole pozorování“, jednak kanálem utilitarizace některých výsledků. Autor informuje o experimentu „výzkumu—akce“ či „výzkumu—participace“, jak byl proveden u sociálně kulturních organizátorů (les animateurs). Jde v podstatě o důsledné využití výzkumu z obou stran, zkoumaní jsou zároveň objektem i subjektem výzkumu — jeho průběh představuje pro sociologa stále hlubší pochopení situace a pro zkoumaného obohacení, prohloubení této situace, vlastní kulturní a sociální vzestup. „Sociální vědy neslibují ani mír mezi národy, ani dohodu mezi třídami, přispívají — zajistě skromně, ale snad jednoho dne přispějí i podstatně — k úkolu fixujícímu prométheoskou hrdoost moderního člověka: v plné osvěcenosti vytvářet svou vlastní historii, namísto jejímu podřizování se v nejistotě a krvi“ (s. 159), uzavírá autor citátem z R. Arona.

Množství problémů klade i *výuka sociologie*. Její organizace na sebe od roku zřízení sociologického licenciatu (1958) soustřeďuje kritiku profesorů i studentů. V práci jsou tato stanoviska prezentována v příspěvku Georges Granaie a v příspěvku skupiny studentů sociologie Pařížské university. Určité zlepšení přinesla nedávná univerzitní forma (v ní ovšem nejde jen o výuku sociologie, je to pověstný „plan Fouchet“, tolik napadaný studenty pro jeho antidemokratický charakter), jež zčásti odstranila systém certifikátů (licence ze sociologie představovala souhrn vzájemně zcela nezávislých certifikátů z obecné sociologie, sociální psychologie, politické a sociální ekonomie a výběrového oboru) a rozšířila rozsah seminářů a cvičení — tak např. v I. cyklu se počítá s deseti hodinami cvičení a pěti hodinami přednášek týdně.⁵ Řada problémů ovšem zůstává nevyřešena. Jde o těsné spojení pedagogiky a vědeckovýzkumné práce, o napojení univerzitního studia na perspektivy praktického uplatnění, jež prozatím nebylo institucionalizováno jinak než jako výzkum či pedagogická práce. To je také hlavním obsahem požadavků studentů sociologie, pochoptelné vedle požadavků obecného rázu, především demokratizace školství formou financování celého studia, dispozice knihoven, studoven atd. (v těchto požadavcích studenti neváhají zacházet až k odmítání „almužnických“ stipendijních systémů a stavění studia naroveň kterémukoli jinému povolání, tedy včetně pravidelného platu).

Další dvě kapitoly jsou věnovány stručně informací o dvou hlavních výzkumných institucích — je to *Ecole Pratique des Hautes Etudes* (Isac Chiva) s nedílnou aktivitou pedagogickou (svými přípravnými, většinou metodologickými kursy a speciálními semináři prakticky organizuje přípravu doktorátů III. cyklu) a *Centre National de la Recherche Scientifique* (Pierre Naville). V obou institucích je vědecká práce založena na individuální aktivitě, což je hlavním důvodem někdy dosti náhodného výběru zkoumaných problémů. Práci uzavírá informativní příspěvek o organizaci vědecké práce v mezinárodním výzkumném skupině sociální etnologie, již vede Ch. de Lauwe.

Byla-li centrální partie knihy svým obsahem i svými absencemi jakýmsi přehledným tablem silných i slabých stránek francouzské sociologie, pak závěry z problémů organizace výzkumu a výuky v zemi, v níž intenzivní sociologická práce téměř nebyla přerušena, by se měly stát výstražným momentem a účinným podnětem pro minimalizaci nedostatků vyplývajících z přílišné spontaneity rozvoje této vědy u nás. Recenzovaná práce poukazuje i na nutnost etapových bilancí, programů a konfrontací (v tomto smyslu plní funkci obdobnou *Traité de sociologie*), protože integrita vědy ve vývoji tak překotném se nerodí přes noc. A konečně, kniha prostředkuje rychlou a přehlednou informaci o francouzské sociologii, jež zatím zůstává in margine u nás frekventované sociologické literatury.

Jiří Večerník

Amitai Etzioni: Modern Organizations

Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 1964, 120 s.

Jméno A. Etzioniho nebude pravděpodobně čtenářům zabývajícím se sociologií organizací neznámé. Etzioni, který v současné době působí jako profesor sociologie na Kolumbijské universitě v New Yorku, publikoval v posledním desetiletí řadu knižních i časopiseckých prací, především na úseku analýzy organizací (z nejdůležitějších uveďme *A Comparative Analysis of Complex Organizations* a sborník *Complex Organizations*, obojí z roku 1961, a *Social Change. Sources, Patterns and Consequences*, publikovanou společně s E. Etzionim v r. 1964).

Práce, o které chceme pojednat zde, vyšla v r. 1964 a svým rozsahem je nevelká — má pouhých 116 stran textu. Jejich deset kapitol se váže ke třem ústředním tématům: k cílům organizací (kapitola 1), k jejich struktuře (kapitoly 3—8) a ke vztahům organizací k obklopujícím je společenskému prostředí (kapitoly 9, 10). Největší pozornost se věnuje otázkám struktury, což autor vysvětluje tím, že na tomto úseku je až dosud k dispozici nejvíce výzkumů teoretických i empirických, a tedy i nejlepší možnost srovnávat různé přístupy.

středoškolské profesury), nebo dvoulletý pro získání tzv. matrise, na níž může ve III. cyklu (2—4 roky) navázat získání tzv. doktorátu III. cyklu, tedy vlastní aprobační pro vědeckou práci.

⁵ Organizace studia sociologie vypadá po reformě zhruba takto: I. cyklus, dvouletý, na jehož konci obdrží posluchač univerzitní diplom (D. U. E. L.); II. cyklus, jednoletý pro získání licence (možnost

Termínu *organizace* se v sociologické literatuře nepoužívá jednoznačně (přehled různých jeho významů se pokouší např. podat J. Zieleniewski ve své knize *Organizacja zespolów ludzkich*). Etzioni definuje předmět svých úvah ve shodě s T. Parsonsem (viz T. Parsons: *Structure and Process in Modern Societies*) a dalšími jako společenské jednotky záměrně vytvářené a přetvářené v zájmu dosahování určitých cílů. Důraz se klade na instrumentalitu a umelou povahu organizace. Jejimi charakteristickými znaky jsou záměrná dělba práce, moci a komunikačních povinností, existence mocenského centra (center), které(á) řídí a kontroluje činnost organizace, a vyměnitelnost jejího personálu. Přívlastek „moderní“ v titulu práce nemá zřejmě zvláštní roli a chce patrně jen zdůraznit, že autor se zabývá organizacemi v jejich současné podobě.

Ve stejném významu, jako má u Etzionih „organizace“, se u jiných autorů můžeme setkat s termíny odlišnými, např. „byrokracie“, „formální organizace“, „institute“. Termín „byrokracie“ Etzioni nepovažuje za vhodný pro jeho pejorativní příchut a také proto, že již tradičně bývá spojován s pojetím Weberovým. Jako zužující odmítá i termín „formální organizace“, kterého užívají např. P. M. Blau a W. R. Scott (viz jejich práci *Formal Organizations*). Termín „institute“ není podle Etzionih vhodný pro svou dvojznačnost: kromě toho, že je synonymem slova organizace ve výše vymezeném smyslu (u nás jej v této souvislosti užívá F. Samalík ve své publikaci *Člověk a institute*), označuje často také normativní principy, jimiž kultura určuje chování lidí, např. vlastnictví nebo manželství, což je ovšem něco zcela jiného, než má na mysli autor. Rozhoduje se tedy Etzioni pro termín „organizace“, kterého ostatně používá ve stejném kontextu i mnoho autorů jiných, např. ve své klasické práci *Organizations* J. G. March s H. A. Simonem.

Prvá část knihy se týká cílů organizace, tj. žádoucího stavu, kterého se organizace snaží dosáhnout. Autor se zabývá především způsoby jejich zjišťování, diskutuje rozdíl mezi cíli faktickými a proklamovanými a dochází k závěru, že pro výzkumníka budou faktickými cíli organizace ty budoucí stavy, na jejichž realizaci se zaměřuje většina prostředků organizace i povinností jejich členů a kterým se dává zřetelně přednost v případě konfliktu s cíli proklamovanými. Krátce se uvažuje o procesech určování cílů a podrobněji se rozebírají mechanismy působící při jejich změně. Jde tu jednak o spontánní posunutí cílů, kdy se cíle legitimní fakticky nahrazují jinými cíli, k jejichž plnění organizace není určena (Etzioni reprodukuje a diskutuje myšlenky R. Michelse, jeho železný zákon oligarchie, a cituje P. Selznicka a R. K. Merton), jednak o záměrné změny v případech, kdy původní cíl byl splněn, nebo se naopak ukázal jako ne realizovatelný. K problematice cílů organizací se váže otázka, do jaké míry a jak organizace tyto cíle uskutečňuje. Autor uvádí dva ukazatele: *účinnost* organizace (effectiveness),

která je dána stupněm, v němž organizace své cíle vůbec realizuje, a *výkonnost* organizace (efficiency), jež se měří množstvím zdrojů spotřebovaných organizací na jednotku jejího výkonu. Zmiňuje se o způsobech měření obou charakteristik a upozorňuje, že časté jejich ověřování může na chod organizace působit nepříznivě.

Zmínka je věnována organizacím určeným k plnění více cílů současně a vyslovuje se domněnka, že tento typ organizací je obecně účinnější i výkonnější než organizace s cílem jedním. Závěrem partie o cílech probírá Etzioni dva podle něho v úvahu přicházející přístupy k analýze organizací: cílový model, kdy se konfrontují cíle organizace s jejich realizací, a model chápající organizaci jako systém, kdy se především zjišťují podmínky, za nichž tento systém může fungovat. Autor se hlásí k druhému přístupu a rozlišuje další dvě možnosti: model analyzující organizaci z hlediska jejího přežití a model, který ji rozebírá co do účinnosti.

Úvodem druhé části své práce, zabývající se strukturou organizací, se Etzioni pokouší vysvětlit a kriticky zhodnotit klasickou a neoklasickou teorii organizace a řízení (teorii „scientific management“) a školu „human relations“. Připojuje stručné pojednání o teorii rozhodování, reprezentované pracemi J. G. Marche a H. A. Simona. Zatímco klasický a neoklasický přístup rozpracoval problematiku racionální formální organizace, přinesla škola „human relations“ studiem neplánovaného a neracionálního chování jako novum pojem organizace neformální. Zásadní nedostatek obou přístupů spatřuje Etzioni v tom, že nepostřehly neřešitelný rozpor mezi tendencí organizace ke stále větší racionálnosti a lidským úsilím po maximalizaci osobního štěstí. Klasické pojetí předpokládalo, že nejvýkonnější organizace přinese svým členům s nejvyššími výdělky i největší možné osobní uspokojení, kdežto teorie „human relations“ tvrdila, že harmonicky uspořádaná organizace bude eo ipso také organizací nejvýkonnější. Obojí je podle Etzionih falešné, adekvátní je pojetí strukturalistické, které je syntézou obou pohledů a které chápe organizaci jako komplexní společenskou jednotku složenou z mnoha sociálních skupin v interakci — tedy jako sociální systém. V poměrně podrobné konfrontaci s názory „human relations“ stanoví Etzioni tyto charakteristiky strukturalistické analýzy organizací: zahrnuje formální i neformální prvky, jejich členění a vzájemné vztahy; věnuje pozornost všem vrstvám organizační hierarchie; rozebírá roli společenských i materiálních stimulů a jejich vzájemné působení; uvažuje interakci mezi organizací a jejím prostředím; zabývá se organizacemi všech druhů, nikoli pouze ekonomickými.

Další partie shrnuje známý Weberův rozbor byrokratické struktury, jak byl podán v první části jeho díla *Wirtschaft und Gesellschaft*, přeložené do angličtiny T. Parsonsem a A. M. Hendersonem pod titulem *The Theory of Social and Economic Organization*. Etzioni si Weberových názorů vysoce cení a

mezi zakladateli strukturalismu jej považuje za nejvýznamnějšího.

V následujících třech kapitolách se pak strukturalistický přístup aplikuje na některé vnitřní problémy organizací, přičemž se hojně užívá výsledků srovnávacích studií. Prostředky kontroly, kterých organizace vůči svým členům užívá, dělí Etzioni na *fyzické* (tělesné donucení), *hmotné* (ekonomické stimuly) a *symbolické* (ostatní). Jejich užití zakládá kontrolní sílu donucovací, utilitární nebo normativní (také sociálně normativní nebo sociální). Organizace pak lze klasifikovat podle toho, kterých nástrojů kontroly se v nich převážně užívá. Uvažuje se o způsobu uplatnění a účinnosti jednotlivých kontrolních prostředků a analyzuje se úloha funkcionářů (officials) a vůdců formálních i neformálních v organizacích různých druhů: organizace donucovací jsou v této studii reprezentovány věznicí, utilitární průmyslovým závodem a normativní církví.

Etzioni pak rozebírá vztah mezi intenzitou a formou kontroly na straně jedné a stupněm výběrovosti a socializace členů organizace, univerzalitou jejich norem (pervasiveness) a rozsahem její činnosti (scope) na straně druhé. Konstatuje, že pokud jde o výběrovost a stupeň socializace, je zde úměrnost nepřímá, kdežto pokud jde o její univerzalitu a rozsah, je úměrnost přímá.

Obsáhlá kapitola je posléze věnována otázce autority, totiž dilematu autority *administrativní* (byrokratické), plynoucí ze statusu jednotlivce ve formální mocenské hierarchii organizace, a autority *odborné*, plynoucí z jeho odborných znalostí. V moderních organizacích jsou obvykle oba druhy autority fyzicky odděleny tím, že mají různé nositele. Nositelem administrativní autority je administrátor, nositelem autority odborné specialista. V tomto ohledu je třeba revidovat názory Weberovy, který se domníval, že autorita administrativní je v týchž nositelích podpořena autoritou odbornou. Jsou to otázky, kterými se ve své práci *Structure and Process in Modern Societies* zabýval T. Parsons a z jehož myšlenek také Etzioni, pokládající tento rozpor za pravděpodobně nejzávažnější problém moderních organizací, ve svém rozboru vychází.

Rozlišuje tři způsoby integrace odborného prvku v organizacích a organizace podle toho dělí na organizace profesionální, jejichž vlastním cílem je produkovat, aplikovat, uchovávat a sdělovat odborné znalosti, na organizace servisní, poskytující odborníkům potřebné pracovní podmínky, ale přímo je nezaměstnávající, a posléze na organizace, které odborníky zaměstnávají, i když jejich vlastním cílem není produkce a šíření znalostí. Z této diferenciace pak Etzioni vychází při rozboru vztahů mezi oběma druhy autority. Pokud jde o poslední případ, typicky reprezentovaný průmyslovým podnikem, domnívá se Etzioni, že fungování je takové uspořádání, kdy rozhodovací pravomoc je rezervována výhradně administrátorům, kterým jsou specialisté plně podřízeni. Odlišná a složitější je situace v organizacích profesionálních, představovaných např. universitou. Zde je

účelné vytvořit dvě vzájemně nezávislé struktury autority: administrativní autorita kompetentní v pomocných agendách organizace je uspořádána byrokratickým způsobem a svěřena administrátorům, kdežto odborná autorita je uspořádána volněji a je výhradně v rukou odborníků. V zájmu koordinace obou linií a omezování napětí nutně mezi nimi vznikajícího by v čele organizace měla stát osobnost hybridní orientace, administrativně zdatný odborník nebo odborně fundovaný administrátor. Etzioni dokládá, že ve většině případů se u těžké osoby špičkově odborná úroveň a administrátorská orientace vzájemně vylučují.

Poslední část práce se ve dvou kapitolách stručně zabývá vztahy organizace k některým prvkům jejího okolí, totiž ke klientům a k jiným organizacím. Etzioni uvažuje nad problémy plynoucími z rozštěpení role zákazníka na složku kontroly a složku spotřeby, které nezávisle působí samostatně a často i proti sobě. Upozorňuje na kladné důsledky této situace a rozebírá způsoby prevence důsledků záporných (kontrolní autorita může nerespektovat zájmy klienta nebo jít proti nim). Patří k nim jednak institucionalizované komunikační spoje, jednak mocenské mechanismy, které komunikaci dodávají důraz. Závěrem autor dodává několik obecných úvah o společenských, kulturních a psychologických předpokladech bouřlivého rozvoje organizací v době po průmyslové revoluci. Jako společenský předpoklad uvádí diferenciaci funkcí, k níž ve společnosti v této době dochází, jako nezbytnou podmínku kulturní vznik racionální světské a asketické orientace, a jako podstatný předpoklad psychologický vytvoření „organizační osobnosti“, tj. osobnosti schopné se bez obtíží pohybovat v různých společenských prostředích, orientované na výkon a snášející frustraci.

Pokud jde o uspořádání vzájemných vztahů různých organizací, uvažuje Etzioni čtyři analytické možnosti: model volné soutěže, aktivní regulaci ze strany státu, indikativní plánování, totální plánování. V posledních řádcích se pak zamýšlí nad vývojovými trendy organizací ve společnostech různých typů.

Etzioniho knížka rozhodně není dílem průkopnickým. Uvědomíme-li si, že prakticky celá její druhá polovina je založena na pracích, které autor publikoval již dříve (především na jeho *Comparative Analysis of Complex Organizations*) a že dvě z pěti kapitol prvé části obsahují v podstatě standardní strukturalistickou kritiku škol vědeckého řízení a „human relations“, zatímco další kapitola reprodukuje názory M. Webera, nezbyvá pro původní myšlenky mnoho prostoru. Hledali bychom je nejspíše v úvahách o vzájemných vztazích administrativní a profesionální autority a v členění organizací podle jejich univerzality a rozsahu.

Různý původ jejich částí je ostatně na této práci patrný. Jednotlivé kapitoly nejsou spolu zcela sklobeny a také předmět studie není všude pojímán stejně široce. Zatímco v úvodních kapitolách se o organizaci pojednává na nejobecnější úrovni, v dalších

částech si čtenář často uvědomí, že řeč je jen o některém specifickém druhu organizace a že by zobecnění mohlo činit obtíže. Tento dojem je nejvýraznější u 9. kapitoly, týkající se vztahů organizace ke klientům, kterou autor — stejně jako celou knihu — předkládá jako pojednání o organizacích obecně. Je ovšem otázkou, na jaké úrovni obecnosti lze ty které problémy organizace rozebírat. Etzioni definuje organizaci tak široce, že zahrnuje celky značně rozdílné složitosti. Domníváme se, že by prospěl přístup diferencovanější, než jakého bylo v knize použito.

Připomínky lze mít i k celkové koncepci práce. Titul a úvodní plán slibují analýzu moderních organizací z hlediska jejich cílů, struktury a ekologie, kniha však fakticky prezentuje jen vybrané problémy z těchto okruhů. Na 116 stranách nebylo pravděpodobně možné dokázat více; byl-li však rozsah díla omezen, bylo by solidní stanovit jeho ambice skromnější. Stejná výtka platí i poněkud mnohomyšlnému příslibu na obálce knihy. Zde se navíc prohlašuje, že díla publikovaná v edici „Základy moderní sociologie“ podávají v dané oblasti přehled současných názorů. Těžko bychom něco takového hledali u Etzioniho, jehož práce je na citace celkem chudá a navíc tkví v tomto směru v letech 1955—1958.

Nemůžeme-li Etzioniho *Moderní organizace* označit za podnětnou originální práci, ani za systematický přehled problematiky, neznamená to, že před sebou máme dílo nepodařené. Co Etzioni napsal, je srozumitelně formulovaný a nepříliš náročný úvod do sociologie organizace. Knižka se hojně odvolává na empirický materiál a je oživena konkrétními příklady. V příloze obsahuje stručný úvod do literatury, dnes již ovšem zastaralý. Doporučili bychom jako čtení pro zasvěcené laiky nebo začínající zájemce o sociologii organizace.

Michal Ilner

B. J. Smulevič, *Narodnoje zdorovje i sociologija*

Vydavatelství „Mysl, Moskva 1965, stran 231.

Složitost vývoje společenských věd v socialistických zemích se musela nepříznivě odrazit i v rozvoji těch oborů, kde dochází ke konkrétní spolupráci společenských, přírodovědeckých a technických věd. Mimo jiné jsou to obory, jejichž podstatou je spolupráce medicíny se společenskými vědami. Proto je přirozené, že rozvoj sociologie je provázen jakýmsi „obnovováním“ těchto vztahů. Součástí tohoto proudu jsou i diskuse a rozvoj bádání v oblasti tzv. sociologie medicíny.

Postupně se seznamujeme se zahraničními pracemi o této problematice. Převážně jsou to autoři z kapitalistických zemí; avšak ani v socialistických zemích nejsou již tyto práce tak zcela ojedinělé. Patří mezi ně i kniha sovětského profesora B. J. Smuleviče, doktora medicínských a kandidáta ekonomických věd, nazvaná *Narodnoje zdorovje i sociologija*. Tato práce navazuje na dřívější autorovy monografie, např. *Nemocnost a úmrtnost v městech a městečkách Běloruska,*

Buržoazní teorie obyvatelstva ve světle marxisticko-leninské kritiky, Kritika současné buržoazní sociální hygieny a medicínských sociologie, atd. Jde tedy o určité shrnutí již dříve vyslovených názorů. V práci se setkáváme s řadou zajímavých problémů, jako je např. pojetí zdraví jako společenské kategorie, vztah sociálních a biologických faktorů v pojetí člověka, otázky zdraví ve vztahu k společensko-ekonomickému systému, teorie reprodukce apod. Práce obsahuje tyto kapitoly:

1. Problémy zdraví a reprodukce obyvatelstva, 2. Buržoazní politika zdravotnictví, 3. Problémy sociální hygieny v kapitalistických zemích, 4. Současné směry buržoazní sociální hygieny a sociologie medicíny, 5. Socialistická politika zdravotnictví.

V kapitole *Problémy zdraví a reprodukce obyvatelstva* řeší autor problém zdraví a reprodukce v kapitalistických zemích a v SSSR. Z konkrétních faktů o přírůstcích obyvatelstva, o nemocnosti a úmrtnosti vyvozuje, že zdraví a reprodukce obyvatelstva závisí na složitém komplexu společensko-ekonomických a přírodních faktorů. Faktorem, který konečkoncům určuje všechny tyto podmínky, je podle autora způsob výroby a jím podmíněný charakter zřízení, jeho sociální politika. V polemice s malthusianstvím a jinými nemarxistickými teoriemi (jako je např. „teorie optima obyvatelstva“) formuluje Marxovu teorii obyvatelstva. V druhé kapitole analyzuje Smulevič zdravotnictví v USA a v Anglii. Dochází k závěru, že třídní boj je nejdůležitější hybnou silou rozvoje zdravotnictví, a proto přes různost variant jeho uspořádání nemůže být v kapitalistických zemích dosaženo harmonického systému a zásadně zlepšeny podmínky práce a způsobu života pracujících.

Historické zpracování vývoje sociální hygieny a hodnocení hlavních teoretických proudů z pozice marxismu je cílem kapitoly třetí a čtvrté. Zajímavé jsou především pasáže hodnotící směry, považované autorem za buržoazní. Jeho myšlenkový postup lze vyjádřit asi takto: teoretický základ různých směrů spočívá v různém pojetí kategorie osobnosti, sociálních faktorů, vztahu individua a sociálního prostředí atd. V poslední době navazuje hlavní koncepcí medicíny na Západě na teorii „adaptace“ tak, že jeden z nejdůležitějších úkolů medicíny spatřují západní vědci v psychickém a duševním přizpůsobení se individua jeho měnícím se sociálním podmínkám. Navazují na Freuda, podle kterého spočívá psychické zdraví ve schopnosti žít v harmonii s okolní kulturou. Teorii „adaptace“ rozvíjejí především dvěma směry: na jedné straně je to biologické pojetí, které jednostranně zdůvodňuje vliv biologických faktorů na člověka, na druhé straně pak pojetí psychologické, které považuje psychiku za něco izolovaného od společensko-historické praxe a je podle Smuleviče základem psychosomatické medicíny. Kromě uvedených směrů existuje pojetí eklektické. Hlavní směr, který na Západě ovlivňuje pojetí sociální hygieny a sociologie medicíny, vidí autor v psychologismu. Proti tzv. „primitivnímu monokauzalizmu“ zdůrazňuje ten-

to směr celistvost organismu a jeho jednotu s prostředím. Prostředí chápe nejen jako fyzické a biologické prostředí, ale zahrnuje do něj i sociální faktory, které však vykládá především jako lidské vztahy. Logické vyústění této buržoazní teorie vidí Smulevič ve združňování sociálních skupin, které obklopují jednotlivé osoby a formují jejich sociální jednotu. Proto má podle západních vědců věda o „lidských vztazích“ pomoci individuu přizpůsobit se kolektivu, a proto se medicína může dále rozvíjet jen v těsném kontaktu s psychologii osobnosti a se sociálními vědami, především s psychosociologií a mikrosociologií. Smulevič hodnotí tyto teorie jako subjektivně idealistický směr, který nerespektuje určující vliv výrobních vztahů a zaměňuje sociální zákonitosti psychologickými a biologickými. Odvádí sociální hygienu od sociálních otázek a zaměřuje potřebu změny sociálního prostředí koncepcí „přizpůsobení lidí“. Naproti tomu pokrokoví vědci kapitalistických států vidí problémy zdraví ve vztahu ke společensko-ekonomickému systému.

V poslední kapitole, *Socialistická politika zdravotnictví*, zobrazuje autor podmínky péče o zdraví v socialismu a zabývá se úlohou sociální hygieny v rozvoji zdravotnictví. Její poslání jako vědy o „lidovém zdraví“ vidí v tom, že dává zobecňující obraz jak zdraví a reprodukce u jednotlivých skupin obyvatelstva, tak medicínských a sociálně ekonomických faktorů, které je určují. Součástí sociální hygieny je problematika organizace a plánování zdravotnictví. Smulevič v podstatě ztotožňuje sociální hygienu a sociologii medicíny. Je toho názoru, že problematika vlivu sociálních faktorů na zdraví a reprodukci obyvatelstva i vztahu sociálního a biologického faktoru nachází svoje vědecké řešení jen v marxismu jako vědě o zákonech rozvoje přírody a společnosti.

Z předcházejícího je patrné, že práce B. J. Smuleviče je ojedinělým pokusem o formulování vyhraněné ideologického názoru na řadu závažných otázek vztahu zdraví k sociální skutečnosti. V jiné rovině vztahu medicíny a společenských věd, a o kritické vyrovnání se s některými buržoazními teoriemi. Smulevič formuluje vyhraněné své stanoviska, což podněcuje k další diskusi, jak to složitost a neprobádanost mnohých z uvedených problémů vyžaduje.

Klad Smulevičovy práce vidíme v tom, že upozorňuje na tendenci četných sociologických prací, v nichž je sociologie redukována na psychosociologii, na zkoumání společenského vědomí oddělené od ekonomiky. Je nepochybné v rozporu se skutečností, když se některé sociologické práce odvracejí od ekonomiky, neboť konečnou možnost dalších přeměn života lidí tkví zejména v ekonomické oblasti. Složitější je však již otázka, zda Smulevič ve svých vědeckých analýzách tento metodologický požadavek přesvědčivě ověřuje. Je známo, že v této oblasti marxismus ve své nedávné podobě zůžil své teoretické uvažování především na kategorii vlastnictví výrobních prostředků a politické moci. Z nich pak vy-

vozoval přeměnu celé společenské skutečnosti jako „mechanicky kauzální proces“. Jednotlivé stránky společenského celku byly izolovány a přeměněny v abstrakce (především kategorie „výrobních vztahů“), což znemožňovalo pochopit člověka v jeho mnohorozměrnosti. I když „mechanicky kauzální pojetí společenského procesu“ bylo marxistickou literaturou kriticky zhodnoceno, přesto se návyk myslet a řešit v jednoduchých konstrukcích znovu a znovu prosazuje především tam, kde jsme sami neprovedli dostatečně všestrannou a hlubokou vědeckou analýzu. V tomto směru vyznívá často ve složitějších otázkách (jako je např. růst civilizačních chorob apod.) argumentace B. J. Smuleviče o rozhodující úloze výrobních poměrů dosti nepřesvědčivě. Ekonomická základna vystupuje často jako něco, co působí automaticky, nezávisle na lidech, ačkoliv existence rozporů v socialistické společnosti nás dávno upozornila, že si přestavbu společnosti a tedy i zdravotnictví nesmíme zjednodušovat. Ani vývoj v kapitalismu nelze zjednodušovat. Řešení problému společenské adaptace není v kapitalismu motivováno jen ideologicky, ale jde o vážný problém vyvolaný rychlými změnami existenčních podmínek ve vyspělé industriální společnosti. V tom smyslu existuje i v socialismu a není tak jednoduchý, jak jej popisuje Smulevič. Dnešní marxistická koncepce je vzdálena od bezstarostného spolehání se na samočinné působení výrobních činitelů ve směru všestranné humanizace. Chápe skutečnost jako strukturovaný, rozvíjející se a vytvářející se celek a teorie faktorů je nahrazována syntetickým zkoumáním.

Vezmeme-li v úvahu dosavadní výsledky bádání o otázkách zdraví a nemoci ve vztahu k sociální skutečnosti, pak u autorů marxisticky orientovaných dnes asi nepůjde především o združňování marxismu jako prostředku vědecké analýzy, ani o takové práce, které přecházejí bezprostředně od obecných kategorií jako je jedinec-společnost, zdraví a nemoc, sociální, psychologický a biologický faktor apod. k řešení konkrétních medicínských a společenských problémů. Dnes půjde asi především o pracné sociologické, psychologické, ekonomické a jiné výzkumy těchto otázek, které povedou k analýze probíhajících procesů v oblasti zdraví a nemoci a zpětně k obohacování zásoby pojmů a obsahu kategorií. Jinak by bylo těžko možné soutěžit s výzkumy a pracemi západních vědců, kde dosavadní rozvoj tzv. „sociologie medicíny“ (zvláště v USA a Velké Británii) dokazuje, že jednou z hlavních příčin vývoje těchto vědních oblastí je do značné míry vědomí, že „vývoj jednotlivce se děje pod vedoucím vlivem společnosti, ve které se narodí“ (Uexküll), že zdraví je dnes „primárně sociálním produktem“ (Schelsky) a že tedy jde o to vyvíjet takové vědecké metody, které umožní verifikovat nebo vyvrátit domněnky o příznivých či škodlivých vlivech společnosti na člověka a které povedou k hluboké autodiagnostice společnosti, včetně instituce jako je zdravotnictví. I když je tento cíl ohraničen tím, že jde o kapita-

listickou společnost, má rozvoj spolupráce mezi medicinou a sociologií v západních zemích svou tradici a je v mnohém pro nás poučný. Nelze nevidět, že v socialistických zemích bude rozvoj spolupráce mezi medicinou a společenskými vědami ztížen tím, že přírodní vědy jsou dnes daleko více diferencovány než vědy společenské a proto nenacházejí vždy odpovídajícího partnera ve společenských vědách, respektive úzce specializované přírodovědné obory jsou nuceny navazovat spolupráci se širokými obory společenskovědními. Jsou pak odkázány na příliš obecné poznatky, což nepodněcuje další rozvoj spolupráce. Proto rozvíjení hraničních oborů je důležitým popudem pro společenské vědy v tom, aby hlouběji zkoumaly jednotlivé oblasti reality, což zpětně povede k užší a plodnější spolupráci, než je tomu dnes.

Olga Štěpánková, Stanislav Zlomek

Sociolog o dělnických radách

Jiří Kolaja, *A Polish Factory. A Case Study of Workers' Participation in Decision-making*. University of Kentucky Press 1960.

Týž: *Workers' Councils. The Yugoslav Experience*. London 1965.

Jiřímu Kolajovi, nyní profesoru sociologie na McMaster University v Kanadě, rozhodně nelze upřít pohotovost, s níž si pro oba své výzkumy, tvořící základ recenzovaných knížek, vybral problém přitažlivý pro čtenáře ze světa kapitalistického i socialistického. Platí to zejména o knize *Polská továrna. Případová studie účasti dělníků na rozhodování*, která byla prvním sociologickým výzkumem, který provedl nemarxistický sociolog v Polsku. Kolaja tu (v jediné textilní továrně v Lodži) zkoumal, jak se dělníci uplatňují v řízení továrny prostřednictvím dělnických rad. Tyto dělnické rady, podle zákona tvořené aspoň ze dvou třetin dělníky, byly výrazem snahy zaktivizovat zaměstnance po stránce pracovní morální v rámci jisté hospodářské decentralizace. Dekret o nich byl vydán 19. listopadu 1956. Měly představovat nejvyšší autoritu na závodě, nebyly však vybaveny velkou hospodářskou autonomií. Měly možnost rozhodovat jen o nepatrné vedlejší výrobě, již mohly samy prodávat, a měly jistou volnost i po jiných stránkách, např. mohly disponovat opotřebovanými stroji. Kromě toho mohly rozhodovat o tzv. podnikovém fondu, jenž představoval část zisku továrny (ne víc než 8,5 % průměru ročních mezd a platů) a jehož mohlo být použito buď pro individuální odměny (třináctá mzda) nebo pro kolektivní cíle (např. pro bytovou výstavbu). Účelem podnikového fondu bylo materiálně podepřít ono pracovní morální zaktivizování zaměstnanců.

Je zřejmé, že polské dělnické rady byly jen nepatrným ústupkem centrálně administrativnímu řízení, platnému do doby jejich vzniku. Kromě toho je Kolaja zkoumal ani ne rok po jejich ustavení, takže i dělnické rady vybavené daleko větší hospodářskou autonomií by bylo jisté poznamenalo před-

chozí období naprosté hospodářské centralizace, běžně spojené s autoritářským postojem a praxí nadřazených jednotlivců i skupin. Takové autoritářství totiž brzdi iniciativu pracujících, budí nedůvěru k vedení závodu, znemožňuje ztotožnění pracujících se závodem, brání výchově pracujících k odpovědnosti za závod i za celou společnost a vede k jejich lhostejnosti k závodu. Nadto v závodě zkoumaném Kolajou i po nastoupení cesty částečné demokratizace zůstal na svém místě málo oblíbený ředitel a jeho klika. Jiná je otázka, jak Kolaja připouští, byly-li tato neoblíbenost a autoritativnost dány povinnostmi plnit direktivy přicházející shora. Z hlediska dělníků se tedy nic nezměnilo v konkrétní situaci, v níž by byli nejcitlivěji poznali změnu, a zůstali při navykklém distancování se od závodu a jeho řízení.

Kolaja všechny tyto okolnosti objektivně uvádí a jejich vliv přiznává. Přesto však činí obecné závěry o antagonismu mezi řízením závodu a dělnictvem — jako v kapitalismu, o nezájmu dělníků o výrobní proces — jako v kapitalismu a o jejich malé aktivitě v dělnických radách.

Dopouští se tu několika metodických chyb: Předně, své závěry vyvozuje ze situace v jediném závodě. Je sice pravda, že i z jediného, ovšem typického případu lze vyvodit pravdivý závěr, ale je nutno jej ověřit. To však Kolaja neučinil — nemá ani oporu v jiných šetřeních, neboť tehdy se sociologický výzkum v Polsku teprve rozbíhal. Za druhé, Kolaja nebere v úvahu už institucionálně nedokonalý charakter polských dělnických rad, ani počáteční stadium jejich fungování a své závěry generalizuje pro fungování dělnických rad vůbec. A za třetí, strukturálně funkcionální hledisko, k němuž se Kolaja hlásí, ho mělo dovést k názoru, že stejné jevy v různých sociálně ekonomických strukturách mohou mít jiný charakter nebo dosah. Proto i když zjistil, že existuje napětí mezi dělníky a řízením v továrně socialistického Polska, nemůže tvrdit, že je to totéž jako napětí mezi dělníky a řízením (management) podniku kapitalistického. Tu je řízení podniku jen exponentem majitele, respektive majitelů, mezi ním a dělníky jde o rozpor mezi majitelem výrobních prostředků a jeho námezdními silami. Tohoto rozporu v socialismu není. Nad rozdílnou materiální základnou narůstají kvalitativně rozdílné sociálně psychické i sociologické struktury. Mnoho prvků konkrétní sociální situace podniku socialistického a kapitalistického může být stejných (osobnost ředitele a jeho spolupracovníků, míra centralizace, materiálně technické vybavení, nepřehlednost výrobního procesu, monotónnost práce na páse atd.), ale výsledná sociální a sociálně psychologická struktura obou podniků bude jiná, právě proto, že je to struktura, pro jejíž charakter je rozhodující prvek materiálně hospodářský. Dokládá to nakonec i Kolaja sám, když uvádí, že přes všechno distancování dělníků od vedení továrny mluvili „o nich“ bez obav a s jakýmsi dobráckým úsměskem. Prostě si uvědomovali, že se přece jen cosi změnilo, i když jsou zase odkázáni na svou

mzdu za vykonanou práci a i když jsou přesvědčeni, že se vůči nim dějí přehmaty.

Toto jsou zásadní výhrady ke Kolajově první knize. Po stránce technik výzkumu je mu nutno přiznat pružnost a pohotovost, s níž dovedl analyticky využít informací od různých lidí o tom, co se stalo v závodech před jeho příchodem, toho, co sám zažil, svého pozorování na schůzích dělnické rady i odborů, je třeba ocenit, jak vhodně kombinoval své pozorování s používáním krátkých dotazníků vyplňovaných během práce v továrně a s neformálními rozhovory na pracovišti i v domovech respondentů. Kniha je logicky dobře rozvržena. Jen soudím, že uplatnění strukturálně funkcionálního hlediska se nemá projevit až při interpretaci dat, ale v plánu samého výzkumu.

Výzkum dělnických rad v Polsku nebyl zamýšlen. Kolaja a jeho polský spolupracovník Josef Kądziański (který se jen účastnil výzkumu, nikoliv zpracování) chtěli původně zkoumat příčiny nestejné produktivity práce ve dvou pracovních skupinách. Teprve během výzkumu zjistili, že tento rozdíl není nijak podstatný a že širšími podnikovými souvislostmi je produktivita práce ovlivňována více než vztahy uvnitř pracovní skupiny. Správné aplikované strukturálně funkcionální hledisko by s tím bylo počítalo hned od počátku. Proto přesunuli oba pracovníci svou pozornost na význam jednotlivých organizací uvnitř podniku, na problém dělnické rady a zájmu dělníků o její činnosti. Nelze tvrdit, že by byla tato okolnost nějak negativně ovlivnila Kolajovu práci. Spíše bylo na závadu, že neměl dost literatury, která by mu byla sloužila jako korektiv jeho vlastních závěrů.

*

Podstatné jinak tomu bylo v Jugoslávii. Kolaja zde konal výzkum (jako v Polsku s doporučením a pomocí odborných sociologických pracovišť a s dovolením příslušného ministerstva) roku 1959, kdy jugoslávské dělnické rady měly za sebou již pomalu deset let svého vývoje (zákon o nich vyšel 28. června 1950). Proto tento výzkum dovozoval již platné závěry, které nadto mohly být konfrontovány s výsledky četných prací jugoslávských i cizích o témž problému. (Kolaja jejich seznam uvádí.) Kniha *Dělnické rady. Jugoslávská zkušenost* velmi informovaně a podrobně seznamuje čtenáře s postavením dělnických rad v podniku i v širším hospodářském a sociálním celku. Pro naši recenzi postačí jen několik skutečností. Jugoslávské dělnické rady vznikaly ze stejných důvodů jako polské. Jsou však hospodářsky autonomnější, neboť i když soutěž mezi jugoslávskými výrobci se netýká všech výrobků, existuje celkem volný trh (neprodá-li výrobce své výrobky, nese finanční ztrátu). Kontrola dělnické rady (a kontrola podniku) ze strany širší společnosti je uskutečňována na komunální úrovni Radou výrobců (spíše však jen s poradním hlasem) a skrze ni na úrovni krajské, republikánské a federální federálním hospodářským plánem; ředitelem podniku, který je volen komisí složenou ze zá-

stupců dělnické rady a komuny a který odpovídá dělnické radě za uskutečňování jejich rozhodnutí, ale i nadřazeným hospodářským složkám za řízení podniku; prostřednictvím bank, které mohou za určitých podmínek odvolat podniku úvěr; dalšími hospodářskými opatřeními, a v neposlední řadě i stranickou organizací na závodech. Na zisku podniku se účastní prostřednictvím daní orgány federální, republikánské, krajské a komunální (komuna je základní autonomní jednotkou s pravomocí hospodářskou, zdravotnickou, rekreační, výchovnou aj.). Pokud jde o rezervní fondy a fondy kapitálových investic, federální plán jen určuje hranice, v nichž dělnické rady rozhodují o rozdělení zisku (na další mzdy, investice, bydlení atd.). Při ztrátovém hospodaření, a nemá-li podnik rezervy, zaručuje komuna pracujícím po dva měsíce 60 % jejich průměrného platu. Za tuto dobu musí dojít k administrativní reorganizaci nebo k nějakému jinému opatření v podniku. Aby se změnila distance mezi individuálním úsilím a skupinovou odměnou (13. mzda), byly zavedeny tzv. hospodářské jednotky maximálně o 120 členech, jež vedou zvláštní účetnictví, prodávají své produkty nebo je kupují od jiných hospodářských jednotek v podniku. Volby do dělnických rad, v nichž je poměrně zastoupení, organizuje odborová organizace na závodech. Dělnická rada se schází jednou za měsíc a volí ze svého středu výkonný výbor, v němž aspoň tři čtvrtiny členů tvoří dělníci a který se schází nejméně jednou za týden. Je též zákonně postaráno o to, aby zaměstnanci v závodních radách se střídali (jen 1/3 jich může zůstat nadále ve funkci po uplynutí jednoho roku a nikdo nesmí být volen po tři po sobě následující roky).

Kolaja prováděl svůj výzkum původně v jedné továrně v Bělehradě. Pro neshody s ředitelem továrny kvůli dotazníkům zjišťujícím postoje zaměstnanců přešel do další továrny, rovněž v Bělehradě. Tím získal srovnávací materiál ve dvou továrnách, aspoň pokud šlo o objektivně zjiřitelná data. Po zkušenostech v Polsku měl už Kolaja určitý cíl. 1. Chtl zjistit, jaká je ve srovnání se zaměstnanci řídicího aparátu účast dělníků v jednání dělnických rad nebo jejich výkonných výborů. 2. Zaměřil se na funkce jednotlivých organizací na závodech a jejich přehledování. 3. Snažil se získat informace o názorech zaměstnanců na způsob rozdělení zisků podniku (investovat, rozdělit mezi zaměstnance, určit pro kolektivní potřeby), o tom, jak dalece je mezi zaměstnanci známo jednání a rozhodování dělnické rady, kdo je vinen tím, že se zaměstnanci nedovídat o rozhodnutích dělnické rady, aj. S ohledem na cíle výzkumu používal autor různých výzkumných technik. Tak k 1. bodu používal obsahové analýzy zápisů výkonného výboru dělnické rady a shromáždění dělnické rady. Jednotkou mu byl diskusní příspěvek (vyznačený v zápisu jménem), respektive přijatý nebo nepřijatý návrh. Ve všech třech případech třídí příslušnou četnost podle příslušnosti diskutujícího k řídicímu aparátu nebo k ostatním zaměstnan-

cům. Ze zápisů získává i data o problematice jednání, již dělí do tří kategorií: 1. problémy výrobně finanční (plánování výroby, nákup a prodej strojů, prodej výrobků, mzdy atd.); 2. problémy organizačně udržující (volby do dělnické rady, nedělní směny, zdravotní opatření, prevence úrazů, dovolené; organizace komisí dělnické rady, informace o činnosti dělnické rady, stavba bytů pro zaměstnance, absentismus atd.); 3. individuální žádosti (stížnosti, žádosti o propuštění, o studijní stipendium, o zvýšení mzdy, o přidělení bytu atd.). Vedle obsahové analýzy zápisů využívá Kolaja k prvním i k druhému bodu výzkumu pozorování, zvláště při své účasti na různých schůzích, a neformálního rozhovoru. Též, kromě krátkých dotazníků, používá k bodu třetímu. Tyto techniky aplikuje pružně a pohotově. Námitku bych měla jen k jednomu dotazu. Šlo o to zjistit, považují-li zaměstnanci továrnu za své vlastnictví. Původně ji Kolaja formuloval přímo, ale vzhledem ke zkušenosti z předvýzkumu od takového dotazu upustil, protože zjistil, že má otázka politický dosah a že by odpovědi byly zkreslené. Domněnka byla nepochybně oprávněná, nevím, zda i pro politický dosah otázky, ale rozhodně pro její naivně zjednodušující charakter. Stereotypné kladně mohli odpovídat jen učenliví žáci různých školení. Jinak asi zaměstnanci dost dobře nevěděli, co odpovědět. Dotaz nakonec zněl: Kolik zaměstnanců má pocit, že továrna je jejich vlastnictvím? Tato druhá formulace je metodicky úplně nevhodná. Objektivní pozorování činnosti a obrátě vedené neformální rozhovor poví daleko více o vztahu zaměstnanců k továrně, již spravují a v níž pracují, než odpovědi na takový dotaz.

Data získávaná dotazníky a neformálním rozhovorem měla jen dokreslit a podepřít závěry plynoucí z pozorování a obsahové analýzy. Proto se jimi už dále nebudeme zabývat. Vzhledem k vzájemnému poměru jednotlivých organizací na závodě (ředitel se svým řídicím aparátem, dělnická rada a její výkonný výbor, stranická organizace, odborová organizace a organizace mládežnická — Omladina) dospívá Kolaja k těmto závěrům: Organizace Svazu komunistů Jugoslávie se mu jeví jako nejvyšší politická organizace na závodě a zároveň integrující a výchovná složka, která se více uplatňuje v organizacích masových (odborové a mládežnické), kde její vliv může postihnout všechny zaměstnance. Celkem však se drží v pozadí. Jak ředitel, tak předseda dělnické rady v obou závoděch byli stranici. Ve vztahu ředitele a jeho štábu (vedoucích jednotlivých pracovních sektorů) k dělnické radě se projevuje rozhodující postavení ředitele, neboť žádný z jeho návrhů není zamítnut (leda že tak bylo předem dohodnuto mezi ním a předsedou dělnické rady). Mezi dělnickou radou a jejím výkonným výborem se uskutečňuje dělba práce, jak plyne z počtu členů obou organizací a četosti jejich schůzí, tj. výkonný výbor řeší spíše věci osobní a jen nevyřešené postupuje dělnické radě, kdežto ta se zaměřuje na problémy obecnějšího

rázu. Odborová a mládežnická organizace jsou jakési pomocné instituce dělnické rady, zprostředkující spojení s kolektivem pracujících. Mezi dělnickou radou a odborovou organizací došlo víceméně ke křížení funkcí, jak ukazuje analýza jejich agendy. Při finanční závislosti odborové organizace na dělnické radě a na podniku vyústila tato situace v jisté oslabení pozice odborové organizace. Svědčí o tom výsledky přímého dotazu u pracujících, větší účast na schůzích dělnické rady (jsou přístupné všem zaměstnancům) než na schůzích odborové organizace, i skutečnost, že pracující přecházejí odborovou organizací a se svými požadavky jdou přímo na dělnickou radu.

Pokud jde o hlavní cíl výzkumu, zjišťuje Kolaja i v Jugoslávii, jako dříve v Polsku, tyto skutečnosti: 1. Ve srovnání se zaměstnanci řídicího aparátu nebo i se zaměstnanci s vyšším vzděláním se dělníci málo aktivně účastní jednání v dělnické radě, a také mnohem méně jejich návrhů je přijato; 2. dělníci se nejvíce účastní diskuse při problémech osobních; 3. zaměstnanci vůbec a dělníci zvláště se nezajímají o problémy řízení; 4. jejich delegáti v dělnické radě nemají snahu informovat je o rozhodnutích dělnické rady (s výjimkou informace prostřednictvím odborů nebo mládežnické organizace); 5. mezi dělnictvem a řízením existuje jistá distance.

Ale z hlediska této distance mezi řízením a dělníky vidí Kolaja v Jugoslávii lepší situaci než dříve v Polsku a vysvětluje tuto okolnost — myslím správně — jak delším trváním dělnických rad v Jugoslávii, tak jejich větší autonomií. Nezájem o řízení podniku vysvětluje Kolaja dvěma faktory: tím, že dělníci nemají možnost institucionalizovat své odlišné postoje, že nemají svou vlastní organizaci, která by stála proti institucionalizované skupině řídicí, a tím, že výrobní a administrativní problematika v moderním průmyslovém podniku je nepřehledná a vyžaduje tedy odbornosti, kterou dělníci nemají. Připojme ještě, že podle Kolajova zjištění má dělnická rada na závodě dvě funkce: výchovnou (učí dělníky vést podnik) a informační, neboť oběma směry prostředkuje spojení mezi řízením a pracujícími.

K závěrům Kolajovým několik poznámek: Myslím, že při vysvětlování nezájmu dělníků o řízení měl vzít v úvahu i nízký stupeň industrializace země a skutečnost, že dělnická třída se teprve tvořila a uvědomovala. Dále se domnívám, že výchovnou funkci dělnické rady pojal Kolaja úzce. Nejde jen o to, že se dělníci i ostatní zaměstnanci učí svůj podnik vést, ale získávají tak širší rozhled: svou účastí na správě továrny vnikají do složitých souvislostí sociálně pracovních uvnitř podniku i navenek, učí se vážit význam jednotlivých povolání i přípravy k němu, nabývají celostnějšího, zájmově odpartikularizovanějšího pohledu na hospodářské i sociální procesy v podniku probíhající. Jejich střídání v dělnické radě rozšiřuje toto poznávání do širších jejích řad. Je to ovšem proces dlouhodobý, který se nemohl uskutečnit hned, když k němu

byly dány organizační předpoklady, a také se nemůže uskutečnit jen jejich prostřednictvím. Ze tento proces probíhá, o tom, myslím, svědčí i Kolajova citovaná závěry Z. Taniče (Neke tendencije u dosadašnjem radu rodnickih saveta, Sociologia, roč. III, č. 2, 1961). Tanič zjistil obsahovou analýzou zápisů, že frekvence schůzí dělnických rad v sedmi továrnách za dobu deseti let se zvětšovala až do roku 1957, potom zůstala konstantní; že stále vystupovaly do popředí otázky řízení a jeho organizace, otázky vztahů k mimopodnikovým organizacím i zájem o výchovu a blaho zaměstnanců. Naopak na důležitosti pozbývaly otázky bezprostředních problémů výroby, organizace dělnických rad a otázky mzdové. Tanič tento přesun důrazu, stejně jako rozšíření zájmu na širší problematiku, považuje za důkaz toho, že dělnické rady dospěly do věku zralosti; že se jejich členové naučili zabývat se záležitostmi, které překračují jejich nejbližší prostředí a zájmy.

Aktivnímu poznání širších souvislostí výrobního procesu a odpartikularizování úzce skupinových zájmů měla sloužit i informativní funkce dělnických rad, ale za předpokladu, že by se neomezovala na informování organizované (prostřednictvím odborů nebo Omladiny), ale rozšířila se o osobní styk a spontánní osobní diskuse. Lidi z jejich úzkých osobních a úzce skupinových zájmů nevyvedou sebe lépe míněné řeči a výzvy funkcionářů od předsednického stolků, ale živý osobní kontakt a osobní výměna názorů. Jedině tímto způsobem by též byla optimálně uskutečňována informační funkce dělnické rady v opačném směru: od pracujících směrem k řízení. A dělnická rada by nabývala i funkce další, neméně důležité, funkce, kterou bych nazvala humanizující. Vnásela by ohled na člověka do technicko-hospodářských úvah řídicího aparátu. Ony jsou jistě primární u hospodářském podniku, ale vzhledem k relativní autonomii hospodářského fungování v ostatních celospolečenských procesech se příliš často stávají jediným zřetel, který je uplatňován na úkor ohledu na člověka. Je to problém náš, a nejen v podniku, je to zřejmé i problém jugoslávský.

Kolaja ve své druhé knize zvládl problém dělnických rad mnohem lépe, uceleněji a prohloubeněji než v knize předešlé, i s větším pochopením pro zvláštnosti socialistické soustavy. A přes všechny výhrady (které jsou stejně jako výhrady ke knize předešlé svým výzkumem — i když třeba omezeného rozsahu — přiblížil jugoslávské zkušenosti s hospodářskou decentralizací.

Juliána Obrdlíková

Sborník Brněnská sociologická škola

(Vydaly společně katedra sociologie filosofické fakulty UJEP, Městský výbor Socialistické akademie v Brně a Československá sociologická společnost, pobočka v Brně, Brno 1967.)

Státní úkol X-1-14, *Dějiny československé sociologie*, jehož koordinací byla pověřena katedra sociologie filosofické fakulty UJEP

v Brně, dostává v anotovaném sborníku podnětné východisko k postupné jeho realizaci. Knižní redakce sborníku je bezprostředním odrazem veřejného zasedání katedry, realizovaného ve dnech 15. a 16. dubna 1966 v Dělnickém muzeu v Brně.

Brněnská sociologická škola (dále BSS) je charakterizována vědecky především dílem jejich vůdčích představitelů, I. A. Bláhy, J. L. Fischera a v jistém rozmezí, poněkud diskutovatelnějším, i E. Chalupného. K tomuto krystalizačnímu jádru se připojuje skupina dalších spolupracovníků (zájmově většinou zaměřených na specifické okruhy „speciální sociologie“, včetně jejich sociologických výzkumů), z nichž se tu dostalo ovšem jen na některé (T. Čepa, B. Zwickera atd.).

Společným názorovým východiskem BSS zůstávají její *pozitivistické základy*, a to vědecky v jejich kvalitativně vyšší vývojové rovině tzv. *kritického realismu* (s. 107–110). V celoživotním díle E. Chalupného se promítly především silou jeho logické abstrakce v ucelený sociologický systém, nepostrádající vývojově ani paralely s orientací dnešní sociologie. (Viz SC 1968, č. 1, str. 118). Tato výchozí orientace vyúsťuje u vůdčích zjevů školy, I. A. Bláhy a J. L. Fischera, složitým tvůrčím vývojem, oběma vlastním, probíhajícím ve stále kritické konfrontaci s trendy sociologie světové, až v moderní variantu *funkcionálního strukturalismu*; v případě Bláhově federativního a hierarchického v případě Fischerově. U obou z nich významný podíl má i problematika *metodologická*, násobená navíc u Bláhy a jeho spolupracovníků i realizací *terénního výzkumu*.

Základní síť interpretačních souvislostí historicky tak progresivního úsilí BSS je konkretizována i souborem dílčích příspěvků, vracejících se k vymezení jejího vývojového profilu, soustředěných hlavně na dílo Bláhovo a částečně i Fischerovo (příspěvek J. Macků, s. 4–29, a J. Obrdlíkové, s. 110–113), a odkazujících k jejímu širšímu sociokulturnímu zázemí v její *mnohohrstevnatosti*. (Viz můj článek, s. 87–107). Z ostatních zjevů BSS je tu věnována podnětná pozornost i dílu T. Čepa v oblasti sociologie venkova (v příspěvku B. Pšíra, s. 58–65), Bruno Zwickera (v mé stati, s. 75–87), či konečně A. Štefánka (ve stati Dušana Slávika, s. 65–75). I tak se na některé nedostalo, např. na A. Obrdlíka *Volba povolání a veřejné blaho*, J. Hanáčka *Sociologická problematika dělníka*, i jiná.

K *metodologicky závažnému okruhu* poznávacího přístupu k sociální realitě (předmětného i telického) se podnětně hlásí příspěvek J. L. Fischera (s. 48–58) i J. Obrdlíkové (s. 22–42); otázky hodnocení i návaznosti BSS s úsilím současné marxistické sociologie se objevují u H. Steinera (s. 113–118) i M. Ovesného (s. 118 až 121).

Podnětnou zásluhou vedoucího katedry sociologie UJEP Josefa Soláře je nejen úspěšná organizace celé akce, ale i jeho pro-

log (s. 1—4) i epilog (s. 121), kterými knižní vydání Sborníku komentuje.

Sborník sám — ve shodě se státním úkolem katedry — *ukázal nejen nezbytnost vývojové orientace, ale i naléhavou potřebu kulturního poznání naší starší sociologické tradice vůbec*. (Ovšem v jejím širším rámci — Pražská sociologická škola, vývoj sociologie na Slovensku, atd.).

Naléhavé úkoly dneška, nezbytné dohánění kontaktů s prudkým rozvojem sociologie světové a snad i obavy z jistého provincionalismu podobné úsilí leckdy podvazovaly. Ale právě rostoucí zájem o naše současné sociologické dění i v cizině (socialistické i neso-
cialistické), dotvrzený např. rostoucí frekvencí odborných osobních návštěv na brněnské katedře sociologie, jednoznačně signalizuje, že tyto obavy, někdy spojované s retrospekci našeho sociologického vývoje, zůstávají jednostranné i liché. Informaci ciziny v případě vývojového podílu BSS usnadní jistě i anglické resumé Sborníku (s. 122—124);

mohlo snad být doplněno také jeho ruskou, německou či francouzskou verzí.

Je zásluhou současného pražského sociologického centra, soustředěného kolem redakce Sociologického časopisu (3. monotematické číslo jeho 4. ročníku — 1968), že toto úsilí dále podnětně rozvíjí.

Zákonitě půjde vpřed, a to jistě v historicko-vývojových sociologických dimenzích celostátních. Tím se podnětný dosah zde anotovaného skromného brněnského sborníku nijak nezmenšuje. Obě akce (pražská i brněnská) podtrhují totiž jedno nezbytné (nejen ve smyslu pracovního fair-play, ale i ve smyslu vědecky předmětném): *nutnost plné vývojové historické a poznávací kontinuity i v naší sociologii* v celém rozmezí jejího předmětného pole. A to i tehdy, kdy aspirace československé sociologie budou, či dokonce dnes už leckdy jsou, výhledově vyšší: evropské, či snad dokonce světové.

Mojmír Hájek

Další ročník semináře UNESCO

Ve dnech 1.—26. 8. 1968 se konal v západoněmeckém Gummersbachu již pátý ročník semináře „Využití matematiky ve společenských vědách“. Semináře se účastnilo 17 posluchačů z deseti zemí (3-NSR, 3-Finsko, 2-Anglie, Francie a Maďarsko, a po jednom z Holandska, Rakouska, Izraele, Dánska a Československa), většinou mladších lidí (věkový průměr semináře byl okolo 28 let), podle profese psychologů, sociologů nebo pracovníků statistických institucí či čistých matematiků. Přednášejícími byli prof. Lazarsfeld (analýza latentních struktur), prof. A. Rapoport (originální komentáře k typům statistických distribucí, k problémům teorie her a k některým modelům stochastických procesů), dále blízký spolupracovník prof. Lazarsfelda Neil Henry (kauzální interpretace vztahů mezi více proměnnými, tj. parciální korelace, faktorová analýza, tzv. „cluster analysis“ a „path analysis“, dále úvod do analýzy procesů změny, např. mobility, s pomocí modelů vycházejících z Markovských řetězců), prof. Pfanzagl, NSR (matematická a statistická podstata teorie měření, hlavně škálovací postupy), G. Majone, Itálie (teorie her a její uplatnění ve výzkumné práci — hodnota přídavných informací, sekvenční metody, procesy rozhodování).

Jak je vidět z obsahu přednášené látky i z výběru přednášejících, měl seminář vysokou úroveň a vyžadoval od účastníků značné znalosti, a to zvláště z matematiky a statistiky — většina posluchačů také byla specialisty v této oblasti a měla za sebou již množství vlastní praktické i teoretické výzkumné práce: to ovšem bylo do jisté míry i na škodu pro průběh semináře — elementární problémy byly pro většinu elementární a diskuse o nich byla zbytečná. Speciální problémy však potom zajímaly jen 2—3 osoby, a navíc byly těžko komunikativní pro ostatní, takže — jak se na závěr shodli téměř všichni účastníci semináře — bylo velmi málo diskusí a problémů, o kterých by si mohli všichni vyměnit své zkušenosti.

Hostitelská země byla pohostinná — i když řada účastníků s potěšením vzpomíná na průběh semináře v Československu — organizace perfektní a všichni účastníci se těší na shledání za dva roky na dalším ročníku semináře v Izraeli.

Tím podle mého názoru skončily základní informace, které náš čtenář musí dostat. Domnívám se, že nebude na škodu, když připomenu také několik subjektivních dojmů ve formě odpovědí na otázky, které jsem po návratu nejčastěji doma dostával.

1. *Jak jsme na tom v sociologické metodologii a ve využití matematiky v sociologii ve srovnání se Západem?*

Můj dojem je takový, že je zde situace podobná, jako v jiných oblastech — např. jako ve srovnání úrovně spotřebního zboží. Předně je zde zásadní rozdíl v rozmanitosti a v kvantitě. Zatímco u nás máme 2—3 typy programů na zpracování sociologických dat a do jisté míry jeden typ jakéhosi „survey“ výzkumu, představuje tato oblast na Západě již nepřehledné pole typů, úrovní, stupňů použitelnosti. Navíc je zde tato oblast v daleko větší míře integrujícím článkem pro množství různých aplikací — nejen pro sociologii a psychologii, ale i pro statistiku, ekonometrii, demografii, genetiku, medicínu (diagnostiku), biologii (např. taxonomické principy), teorii her, lineární či dynamické programování, simulaci učících procesů (to již jsme v nesouřadné oblasti, ale nemohu se pouštět do nějaké klasifikace), i řadu speciálních technických disciplín.

Na druhé, málokdo tuto oblast dokáže přehlednout, je příliš atomizována. A vyvíjí se živelně, podle osobností, ale i módy — např. se domnívám, že vyhasla vlna módního využití aplikace teorie her, dost zklamaly aplikace modelů vycházejících z Markovských řetězců, začíná se využívat úloh typu „pattern recognition“.

Ale vlastně dlouhím odpověď — jaká je naše pozice? Myslím, že těžko můžeme prorazit na západní sociologický trh s prezentací výsledků našich široce zaměřených deskriptivních výzkumů, které představují i jistý „nadprůměr“ naší běžné produkce. To by musela být látka výzkumu vysloveně atraktivní — potom nevádí, že nejsložitější operací při prezentaci výsledků je výpočet procent. Ovšem i zde, jak se domnívám, se vyžaduje daleko přesnější pojmový aparát, a to aparát sociologický, než je u nás běžné. Tedy, zdá se mi, že v běžném využití matematiky v sociologii jsme dosti pozadu. Na druhé straně si myslím, že máme jisté výhody v diletantismu, v jistém nekonvenčním přístupu k řadě problémů „bez skrupulí“, což někdy vede k vyložení objevování Amerik, ale někdy i k přístupu, o který může být zájem. Myslím, že máme také výhodu ve větší podpoře veřejnosti (sběr dat), dokonce i ve finančních prostředcích a možnostech experimentovat. Chce to ovšem daleko více „sedět na datech“ — situace v této široké a nepřehledné oblasti je taková, že vlastně každý propracovanější krok je nový a zajímavý.

2. Co jsi svým západním kolegům nejvíce záviděl?

Ne, nebyla to směnitelnost jejich valuty, ale přístup k informacím. Zdálo se mi totiž, že jsem jakž takž informován o základní literatuře. Tam jsme zjistili, že mám nejméně osm let zpoždění. Zdálo se mi, že všechno už někdo vymyslel a napsal o tom tlustou knihu. Prostě na každý svůj nesmělý nápad jsem měl bohatý odkaz na literaturu, a v ní zpravidla odpověď na to, jestli to jde nebo nejde. Ovšem i ta literatura má svůj háček: shánka po odkazech a informacích, zjišťování, zda se nepracuje na problému zbytečně, často zabírá vlastní tvořivé práci.

3. Co vědí na Západě o naší sociologii?

Prakticky vůbec nic. Něco vědí o Polácích, ale také je to příliš nezájmá. To je ta jazyková bariéra. Dokud budeme pronikat na světové forum pouze v anglických resumé, potom nebudeme téměř ničím. Nedalo by se např. uvažovat o možnosti publikovat speciálnější stati v anglické verzi, tak jako je tomu např. v časopise „Kybernetika“? Všechny nás považují za „jiné“ sociology, za marxisty. Překvapila mne vlna zájmu o marxismus, a vlastně jakoukoliv „metafyziku“ — prostě obecnější teoretické úvahy. Marcuse, Mills, Marx i Lenin představují aplaudovaný zdroj kritických myšlenek proti současným vládám, uspořádání společnosti, politickým opatřením. Myslím, že pro pracovníky sociologické (i jiné) metodologie je zájem o tuto problematiku jakýmsi léčením kocoviny ze sysifovské práce řešení dílčích, speciálních problémů, ze kterých se často vytrácí aplikabilita.

4. A perspektivy?

Nepřerušit navázané kontakty, sehnat literaturu, o které jsem se dověděl, a pracovat dále na věcech, které máme rozpracovány — protože to nejsou všechno pseudoproblémy, a je jistá naděje, že bychom kupř. zpracováním dílčích problémů ze šetření *Sociální diferenciace a mobility obyvatelstva v ČSSR* mohli překročit zatím značně regionální charakter naší sociologie.

Zdeněk Šafář

Mimořádný sjezd československých sociologů

Dne 6. 5. 1968 se sešel v Praze mimořádný sjezd čs. sociologů, svolaný výborem Čs. sociologické společnosti. Zúčastnilo se ho asi 400 lidí z různých míst Československa.

Sjezd měl cíl politický. Měl podpořit demokratizační proces v naší zemi, měl ukázat, jak se dá citlivě a účelně řešit federalizace ve vědách, a konečně měl připomenout, jakou funkci má sociologie v naší společnosti. Tyto cíle, dané sjezdu předem, sledovali také jednotliví referenti i diskutující a byly vyjádřeny v závěrečném usnesení.

Účastníci sjezdu přijali jednomyslně tyto závěry:

1. Podporovat svolání mimořádného sjezdu KSČ a odvolání zkompromitovaných politiků z funkcí.

2. Podporovat uzákonění svobody projevu, tisku, spolčování a shromažďování, jakož i zrušení cenzury s výjimkou záležitostí, které budou ústavně vymezeny.

3. Usilovat o zajištění práv a svobod osobnosti, včetně odstranění všech nezákonných a protiústavních opatření omezujících svobodu a soukromí občanů.

4. Podporovat zavedení důsledně demokratického volebního systému.

5. Působit na to, aby ozbrojené složky byly podřízeny důsledné ústavní kontrole volených státních orgánů.

6. Zasadit se o to, aby byly odstraněny kádrové stropy pro nestraníky.

Vyslovili se také pro federativní uspořádání Československa. Sociologové by měli věnovat větší pozornost etnickým otázkám a vztahům mezi národy a národnostními skupinami v naší zemi.

Zúčastnění sociologové nabídli svou pomoc Národnímu shromáždění, vládě, českým a slovenským národním orgánům při analýze současné naší společnosti a při optimalizaci vývojových alternativ, a to zvláště v otázkách politických, ekonomických, sociálních a vzdělávacích.

V diskusích i v závěrečném usnesení byly zdůrazněny tyto společenské funkce sociologie: poznávací, kritická, diagnostická a odvozené sociotechnická, nikdy však apologetická. Sociologie může plnit své funkce jedině za předpokladu, že bude zajištěna svoboda vědeckého bádání a demokratická organizace vědeckého života. Nelze politicky reglementovat vědecký výzkum a vysokoškolskou výuku sociologie.

Účastníci sjezdu se vyjádřili kriticky k některým otázkám organizace a řízení ČSAV, především k tomu, že tato instituce reprezentuje pouze část vědeckovýzkumné činnosti. Sociologové budou usilovat o větší koordinaci své činnosti, o překonání některých slabín, o zvyšování kvalifikace a rozvíjení zahraničních kontaktů.

Ministerstvu školství doporučili, aby zavedlo fakultativní výuku sociologie na vysokých školách nehumanitních směrů a výuku některých prvků sociologie na středních školách.

Je třeba důsledně rehabilitovat české a slovenské sociologie, kterým bylo v uplynulých dvaceti letech ukřivděno.

Rada dalších konkrétních otázek čs. sociologie má být projednána na valném shromáždění Čs. sociologické společnosti.

Václav Lamser

Další hlasy v polské diskusi o sociologii

Jak už jsme čtenáře Sociologického časopisu informovali, probíhala loňského roku v Polsku na stránkách několika kulturně politických časopisů zajímavá diskuse o současné situaci a úkolech polské sociologie. Tato výměna názorů byla mezi polskými sociology živě sledována, a také pochopitelně různě komentována. Toho využila katedra sociologie na Vojenské politické akademii F. Dzierżyńskiego ve Varšavě a uspořádala 20. března 1967 o probíhající polemice diskusi, již se

zúčastnila řada předních polských sociologů. Zprávu o jejím průběhu přináší 3. číslo časopisu *Studia Socjologiczne*, ročník 1967, pod názvem *Ctyři diskuse o sociologii (1951–1967)* z pera J. Graczyka, který měl na zmíněném zasedání katedry sociologie varšavské VPA rovněž úvodní slovo. Protože se domníváme, že názory vyslovené účastníky zasedání jsou zajímavé, a hlavně také proto, že se pokoušejí už i o určité zhodnocení výsledků poslední sociologické diskuse v Polsku, chceme o nich na základě zmíněného článku stručně referovat.

V úvodním slovu J. Graczyk prohlásil, že od roku 1951 je to vlastně už čtvrtá závazná diskuse, která o polské sociologii probíhá. Zároveň si položil otázku, co mají všechny dosavadní diskuse společného, a v čem se naopak liší. Společný je podle něho především problém, o němž se hovoří, tj. předmět sociologie, její výzkumné metody, jakož i otázka jejich modernizace. Dále je společné rovněž to, že ve všech těchto diskusích běželo zároveň o jisté ideologické spory.

První z uvedených diskusí proběhla roku 1951 na stránkách časopisu *Myśl Filozoficzna*. Její ráz byl determinován tehdejší politickou situací, jež zase byla — jak známo — poznamenána nenormalnostmi označoványi souhrnně a nepřesně názvem „kult osobnosti“. Iniciátorům diskuse běželo tehdy podle Graczyka o to, aby se mezi polskými sociology rozšířila marxistická hlediska. Ostré kritice byla podrobena především škola Floriana Znanieckého. Její metodologické předpoklady byly prohlášeny za idealistické. Tuto kritiku prováděli však nejen marxisté, leč rovněž řada žáků a vyznavačů této školy samotné. Objevily se například takové kritiky, jako článek J. Chafasińskiego *K otázkám metodologie společenských výzkumů*, a stat J. Szczepańskiego *Otázky metodologie společenských výzkumů v některých Marxových a Engelsových pracích*. K celkovému hodnocení této první diskuse Graczyk píše: „Je známo, že mírou plodnosti a účinnosti diskuse musí být její vliv na další vývoj vědy. Avšak na počátku padesátých let pozorujeme výrazný regres, a kromě politických deklarací neexistují žádné úmysly konat sociologické výzkumy.“

Druhá diskuse proběhla v letech 1956–1957 v řadě časopisů, zejména však na stránkách týdeníku *Przegląd Kulturalny*. Její ráz byl determinován politickými přeměnami, k nimž došlo v Polsku v říjnu 1956. Obsah této výměny názorů se soustředil na dvě otázky: předně se snažila vyrovnat s obdobím tzv. kultu osobnosti a s dogmatismem v sociálním myšlení, a za druhé postulovala široký rozvoj sociologických výzkumů.

Vedle jiných faktorů přispěla tato diskuse k tomu, že se v Polsku začala rychle institucionalizovat řada sociologických pracovišť, a to — podle Graczykových slov — i nemarxistických. V tomto případě šlo o to, aby se vytvořily podmínky příznivé k navázání dialogu s těmi, kteří sice nejsou marxisty, ale jejichž vědecká práce zasluhuje úctu.

Kromě toho se začaly rychle množit ne vždy dobře připravené terénní výzkumy, které snižovaly hodnotu sociologie v očích ve-

řejnosti a vulgarizovaly některé výzkumné metody a techniky. To platí zejména o různých anketách. Tento diletantismus v sociologii vedl v řadě případů k úzkému empirismu a k mnoha simplifikacím, jež se později staly předmětem kritiky. Tím se dostáváme k diskusí, jež byla v pořadí třetí a jež proběhla v roce 1962.

Graczyk o ní píše: „Tato třetí polemika byla nazvána sporem o anketu. Soustředila se hlavně na stránky týdeníku *Polityka*. Objevilo se zde několik polemických článků, věnovaných anketě a „anketománii“. Jakkoli se spor točil okolo metodologie v tom smyslu, že diskutující vystupovali proti jednostrannostem ve výzkumech, přesto nebyla opomínuta ani otázka funkcí a předmětů sociologie. Uvažovalo se o smyslu existence této vědy vedle obecné teorie společenského vývoje. Šlo o odpovědi na otázky, jakými konkrétními problémy se má sociologie zabývat a jaký význam mají její výsledky pro praktickou činnost, pro politiku a společenskou praxi.“

Čtvrtá diskuse byla zahájena roku 1967 a čtenáři Sociologického časopisu byli už o ní informováni. J. Graczyk se ve svém referátu pokusil její průběh a problémy, jež nastolila, určitým způsobem klasifikovat. Hovořil nejprve o dvou vrstvách, které probíhající spor má: o vrstvě formální a meritorní. Řekl, že po formální stránce je možné diskusi vytknout ne vždy vhodný tón, v jakém je vedena, dále řadu zjednodušujících tvrzení, která jednotliví účastníci vyslovují, a konečně jisté zbytečné insinuace a podezření.

Po stránce meritorní rozdělil diskutované otázky do pěti velkých skupin: 1. hodnocení minulosti polské sociologie, jejích tradic, zejména pak školy F. Znanieckého, 2. problém národní sociologie, 3. otázka vztahu marxistické a nemarxistické sociologie, 4. otázka modernizace sociologické výzkumné výbavy, 5. vztah k veřejným diskusím o sociologii a forma jejich vedení.

Těchto pět problémových okruhů se pak stalo rovněž podkladem pro vystoupení účastníků zasedání na katedře sociologie varšavské VPA. Podívejme se na nejdůležitější názory, které byly k jednotlivým bodům vysloveny.

1. *Hodnocení minulosti polské sociologie.* Zde patřilo k nejvýznamnějším vystoupení J. Szczepańskiego o. Ten především prohlásil, že dosavadní oceňování Znanieckého školy nebylo ani jednoduché, ani jednoznačné. To, že vědecká činnost F. Znanieckého a jeho žáků byla roku 1951 podrobena rozsáhlé kritice, neznamená, že hodnocení všech kritiků bylo jednotné. Nejostřejší v kritice, ale i nejpřísnější v sebekritice byl tehdy podle Szczepańskiego J. Chafasiński, zejména pokud jde o vztah Znanieckého k imperialismu, leč řada dalších diskutujících se od Chafasińskiego v tomto oceňování lišila. Někteří už tenkrát zastávali názor, že ze Znanieckého díla je třeba uchovat všechno, co je nesporným vědeckým přínosem, tj. hlavně jeho kritiku biologismu, rasismu a psychologismu, některé složky jeho teorie výchovy a

osobnosti, jakož i jeho příspěvek k rozpracování metody osobních dokumentů.

J. Szczepański rovněž polemizoval s názorem jednoho z iniciátorů dnešní polské sociologické diskuse, B. Molińskiego, že k přerušení národních tradic sociologie v Polsku došlo roku 1957. To se podle Szczepańskiego stalo roku 1951, a po roce 1956 bylo naopak na staré tradice navázáno.

Své vystoupení uzavřel J. Szczepański myšlenkou, že tradice polské sociologie jsou velmi bohaté. Tato sociologie řešila podstatné otázky polského národa, usilovala o obnovu národní existence a analyzovala společenské síly, které by mohly stát v čele boje za nezávislost. Je pochopitelné, že se nevyhnula různým myšlenkovým vlivům, z nichž jako nejvýznamnější uvedl J. Szczepański pozitivismus, katolicismus a marxismus. Mnoho teorií (např. teorie stereotypu, ekologická teorie apod.) bylo převzato z USA a přizpůsobeno polským podmínkám. Tyto otázky není správné přecházet, neboť podle Szczepańskiego si řada lidí — a to rovněž mezi marxisty — neuvědomuje, jaké byly zdroje jednotlivých složek polské národní kultury.

2. Problém národní sociologie. K této otázce vystoupila řada diskutujících, kteří se soustředili na vysvětlení termínu národní sociologie, jenž není chápán jednoznačně. Někteří se domnívali, že národní sociologie znamená totéž co sociologie národa, jiní chápali tento termín širěji, a to tak, že zahrnuje především problémy, které jsou z určitých příčin pro život národa klíčové. Podle Graczykova názoru tuto otázku ve svém vystoupení nehlouběji analyzoval J. J. Wiatr. Ten nejprve zdůraznil, že postulát národní sociologie neznamená ani zužování sociologických výzkumů pouze na otázky určitého národa, ani spoléhání se ve vědecké práci pouze na síly vědců vlastního národa nebo země, a konečně ani vázání se na „domácí“ národní kritéria — a to jak pokud jde o předmět zkoumání, tak pokud jde o metody a techniky.

Poté J. J. Wiatr uvedl tři různá pojetí národní sociologie: 1. Může být chápána jako věda zabývající se vlastní společností. 2. Může být chápána jako věda zaměřená na historické tradice určitého národa. 3. Může být chápána jako věda kladoucí důraz na národní integraci, na analýzu národního vědomí a na změny, ke kterým uvnitř daného národa dochází.

3. Otázka marxistické a nemarxistické sociologie. Ve svém hodnocení polské sociologie upozornil J. Szczepański, že jakékoli jednoduché „škatulkování“ je v sociologii nemožné. Nejde tu nikdy pouze o černé a bílé, ale vždy existuje celá řada odstínů. Souvisí to s vlivem složitých tradic, o kterých se už hovořilo.

A. Zajaczkowski vyslovil názor, že termín „marxistické hledisko v sociologii“, použitý v úvodním Graczykově referátu, je nejasný a vzbuzuje mnoho pochybností. Termín „marxistický“, je-li použit pro označení určitého poznávacího systému, má jiný význam než v tom případě, že se ho používá jako určité referenční hodnoty. V prvním

případě nevyvolává žádné pochybnosti. Ty však vznikají v okamžiku, kdy označuje určitou referenční hodnotu (hodnotu ideologickou). A Zajaczkowski poté vyslovil názor, že by bylo správnější hovořit spíše o sociologii angažované a neangažované, neboť to jsou výrazné póly, mezi nimiž existuje konflikt.

Rozlišování „marxistického a nemarxistického hlediska“ nemá podle názoru dalšího diskutujícího, W. Wiśniewského, smysl a není odůvodněno, pokud se nepřihlíží k problému a stupni zobecnění. Tuto myšlenku akceptoval ve svém vystoupení rovněž J. J. Wiatr, a dále ji rozvedl. Konstatoval, že v určitých hranicích a do jistého stupně analýzy je těžké zjistit, co je a co není marxistické. Tato hlediska se mohou uplatnit až na vyšší úrovni zobecnění a metodologie. Na speciální výzkumné techniky a na úzký empirický popis nemá například smysl termín „marxistický“ aplikovat.

4. Otázka modernizace výzkumné výbavy. Diskutující se shodli na tom, že výzkumná výbava polské sociologie není dokonalá a že je zapotřebí ji nepřetržitě modernizovat. A. Wallis zdůraznil, že v opačném případě by došlo k podstatnému zaostávání sociologické práce v Polsku, neboť rozvoj sociologických metod a technik je ve světě neobyčejně rychlý. S používáním jednoduchých statistických metod a anket se už nemůže vystačit. V mnoha zemích postupuje matematizace a modernizace výzkumu daleko rychlejším tempem než v Polsku. Z tohoto hlediska jsou podle názoru A. Przeworského obavy před amerikanizací polské sociologie neopodstatněné. Nesprávné a škodlivé je také to, jestliže někteří polští sociologové lpějí na určitých výzkumných metodách a technikách pouze proto, že vznikly a byly poprvé použity v Polsku.

5. Vztah k veřejným diskusím o sociologii a jejich formy. J. Szczepański rozlišil ve svém vystoupení dvě otázky: diskuse v sociologii a diskuse o sociologii. Diskuse uvnitř sociologie probíhá nepřetržitě. Je to nutné, neboť sám život, změny a pokrok nutí ke stálým konfrontacím. Jinak je tomu s diskusí o sociologii, která se vždy po určité době rozvine na stránkách tisku. V tomto druhém případě totiž často vyslovují své soudy a názory lidé, kteří se ne vždy dobře vyznají v sociologických otázkách. Při příležitosti takovýchto diskusí píší a kritizují zpravidla hlavně ti, kteří jsou odvážnější a vládnou lehkým perem. Typické je například to, že mezi hlasy kritizujícími sociologii se mimo jiné ozývá volání po obecné teorii společenského vývoje. V této záležitosti není však situace tak jednoduchá, jak by se na první pohled mohlo zdát. Na teorie tohoto druhu si ještě budeme muset nějaký čas počkat. Cesta k nim vede totiž přes empirické výzkumy a jejich zobecnění, a je neobyčejně únavná a pomalá. Z praxe dobře víme, že převedení dílčích výzkumů na společného jmenovatele není záležitost prostá. Nakonec J. Szczepański vyslovil přesvědčení, že téměř každá diskuse o sociologii vede k řadě nedorozumění. Tim se vyznačuje i poslední diskuse zahájená B. Molińským v týdeníku Kierunki.

Negativní stanovisko k diskusím tohoto druhu zaujala rovněž M. Sokołowska. Nebezpečí spočívá hlavně v tom, že mnoho meritorních otázek vědecké akademické disciplíny se vynáší na stránky tisku, což nutně vede ke snižování prestiže jak sociologů, tak i samotné sociologie.

Poněkud jiné stanovisko zaujal A. Klementowski. I on souhlasí, že některé otázky sociologie se na stránkách kulturně politických týdeníků dají řešit opravdu jen velmi těžko (například otázka tradic, metod a předmětu). Naproti tomu některé z nich jsou pro veřejnou diskusi vhodné. Má na mysli takové problémy, jako vztah sociologie a veřejného mínění a konfrontaci vlastních představ o sociologii s pocity a společenskými potřebami, tj. problémy, které se týkají aplikace sociologie v praxi.

Diskuse na katedře sociologie varšavské VPA ukázala, že o mnoha problémech, na něž se koncentruje soudobá polská sociologická polemika, se dá hovořit velmi klidně a věcně, že je možné v mnoha otázkách sblížit různá stanoviska nebo je alespoň precizovat, a dát tak výměně názorů solidnější základ. Takovým způsobem byla také ve svém závěru hodnocena J. J. Wiatrem.

Jan Sedláček

O jedné konferenci k problémům lékařské sociologie

V posledních dvou letech můžeme pozorovat velmi intenzivní pracovní ruch v některých oblastech sociologie. Svědčí o tom do jisté míry nejen množství publikovaných prací, ale i konferenci a seminářů konaných k problémům jednotlivých oblastí sociologie. V některých úsecích sociologie se již vytvořila tradice pravidelných konferencí a schůzek, na kterých bývá referováno a diskutováno o nových poznatcích v oboru. Z celé řady těchto již tradičních konferencí je možno jmenovat například konference o metodologických problémech sociologie, konference o sociologii mládeže aj.

Podobná tradice, zdá se, byla založena na podzim roku 1966 lékařskou fakultou UK v Hradci Králové, kdy spolu s katedrou DHM FVL UK a ÚV Socialistické akademie v Praze byl realizován první celostátní seminář k filosofickým a sociologickým problémům medicíny. Další konference, uskutečněná sekci lékařské sociologie při Čs. sociologické společnosti v listopadu 1966, ukazovala již velmi výrazně na zájem širší lékařské veřejnosti o sociologické problémy lékařství.

Zvýšený zájem lékařské veřejnosti o sociologickou problematiku není dán, domníváme se, jen přechodným a konjunkturálním zájmem o sociologii, ale především souvisí s novým pojetím medicíny a vztahu zdraví a nemoci jako konglomerátu příčin povahy socio-psycho-somatické. Lze se důvodně domnívat, že integrace sociologie s medicínou bude u nás v blízké budoucnosti ještě intenzivnější, a je jen správné, když již nyní se pro tuto integraci připravuje půda a „ohledává“ terén. Proto lze vítat každý pokus o pracovní dialog mezi lékaři a sociology.

Pro společenskovědní badatele je zvláště sympatické, že s tímto požadavkem přicházejí především sami lékaři, a zvláště ti, kteří se sociologickou problematikou lékařství speciálně zabývají a mají již bohaté badatelské zkušenosti.

Z těchto důvodů lze jen přivítat opětnou iniciativu lékařské fakulty UK v Hradci Králové (katedry sociálního lékařství) při realizování další konference k problémům sociologie lékařství. Toto setkání, nazvané *Vědecká konference k problémům vědeckého řízení zdravotnictví a k otázkám sociologie zdravotnictví*, se konalo na Hrubé Skále u Turnova ve dnech 1. až 4. listopadu 1967.

Třídenní zasedání bylo uskutečněno jednak v plénu, jednak ve dvou sekcích. Sekce I byla výrazněji zaměřena k sociologické problematice, kdežto sekce II byla orientována k problémům řízení a informací ve zdravotnictví. Početní zastoupení účastníků konference v jednotlivých sekcích bylo v podstatě stejné (např. v sekci I bylo v první den jednání přítomno 48 účastníků, z toho 37 lékařů a 11 pracovníků společenskovědních kateder); v sekci II byli však vedle sociálních lékařů více soustředěni sociologové, kdežto v sekci II především tzv. organizátoři zdravotnictví.

Jednání v plénu bylo zahájeno referátem T. Kotvalda (Výzkumný ústav organizace zdravotnictví [VÚOZ] Praha), *Otázky uplatňování poznatků lékařských věd ve společenské praxi*; dále v plénu přednášeli O. Štěpánková (Lékařská fakulta [LF] Brno), *K pojetí tzv. „sociologie medicíny“*, V. Paseka (Ústav pro doškolení středně zdravotních pracovníků [ÚDSZP] Brno), *Ke vztahu sociologie a medicíny z hlediska vývojových tendencí ve vědě a sociální skutečnosti*, L. Šobotka (FVL Praha), *Ke koncepci výuky sociologie na lékařských fakultách*, a V. Lokajíček (Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav [VLVDÚ] Hradec Králové), *Místo metodologie ve společenských vědách o medicíně*.

V sekci I, tzv. sociologické, referovali: S. Zlomek (LF UJEP, Brno), *K některým teoretickým a metodickým problémům výzkumu v sociologii zdravotnictví*, J. Patera (VLVDÚ Hradec Králové), *Identifikace absolventů lékařských fakult s povoláním lékaře*, M. Jirková (FVL Praha), *Motivace studia medicíny*, J. Patera (VLVDÚ Hradec Králové), *Používání psychofarmak v době studií studenty lékařských fakult*, J. Stach (Ústav pro zdravotnickou statistiku Praha), *Sociologická problematika v rutinních zdravotnických statistikách*, F. Brokeš (KÚNZ, Hradec Králové), *Intropatogenie*, E. Krutěj (LF Plzeň), *Sociálně psychologické problémy interpersonálních vztahů mezi lékařem a pacientem*, J. Čiháková (VÚOZ Praha), *Studium zdravotních a sociálních problémů chroniků a dlouhodobě nemocných ve strojirenském závodě*, H. Nováková (LF Hradec Králové), *Zdravotní stav obyvatel v poproduktivním věku a některé jeho sociální determinanty*, Z. Kopecká (VÚOZ Praha), *Péče o akutně nemocné dítě v domácnosti*, F. Vysloužil (VÚOZ Kroměříž), *Využívání dotazníků ke screeningovým šetřením*, J. Čihá-

ková (VÚOZ Praha), *Postoj pacientů a lékařů ke zdravotní péči na závodě*, I. Gladkij (LF Olomouc), *Zdravotní znalosti obyvatel a postoj k dárce krvi*, F. Bartoš (KÚNZ Hradec Králové), *Použití dotazníků při zjišťování postojů žen k preventivním gynekologickým prohlídkám*, L. Kopecký (OÚNZ Pardubice), *Postoj žen k preventivním prohlídkám*, J. Neklan (LF Olomouc), *Vztah beztestnosti těhotné ženy při násilném přerušení těhotenství ke kriminální potratovosti*, M. Samánek (LF Hradec Králové), *Některé problémy spotřeby mimopracovního času*.

V sekci II byly předneseny tyto referáty: J. Gabriel (Ministerstvo zdravotnictví Praha), *Perspektivní rozvoj léčebné preventivní péče a regionální soustava zdravotnických zařízení*, L. Strnad (LF Hradec Králové), *Strukturální model zdravotnictví*, J. Pick (KNV Hradec Králové), *Úloha národních výborů v řízení péče o zdraví*, J. Kebort (LF Hradec Králové), *K problematice rozhodovacích procesů ve zdravotnictví*, A. Smolek (VÚOZ Praha), *Uplatňování exaktnějších metod v hospodářské správě zdravotnických zařízení*, S. Hájek (KÚNZ Hradec Králové), *O podkladech pro řídicí práci v ÚNZ*, L. Strnad (LF Hradec Králové), *Použití teorie front pro hledání optimálních organizačních systémů v ambulantních zdravotnických zařízeních*, J. Hess (VLVDÚ Hradec Králové), *Některé teoreticko-praktické aspekty rozvíjení kybernetiky v medicíně*, J. Štěpán (VÚOZ Praha), *Společenské aspekty právní odpovědnosti zdravotníka*, A. Omelčuk (KÚNZ Hradec Králové), *K problematice informace ve zdravotnictví a jejímu využívání*, J. Mencl (VLVDÚ Hradec Králové), *Aplikace metod síťového plánování na řešení některých problémů ve zdravotnictví*, L. Sobotík (VLV DÚ Hradec Králové), *Matematický model poskytované lékařské pomoci*, J. Matoušek (KÚNZ Hradec Králové), *Význam kontroly při řízení ÚNZ*, a S. Paukertová (KÚNZ Hradec Králové), *Technicko-organizační prostředky v ÚNZ*.

Vedle těchto referátů byla přednesena ještě řada diskusních příspěvků v plénu i v sekcích.

Posuzujeme-li referáty přednesené na konferenci jako celek, pak můžeme být spokojeni s tím, že byla zastoupena jak oblast konceptní, teoretická a metodologická, tak i oblast konkrétních empirických průzkumů, a to v přiměřených proporcích. V sekci II převládaly referáty většinou metodické (k organizaci zdravotnictví), v sekci I (tzv. sociologické) bylo zastoupení zhruba toto: pět referátů k metodologii a technikám používaným v lékařské sociologii a dvanáct sdělení o konkrétních průzkumech. Je zřejmé, že kvalita těchto průzkumů (usuzováno z referátů) byla různá. Dobře metodologicky připravené a technicky provedené byly většinou průzkumy realizované některými pracovníky společenskovedních kateder. Z průzkumů, které byly prováděny lékaři, měly uspokojivou metodickou přípravu a vhodné použité statistický aparát ty, které byly předem konzultovány se sociology, statistiky apod. Z těchto průzkumů — a zde hovoříme především o těch, o kterých bylo

referováno v „sociologické“ sekci — vynikaly po této stránce zvláště *Péče o akutně nemocné dítě v domácnosti* a *Postoj žen k preventivním prohlídkám*. Ta zdravotnická pracoviště, která běžně spolupracují se statistiky a sociology, předložila referáty, které vycházely z průzkumů statisticky profesionálně provedených a při adekvátním použití statistických technik a procedur (zde se jedná především o práce členů katedry sociálního lékařství LF v Hradci Králové). Z hlediska adekvátně použitých průzkumných technik byla mezi jednotlivými prezentovanými průzkumy značná disproporce. Mnoho z těchto průzkumů se ještě nedostalo „za procenta“. Vyskytl se dokonce i takový případ, kdy použitý údajné sociologický dotazník byl konzultován s kdekým (včetně hlavního gynekologa), jen ne se sociologem — přičemž dotazníkem byly sledovány postoje. Lze opět jen uvítat — a svědčí to i o profesionálním krystalizačním procesu —, že takto metodicky nepřipravené průzkumy byly kritizovány samými lékaři (především pro jejich sociologicko-statistickou nepřipravenost).

Referáty, které byly předneseny v plénu, se většinou týkaly teoretických problémů sociologie lékařství či jejich jednotlivých oblastí:

T. Kotvald ve svém referátu upozorňoval na to, že jakýkoli vědecký poznatek se nerealizuje sám o sobě a že se při své realizaci setkává s řadou různých bariér. Je to například dosavadní systém poznatků v dané vědní disciplíně, sociálně ekonomické vztahy a organizační struktura společnosti, struktura zájmů a vzdělanostní úroveň těch, kdo poznatek budou realizovat a jimž bude sloužit. Vědecký poznatek, říká autor, vyvolává tím složitější a rozpornější reakci společnosti, čím více má pravděpodobnostní charakter, čím větší je možnost výskytu různých rizik s ním spojených a čím více jsou od sebe časově i prostorově odděleny náklady na jeho realizaci a zisk, který přináší.

O. Štěpánková hovořila o vzniku sociologie lékařství jako samostatné badatelské disciplíny a o různých koncepcích vztahů mezi sociologií a medicínou, jak jsou prezentovány v dílech Strause, Freemana, Levina a dalších. Ukázala, že v problematice „sociologie medicíny“ se prolínají vzájemné vztahy sociologie a medicíny jako zvláštních specializovaných vědních disciplín.

V. Paseka referoval o vzájemném vztahu sociologie a medicíny jako o procesu integrace a dezintegrace. Tato tendence, obecná v současné vědě, se silně projevuje právě v tzv. hraničních oborech. Tento proces znamená, že na jedné straně dochází k neustálé specializaci, atomizaci vědeckého poznání, a na druhé straně se vytváří nutná potřeba tyto diferencované poznatky sjednotit a vytvořit komplexní představu světa.

L. Sobotka přednášel o koncepci výuky sociologie na lékařských fakultách a o pravděpodobném dalším vývoji lékařské sociologie jako samostatného vědního oboru v ČSSR. Pro to, aby lékařská sociologie mohla být ustavena jako samostatný badatelský obor, je třeba připravit vhodné institucionální a

personální zázemí, například takto: 1. Konstituuat lékařskou sociologii jako samostatnou sekci Čs. lékařské společnosti J. E. Purkyně (eventuálně vytvořit „podsekcí“ v sekci sociálního lékařství) a zajistit její faktickou spolupráci se sekci lékařské sociologie při Čs. sociologické společnosti.

2. Založit speciální „Časopis pro lékařskou sociologii“. (Pokud by nebylo možno založit tento časopis ihned centrálně, pak ho vydávat alespoň jako pravidelné periodikum některé lékařské fakulty nebo výzkumného ústavu.)

3. Zajistit výuku sociologie na všech lékařských fakultách.

4. Výuku sociologie zajistit graduovanými sociology z kateder sociologie (či sekce sociologie) na lékařských fakultách. Výuku lékařské sociologie zajistit pracovníky-specialisty z kateder sociálního lékařství.

5. Usilovat o prohlášení lékařské sociologie za atestační (kandidátský, habilitační) lékařský obor.

6. Zajistit výuku sociologie pro tyto lékařské speciality, a to odborníky v obecné sociologii i v sociologii aplikované.

V. Lokajíček se zaměřil k problémům tvorby marxistické metodologie a k obtížnosti její výstavby při současné tendenci integrace a dezintegrace ve vědách. Ukazoval na různé pojetí metodologie a používání odlišných názvů u některých zahraničních i našich autorů. Ukázal, že hlavní tendence v současné metodologii jsou tendence k formalizaci postupů. Poukazoval také na vliv přílehlých a podmiňujících oborů jako logiky, gnoseologie, teorie informace, kybernetiky, psychologie a sociologie.

Z referátů přednesených v „sociologické sekci“ vybíráme alespoň tuto stručnou informaci:

J. Patera hovořil o průzkumu, který byl realizován na VLVDÚ v Hradci Králové a ve kterém byly sledovány identifikace absolventů lékařských fakult s rolí lékaře, prestiž jednotlivých lékařských profesí, zvláště obvodního lékaře, vliv sociálního prostředí při vytváření identifikace s povoláním, dále motivace volby lékařského povolání a její vliv na stupeň identifikace a vliv rodinného prostředí na tuto identifikaci. Rovněž byl sledován zájem o jednotlivé lékařské obory a uspokojení tohoto zájmu po absolvování vysoké školy. Stupnice prestiže jednotlivých oborů lékařského povolání, která z průzkumu vzešla, se do značné míry shoduje s obdobnými stupnicemi známými ze zahraničních průzkumů. Průzkum prováděný v Hradci Králové ukázal, že na prvním místě prestiží stupnice lékařských oborů stojí chirurgie. Prestiž obvodního lékaře je kladena až do nižších stupňů této škály. Pozoruhodné je to, že důvody nejsou především finanční, ale spíše odborné. Respondenti uváděli, že jim na práci obvodního lékaře vadí především jeho pracovní podmínky, a dále omezená možnost dalšího odborného studia. Průzkum také ukázal, že k silné identifikaci s povoláním lékaře dochází u nově absolvovaných lékařů z prostředí vysokoškolsky vzdělaných rodičů (otce); nejsilněji se identifikace s po-

voláním projevuje u respondentů z lékařských rodin.

Spíše jako podnět k dalšímu průzkumu byl míněn druhý příspěvek J. Patera o používání psychofarmak studenty lékařských fakult. I když se jednalo o první orientační šetření, bylo přesto získáno několik pozoruhodných poznatků — především ten, že psychofarmaka jsou studenty medicíny používána ve velkém rozsahu; byla zjištěna periodičnost jejich používání (nejintenzivněji jsou užívána v předzkuškovém období). Dále bylo zjištěno, že psychofarmaka používají více studenti s horším studijním prospěchem. Z různých druhů psychofarmak je nejvíce používán fenmetrazin; u studentů z lékařských rodin však je fenmetrazin používán méně než u studentů z rodin ostatních.

M. Jirková referovala o průzkumu motivace studia medicíny a volby lékařského povolání a období, kdy se student rozhodl pro studium medicíny. Průzkum realizovaný v letech 1966—1967 na FVL UK v Praze ukázal, že ti uchazeči o studium medicíny, kteří se rozhodli již na základní škole nebo v prvním či druhém ročníku střední školy studovat medicínu, dosahují u přijímací zkoušky nejlepších výsledků a jsou častěji ke studiu přijímáni, stejně jako ti uchazeči, u nichž zájem o obor ovlivnili především rodiče nebo učitelé, škola a literatura, a kteří očekávají od studia medicíny především zajímavé povolání a možnost vědecky pracovat. M. Jirková uvedla, že je možno pozorovat obdobné tendence, jaké jsou popisovány v zahraniční literatuře: čím dříve se studenti pro určitý obor rozhodnou, tím více se později s tímto oborem identifikují; čím dříve se student rozhodl pro další studium na vysoké škole, tím větší vliv na jeho volbu a na výběr studijního oboru mají rodiče a příbuzní (především ti, kteří pracují ve stejném nebo příbuzném oboru). Podobně se v tomto průzkumu ukázalo, že časná volba studia na vysoké škole a volba oboru souvisí pravděpodobně velmi silně se vzděláním rodičů. Především rodiče s vysokoškolským vzděláním tuto volbu silně ovlivňují. Tento výzkum má v dalších letech pokračovat a má být rozšířen o sledování úspěchu těchto studentů při studiu.

F. Brokeš přišel ve svém referátu s pozoruhodnou tematikou: iatropatogenií. Ukázal, že činnost lékaře může také negativně působit na pacienta a na terapeutický proces. Iatropatogenie má v podstatě tři zdroje: 1. ve špatné organizaci (systému zdravotnického zařízení, práce atd.), 2. v experimentální povaze medicíny (v tom smyslu, že např. ne každý lék působí na každého pacienta stejně apod.), 3. v nesvědomitosti některých lékařů (vyplývající z nedostatečných odborných znalostí, psychologického přístupu, mravních kvalit atd.). Autor poukazoval také na to (stejně jako v diskusním příspěvku J. Štěpán), že je nutno k řešení podobných případů vytvořit čestný soud lékařů a permanentně zdůrazňovat etický charakter lékařského povolání. Zde chtěl autor v podstatě ukázat, že etická problematika lékařství se dostává do popředí

odborného zájmu lékařů. F. Brokeš se ve svém sdělení opíral především o vlastní dlouhodobé pozorování. Domníváme se však, že by bylo užitečné provést sociologicko-zdravotnický průzkum iatropatogenie a některých aspektů lékařské morálky, neboť prozatím získané údaje nedovolují seriózní zobecnění. Referent apeloval také na to, aby lékařům byly již na školách poskytovány základní znalosti ze sociologie, sociální psychologie a psychologie.

J. Stach ve svém příspěvku upozornil na to, že by bylo vhodné využívat k sociologickému průzkumu také statistického materiálu z různých zdravotnických evidencí. Dosavadní obtíž při jejich sociologickém a statistickém využívání spočívá podle autora v nejednotnosti zachycovaných informací a v nejednotnosti jejich formální úpravy. Ke změně tohoto stavu má přispět nově připravovaná jednotná zdravotnická evidence (včetně vnější formalizované úpravy evidenčních tiskopisů). Některé dosavadní zdravotnické evidencí mají být nově překódovány. Připravuje se rovněž projekty vybavení nemocnic vlastními samočinnými počítacími stroji (cca na 600 lůžek jeden stroj).

H. Nováková sledovala nemocnost starších lidí vzhledem k jejich věku. Průzkum byl realizován v Hradci Králové u souboru 810 obyvatel, kteří v letech 1964 a 1965 získali nárok na starobní důchod. Průzkum byl založen na interviewech; byl proveden rozbor zdravotního stavu respondentů, jejich bytové situace a některých faktorů sociální povahy. Na tomto průzkumu je z hlediska sociologického třeba hodnotit především použití časově náročné techniky u tak velkého souboru (i v sociologické praxi bývá interview používán u tak velkého souboru jen výjimečně) a pečlivost, s jakou byl proveden. V průzkumu se ukázalo, že věk je v úzké korelaci s nemocností těchto obyvatel i s druhem nemoci, které byly u nich zjištěny. Ukázalo se, že charakter nemoci je rozdílný u mužů i u žen, a liší se rovněž podle jejich dřívějšího zaměstnání (např. u manuálních pracovníků se objevují významně více nemoci pohybového ústrojí, kdežto u duševních pracovníků více nemoci srdeční a nervové). Průzkum upozornil také na to, že mnozí lidé, kteří jsou těžce nemocní, se sami lékaři nepřihlásí, a že úkolem zdravotnictví bude tyto nemocné lidi intenzivně vyhledávat. Ukázalo se, že existuje vysoké procento obyvatel, kteří jsou v době odchodu do důchodu a v době důchodu skutečně nemocní a nejsou v ambulantní péči.

Z. Kopecká referovala o průzkumu 400 akutně nemocných dětí v rodinné péči. Zjistilo se, že s růstem zaměstnanosti matek se snižuje počet dětí, které jsou v době nemoci matkou ošetřovány. Matka ošetřuje dítě v jeho nemoci jen v jeho raném věku. U rodin s více dětmi působí o nemocné děti ve věku předškolním většinou starší, školou povinní sourozenci. Akutně nemocné děti ve školním věku pečují většinou samy o sebe (v době, kdy jsou rodiče v zaměstnání); dokonce užívají samy i léky. U těchto dětí, postrádajících základní péči v nemoci,

dochází častěji k nedoléčení. Průzkum také ukázal, že u těchto dětí se nemoc komplikuje, častěji opakuje, a stávají se z nich většinou chronici. Bylo rovněž zjištěno, že nejobtížněji se k nemocným dětem uvolňují matky s vysokoškolským vzděláním a nejsnadněji matky se vzděláním základním (je to zřejmě dáno povahou jejich práce). Průzkum výrazně potvrdil, že počet dnů, které podle zákona mohou pracující matky strávit v péči o nemocné dítě, je velmi malý.

M. Šamáněk hovořil o problematice rekreace obyvatel krajského města. Průzkum byl založen na standardizovaném rozhovoru, byl zaměřen na sledování struktury spotřeby mimopracovního času, místa pobytu ve dnech pracovního klidu a na délku spánku o dovolené a ve dnech pracovního klidu. Bylo zjištěno, že jen u poloviny respondentů je jejich mimopracovní čas vyplněn aktivním odpočinkem; téměř polovina respondentů udávala, že ve dnech pracovního klidu déle spí než obvykle. Byla prokázána také závislost mezi pobytem mimo bydliště ve dnech pracovního klidu a věkem, charakterem bytu a výší čistého měsíčního příjmu na osobu. Délka spánku je rovněž závislá na pohlaví, věku, rodinném stavu, zaměstnání, délce dovolené a práci na směny.

Tento výběr referátů v sekci I ukazuje dosti výrazně tematiku, která byla v popředí jednání sekce. Z oblasti sociologie medicíny byla zde věnována pozornost především *interpersonálním vztahům* (lékaři-pacienti, fluktuace zdravotních sester), *sociologii zdravotnické výchovy* (motivace volby studia a lékařské povolání, identifikace s povoláním, prestiž jednotlivých oborů) a *oblasti postojů* (postoj lékařů a pacientů ke zdravotní péči, k dárčování krve, k preventivním prohlídkám). Z oblasti sociologie v medicíně to byly zvláště *vliv životního stylu* (problém mimopracovního času), *narkomanie* (používání psychofarmak studenty), *zdravotnické aspekty sociologie dítěte* (péče o akutně nemocné dítě) a problémy *gerontologie* (zdravotní stav obyvatel v poprodukčním věku). Pozornost byla rovněž věnována metodice a technice sociologických průzkumů ve zdravotnictví a některým aspektům lékařské morálky. Tato paleta referátů, i když zdaleka nepostihla ani hlavní oblasti lékařské sociologie (přednesené referáty je možno zařadit jen do sedmi oblastí), byla dosti obsáhlá, aby ukázala, jak široký je badatelský zájem všech těch, kteří na úseku lékařské sociologie pracují.

A znovu se ukázalo, jak nedostatečná je centrální evidence těchto průzkumů (vlastně vůbec neexistuje), jak chybí vzájemné pracovní kontakty a jak mnohé průzkumy jsou uskutečňovány živelně a doslova na „kolenou“ — ke škodě jak vlastní věci, tak i badatelů. Za tohoto stavu má každé podobné setkání proto i druhou „kontaktní“ dimenzi. Lze si proto jen přát, aby tato konference měla další a pravidelné pokračování.

A poznámka na závěr: Přednesené referáty byly publikovány ve sborníku lékařské fakulty UK v Hradci Králové na jaře roku 1968.

Ladislav M. Sobotka

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

Cyklus přednášek *Integrace ve společenských vědách*, který pořádala sekce integrální antropologie, zahájil 24. 1. 1968 K. Mácha přednáškou *K předmětu integrální antropologie* (Základní problémy v konfrontaci s výsledky integrální antropologie v uplynulém roce). Dále přednášeli 21. 2. 1968 M. Nakonečný o *Předmětu sociální psychologie a jejího vztahu k ostatním vědám o člověku*. Na schůzce 26. 3. 1968 V. Kadlec zahájil schůzku vzpomínkou na prof. Sorokina. Referát J. Břicháčka *Studium sociálního chování u zvířat* byl další přednáškou cyklu. 24. 4. 1968 referoval V. Kadlec o prof. Jungovi a J. Odehnal o *Podstatě adaptace a socializace jedince*. Ve dnech 5.—7. června 1968 se konalo sympozium na téma *Integrace ve vědách o člověku*. Bylo zahájeno V. Kadlecem, a poté následoval hlavní referát K. Máchy *Problematika integrální antropologie* (K otázkám logiky věd o člověku). Dopoledne prvního dne bylo věnováno přednáškám profesora dr. Ch. Branta z kanadské university v Albertě, *Integrace věd o člověku z hlediska americké antropologie* a doc. dr. H. J. Krysmanského z university v Münsteru, *NSR, Věda jako sociální jednání*. Odpoledne referoval B. Tomsa k metodologickému problému integrální antropologie a O. Osmančík o integralismu v kriminologii. Druhý den pojednal o problematice federalizace A. Fázik, o spolupráci historika a sociologa J. Polišenský a o sociologickém přístupu k člověku J. Šiklová. Poslední den referoval V. Vondráček o depresi z hlediska integralismu, a o kulturní a sociální antropologii v ČSSR J. Suchý. Posledním přednášejícím byl J. Charvát. Sympozium bylo velmi úspěšné, přispělo k myšlence spolupráce věd ve smyslu integrace vědění, což bylo zhodnoceno v závěru předseady sekce K. Máchy. Jako podkladového materiálu pro sympozium bylo použito Sborníku prací k otázkám integrální antropologie.

Sekci sociologie města byl uspořádán ve dnech 27.—30. 5. 1968 v Liblicích u Mělníka seminář o urbanizaci. Zabýval se jednak faktory urbanizace, jednak sociálními důsledky urbanizace. V úvodní přednášce shrnul J. Musil současné znalosti o úrovni urbanizace a jejích typech v Evropě, M. Kučera přednesl zprávu o vývoji urbanizace v ČSSR, J. Korčák se zamyslel nad vzájemnými vztahy mezi urbanizací, rozvojem průmyslu a energie. I. Vlček ukázal na to, jak působí doprava na urbanizační procesy. O vztazích mezi urbanizací a strukturou národního hospodářství přednesl podnětný referát M. Zbořil. M. Blažek poukázal ve svém příspěvku na některé vztahy mezi urbanizací,

ekonomikou a správním uspořádáním a upozornil na to, jak složité jsou interakce mezi všemi faktory, které přispívají k růstu měst.

V další části semináře, který byl věnován důsledkům urbanizace společnosti, seznámil J. Klabouch účastníky s vývojem správního práva ve střední Evropě a zejména v českých zemích. O tom, jak je zapotřebí sladit proces urbanizace s postavením měst, hovořil J. Kalista ve svém referátu *Urbanizace a státoprávní uspořádání zemí*.

Doc. dr. R. E. Pahl z university v Canterbury systematicky shrnul rozdíly mezi městskou a venkovskou společností a uvažoval o tom, do jaké míry mají ekologické rozdíly sociologickou relevanci. Ivan Szelenyi z Maďarské akademie věd v Budapešti podrobil kritickému rozboru některé urbanistické teorie o okrcích a sousedství na základě svého studia funkce primárních a neformálních skupin ve velkoměstech. Na tyto referáty navázalo v poslední části semináře sdělení V. Matouška, který podal přehled teorií plánování struktury osídlení v Evropě, příspěvek O. Vidlákové a M. Gottlieba o urbofugálních tendencích v současné době, který se zabýval dvojnásobným poměrem obyvatelstva k současné městské civilizaci, a konečně sdělení Z. Malíka o koncepci rozvoje měst a osídlení v Československu. Seminář byl uzavřen přednáškou J. Musila o optimální velikosti města z hlediska sociologického, ve které přednášející odmítl možnost stanovit tento parametr racionálním způsobem a s obecnou platností.

V části semináře zabývající se důsledky urbanizace byly přečteny referáty A. Walise *Kulturní přitažlivost měst* a profesora P. Rybického *Sociologické aspekty urbanizace*. Oba pozvaní autoři, z nichž první pracuje v Polské akademii věd a druhý přednáší na universitě v Krakově, se nemohli zúčastnit semináře.

Během semináře, který měl pracovní charakter, se rozvinula k skupinám referátů bohatá diskuse, která se týkala zejména následujících okruhů otázek: Jak sladit ekonomické výhody koncentrací s požadavky pohody životního prostředí? Do jaké míry je nízká úroveň urbanizace v Československu výhodou nebo nevýhodou? Kde jsou historické příčiny nedostatečné urbanizace naší země? Je účelné a možné zvyšovat tempo urbanizace v Československu? Je urbanizace nezbytné spojena s rozkladem primárních skupin a jsou důsledky urbanizace výlučně záporné?

Jedním z výsledků semináře byl návrh jeho zahraničních účastníků, aby se sekce sociologie města ujala vydávání časopisu věnovaného sociologii města. Vydavatelem by byla Čs. sociologická společnost při ČSAV a časopis by vycházel s podporou některé zahraniční nadace v anglickém jazyce. Jeho redakce by byla v Praze. Účastníci semináře se rovněž dohodli pořádat příští seminář na Moravě, přičemž jeho organizátorem by se stala brněnská pobo-

ka Čs. sociologické společnosti při ČSAV, která má silně rozvinutou skupinu zabývající se sociologickou problematikou měst. Referáty přednesené na semináři v Bibliích a zkrácené znění diskuse budou vydány Čs. sociologickou společností při ČSAV ve zvláštním sborníku.

Sekce sociologie armády se sešla na dvoudenním soustředění 30. a 31. května 1968. Na programu bylo obsáhlé pojednání D. Slejšky o problémech sociologie ve Spojených státech severoamerických a o sjezdu západoněmeckých sociologů, dále pak referáty K. Rychtaříka *Problémy sociologické analýzy armády*, E. Urbánka *Marx a sociální role*, M. Marvana o přípravě sociologů v armádě a o činnosti oborové komise sociologie, a zpráva o činnosti sekce, kterou přednesl M. Purkrábek.

14. 5. 1968 pořádala sekce sociologie průmyslu diskusní odpoledne na téma *Sociologie a metody „Public Relations“*, na programu byly přednášky J. Kohouta *Metody Public Relations*, A. Kohlíka *Základní otázky Public Relations*, J. Kaliberky *Propagace jako faktor aktivního odbytu*, A. Joneše *Současné postavení a úloha reklamy*. 11. června t. r. pro tuto sekci přednášel prof. D. F. Berry, lektor fakulty fizeiní London School of Economics and Political Sciences na téma *Sociologie a behaviorální vědy*.

Pro sekci sociologie venkova přednášel 15. 3. 1968 J. Vavřík na téma *Zkušenosti a předběžné výsledky výzkumu o sociálních důsledcích mechanizace v zemědělství* a 5. 4. 1968 L. Lopata *Specifické časové vlivy zemědělského prostředí a volný čas družstevního rolnictva*. 13. května 1968 se konalo plenární zasedání sekce sociologie venkova. Na programu byla zpráva J. Taubera o činnosti sekce za uplynulý rok, referát H. Schimmerlinga o větší součinnosti sociologie venkova a zemědělství s praktickou zemědělskou politikou. Dále předsedové jednotlivých odborných komisí, na které je sekce rozdělena, podali zprávu o činnosti a o pracovním programu na letošní rok. Závěrem bylo zvoleno nové předsednictvo sekce. 2. května 1968 se sešli čs. sociologové zemědělství a pracovníci Státních statků v Tachově s lordem Woganem Milfordem z Velké Británie a 3. června t. r. přednášel Gwyn E. Jones z University of Reading v Anglii *O moderních teoriích adopce a šíření inovací v zemědělství*.

Sekce sociologie náboženství uspořádala od ledna do konce června 1968 čtyři schůzky. Na programu byly tyto přednášky: 31. ledna R. Kalivoda *Člověk a svoboda v marxistické antropologii*, 29. února M. Kudílková *K problému tolerance*, A. Molnár *Myšlenková kontinuita české reformace*, P. Bendlová *Zpráva o mezinárodní konferenci sociologie religiozity v Budapešti v dubnu 1968*, a 16. 5. M. Habáň *K problematice náboženské svobody*.

Na schůzce sekce veřejného mínění 26. 6. 1968 podal zprávu J. Bečvář o výzkumech Ústavu veřejného mínění ČSAV v souvislosti s demokratizačním procesem a Č. Adamec o návštěvě v IFOP-ETMAR v Paříži.

Na programu schůzky sekce sociologie národnostní otázky byla diskuse o aktuálních problémech národnostní otázky v současné době a o praktických krocích k posílení role teorie národnostní otázky. Schůzka se konala 24. dubna 1968.

Prof. dr. J. Mokre z Institutu sociologické fakulty věd právních a státní University ve Štýrském Hradci přednášel 14. 2. 1968 pro členy sekce sociologie rodiny a mládeže na téma *Zpráva o práci a výsledcích Sociologického institutu na universitě ve Štýrském Hradci* a pro členy sekce sociologie politických a právních vztahů 16. 2. na téma *Právo přirozené a právo pozitivní*.

Dále byly pro pražské členy uspořádány přednášky J. Krále *Sorokinovo třídění sociologických směrů let 1925–1965* (28. 2. 1968), V. Kadlece *In memoriam prof. Emanuela Chalupného (k deseti letům jeho úmrtí)* 20. 5. 1968. Ze zahraničních hostů přednášeli dr. Eli Ginzberg, profesor Kolumbijské University a ředitel Institutu pro zachování lidských zdrojů a poradce kancláře presidenta od r. 1954, na téma *Techologie a sociální změny*, 18. 4. 1968 prof. dr. A. Etzioni z katedry sociologie Kolumbijské University v New Yorku o *Problémech aktivní společnosti*, 20. 6. 1968 prof. dr. Singer z Michiganské university *Teorie a kvantitativní metody v sociologii a politické vědě*, 1. 7. 1968 prof. K. W. Deutsch z university v Yale (USA) *K současným problémům politického vývoje v USA*. 6. června se konalo diskusní odpoledne se skupinou západoněmeckých sociologů z Kolína nad Rýnem. Inž. T. A. Herz hovořil na téma *Výzkum pravicového radikalismu*, dr. M. Klein *Organizace německého sociologického výzkumu na příkladu sociologie školství*, inž. J. van Koolwijk *Metodologie a metody*, dr. F. U. Pappi *Školy a směry výzkumů v německé sociologii*.

6. května 1968 byl z podnětu Čs. sociologické společnosti při ČSAV a Komise sociologie při vědeckém kolegiu filosofie a sociologie ČSAV svolán mimořádný sjezd čs. sociologů. Sjezd zahájil J. Solař, předseda Čs. sociologické společnosti, dále hovořili J. Klofáč o úloze sociologie v současné společenské situaci, R. Roško o současném stavu a problémech rozvoje sociologie na Slovensku a P. Machonin o činnosti sociologů ve vědeckém kolegiu filosofie a sociologie ČSAV. Hlavní výbor Čs. sociologické společnosti se na svém zasedání zabýval usnesením mimořádného sjezdu a přistoupil k realizaci bodů, které se bezprostředně týkají Čs. sociologické společnosti.

Alena Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

5. februára 1968 sa zišiel na druhej pracovnej schôdzke prípravný výbor Seminára k metodológii dejín slovenskej sociológie, ktorý bol v dňoch 7. a 8. októbra t. r. v Smoleniciach.

12. februára 1968 hostovala sekcia sociológie práva významného rakúskeho právnicka a vedca, riaditeľa Sociologického ústavu a Ústavu filozofie práva Univerzity Graz, prof. DDr. Johanna Mokre. Prednášal na tému *Prirodzené a pozitívne právo*.

21. februára 1968 zasadal výbor sekcie sociológie zdravotníctva. Za nového vedúceho sekcie menoval Miloša Tichého.

5. marca 1968 bol otvorený v Dome techniky, Bratislava, Kocelova 17, Klub sociológov. Podujatie zahájil predseda hostiteľskej organizácie, KR VTS, Pavel Stahl. Otvárací prívet predniesol predseda Slovenskej sociologickej spoločnosti Martin Katriak. Činnosť klubu zahájil prednáškou *Výskumy participácie a participačná hypotéza v americkej sociológii* vedecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV, Dragoslav Slejška. Klub je otvorený každý útorok od 14–18 hod.

13. februára 1968 opäť zasadal prípravný výbor Seminára k metodológii dejín slovenskej sociológie.

19. marca 1968 prednášal v Klube sociológov členom sekcie sociológie práce Ján Pichňa na tému *Sociologické aspekty fluktuácie*.

26. marca 1968 sa v Klube sociológov uskutočnila prednáška vedúcej sekcie socio-

lógie rodiny a zamestnanej ženy, Jolany Jančovičovej, *K aktuálnym otázkam rodiny v súčasnej industriálnej spoločnosti*.

29. marca 1968 bola hosťom sekcie sociológie kultúry a masovej kultúry pracovníčka Pedagogického ústavu z Varšavy, dr. Janina Koblewska. Prednášala na tému *Výsledky poľských výskumov vplyvu filmu, rozhlasu a televízie na mládež*.

2. a 9. apríla 1968 zasadalo Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti.

9. a 30. apríla sa zišla v Klube sociológov sekcia sociológie vidieka na diskusiu k prednáškam Elígie Turi - Nagyovej *O problémoch výuky rurálnej sociológie* a Alexandra Hirnera *Skúsenosti z komplexného sociologického výskumu obce Senča (Svätúša)*.

23. apríla 1968 zasadala sekcia sociológie kultúry a masovej kultúry. Na programe mala otázky vydania Zborníka zo seminára v Trenčianskych Tepliciach a organizačné otázky.

24. apríla 1968 pre sekciu sociológie zdravotníctva prednášal Dušan Provazník na tému *K vymedzeniu predmetu sociológie zdravotníctva*.

24. apríla 1968 rokovala sekcia metodológie o projekte výskumu obytného prostredia v Bratislave. Informoval Ján Zemko, pracovník Ústavu architektúry a stavebníctva SAV.

25. apríla 1968 zasadal výbor Slovenskej sociologickej spoločnosti.

3. mája 1968 sa zišlo Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti.

Libuša Friedová

Nepřehlédněte!

V 6. čísle Sociologického časopisu minulého roku se mohl čtenář seznámit s koncepcí rozsáhlého šetření sociální diferenciace a mobility obyvatelstva v ČSSR. Od července 1968 jsou k dispozici první data z tohoto výzkumu a jejich interpretace bude probíhat nejméně jeden rok. První interpretační závěry (odevzdání publikace nakladatelství) je plánováno na březen 1969.

Vedení výzkumného týmu se obrací na sociologickou veřejnost s následujícím návrhem: jelikož množství získaných informací (nebo údajů, které je možno získat na základě flexibilního programu) je tak rozsáhlé, že není možné je využít ani poměrně rozsáhlým průzkumným týmem, otevře tým veškeré údaje k tzv. sekundární analýze všem zájemcům. Předpokládáme, že:

- bude možné předat prakticky jakékoliv tabulky (data) ve formě, kterou umožňuje standardní program (základní idea programu viz článek J. Linhart—Z. Šafář, Programování třídění a statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů. Sociologický časopis č. 4/1957),
- bude možné předat výpisy ze základních dat ke speciálním operacím.

Náklady na manipulaci musí ovšem kryt zadavatel — jedna tabulka na celém souboru (13 tisíc osob) s veškerou statistikou je kalkulována na cca 50 Kčs, při menších souborech náklady prudce klesají. Výpisy znaků se kalkulují vzhledem k době trvání výpočtu.

Uvědomíme-li si ovšem, že máme k dispozici rozsáhlý reprezentativní soubor a data (např. ke studiu mobility) téměř unikátní, nejsou náklady příliš vysoké.

Hlavní možnosti využití těchto dat:

1. Kontrola složení jiných výběrových souborů vzhledem k našemu souboru, možnosti komparace.
2. Samostatné rozpracování dílčího problému, o který zatím neměl nikdo zájem — např. studium migrace Čechy—Slovensko.

3. Dílčí studie na speciálních souborech — např. hospodářské postavení ekonomicky neaktivních osob nebo naopak osob svobodných či vdovců, speciální studie o mobilitě osob v dopravě a spojích, změny v souborech osob, které někdy pracovaly v armádě atd.
4. Dílčí doplňující údaje pro vlastní práci — např. do kterých hospodářských odvětví přecházely osoby ze zemědělství?

Je samozřejmé, že se musíme omezit pouze na náhodně vybrané „ukázky“ otázek, kterých je možno klást v rámci získaných dat nepřehledné množství.

Bližší informace o možnostech využití dat, seznámení s manipulací s daty, způsobech zadávání otázek, použité statistice apod. hodláme poskytnout na speciálních seminářích.

Paralelně nabízíme data pracovištím, která vychovávají sociologický dorost, jako cvičný materiál pro manipulaci — hodláme využít též myšlenky, která přinesla popularitu Ústřednímu archivu empirických sociálních výzkumů v Kolíně nad Rýnem.

Data bude možno volně použít k publikaci, popř. napsání vlastních původních prací (např. kandidátských prací), pouze budou dohodnuty zásady udání pramene, ze kterého pracovník čerpal.

Prosíme všechny zájemce o nabízenou spolupráci, aby laskavě sdělili předběžné požadavky an adresu: Ústav sociálně politických věd, Celetná 20, Praha 1 — k rukám s. Rádlové.

Počítáme, že by data mohla být k dispozici všem zájemcům od března 1969.

Pavel Machonín
Zdeněk Šafář

*

Oznámení

Jako autor stati o československé sociologii ve spise Československá filosofie mám věcné námítky proti tomu, jak je ve 3. čísle letošního Sociologického časopisu, zejména ve článku prof. Gally, vyličen vývoj české sociologie. Ve vhodné době předložím námítky svoje i spolupracovníků redakci s žádostí o jejich uveřejnění.

Josef Král

V Praze, dne 22. srpna 1968

Za dr. Otou Kleinem

Smutek lidí, kteří se loučí se svým přítelem, otcem, soudruhem, spolupracovníkem, blízkým člověkem, může být na poslední cestě tlumen vědomím, že se naplnilo dílo, které tvořil, nebo že se uzavřela cesta, po níž nestálo za to jít. My, kteří se dnes loučíme s Otou Kleinem, nemáme takovou útěchu. Nesmyslný shluk okolností, statistická náhoda, soudobá civilizace, nad jejíž roli se sám ve svých pracích tak často zamýšlel, přerвала život, který už vyvolal hluboké lidské naděje a který je přece nestačil naplnit.

Ota Klein patřil k oněm lidem, kteří nikdy nejsou spokojeni se svým životem, ale jejichž vnitřní neklid a trápení je právě výrazem vzácné lidské vyrovnanosti.

schopnosti nalézt v životě druhých své vlastní vyjádření. Tato schopnost, kterou obklopil své blízké, z něho udělala komunistu, jemuž žádná zloba, kterou v životě procházel, nemohla tuto legitimaci vzít.

Ota Klein patřil k lidem, které můžeme nazvat mysliteli, protože vyvrátil lidsky dřív, než se pustili do vědeckých úvah — či přesněji, kteří se pustili do vědy právě ze své vnitřní potřeby člověka — potřeby, která nemohla být uspokojena bez poznání těch nejzákladnějších stránek života. Za svůj krátký život tento mimořádně lidsky vnímavý člověk prožil osobně i se svou rodinou příliš mnoho hrůz i nadějí, příliš hluboko nahlédl do krajních situací člověka a jeho soudobých problémů, než aby mohl nehledat vysvětlení či spatřovat v tom, co hledá, jen předmět profesionálního zájmu.

Přejdou léta a z útržků jeho prací a myšlenek, které vypracoval a vložil téměř nepozorovaně do práce svých blízkých, se stane zřejmé, že tento skromný pracovník Filosofického ústavu, tento tichý organizátor mezioborového týmu, tento autor nenápadných studií o životním slohu, jehož jméno se začalo objevovat v odborné literatuře nejrozličnějších zemí světa, byl jedním z průkopníků vědy, jejichž hodnotu ocení teprve budoucnost — vědy o člověku.

Přejdou léta a my všichni budeme stále cítit, že mezi námi chybí jeho nenahraditelná citlivost, pozornost, chápavost, oddanost — starost přítele, otce, druha. Je zbytečné čekat útěchu od jakýchkoli slov. Léta, která přijdou, v nás mohou pouze posílit onen tichý lidský vzdor, s nímž Ota Klein dovedl čelit výzvám osudu.

Radovan Richta

(Projev při smutečním obřadu)

